

84(2-6321)/6

ш - 624

ТАНЫСПАЙ ШИНЖИН

1977

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач _____

Воскр. вып. Т. 1 млн. З. 384—74

272297.

ТАНЫСПАЙ
ШИНЖИН

ЧАНКЫР
ӨЗӨКТИҢ
БАЛДАРЫ

Повесть

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР
ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ • 1977

С6
Д-382

84(2-632.1/6-4

Ш 624

«Чанкыр ӧзӧктинг балдары» деген повестыте ўренчиктердинг ле ўредўчилердинг, ада-энелердинг ле ӧскӧ дӧ улустынг жадын-јўруми, ижи кӧргўзилп јат. Јаң-кылыгы кўч, ўредўзи коомой балдарла нштеери јаңгыс та јинт ўредўчиге эмес, је анайда ок ижинде ченемелдў де ўредўчилерге уур болот.

Повестыте балдардын бой-бойына, ўредўчилерге ле јаан улуска кандый кўўн-тапту болуп турганы јаан ајаруда туруп јат.

Для детей старшего школьного возраста

Таныспай Шинжин
(Иван Баксурович Шинжин)

ДЕТИ ГОЛУБОЙ ДОЛИНЫ

Повесть

На алтайском языке

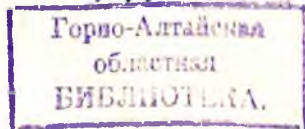
Редактор Б. Ч. Телесов. Художник В. И. Ортоңулова. Художественный редактор В. И. Ортоңулова. Технический редактор М. Г. Шелепова. Корректор А. А. Чулчушева.

Сдано в набор 19/XI 1976 г. Подписано к печати 7/II 1977 г. Формат 60×84¹/₁₆. Уч.-изд. л. 8,4. Усл. п. л. 7,9. Бум. тип. № 3, Тираж 2000 экз. Заказ № 101. Цена 67 коп. АН 04024.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

ИБ № 265

Д 70803—034
М138(03)77 101—77

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1977 г.

ЧАНКЫР ӨЗӨКТИҢ БАЛДАРЫ

Күрөң күс башталды. Онын келгени кайдаг ла көрүнөт.

— Күс келди — деп, жалаңда аш саргарат.

— Күс келди — деп, агаштардын жалбырак бүрлери жерге түжөт.

— Күс келди — деп, ээн теңерининг түбиле түштүккө учкан турналар кожондойт.

— Күс келди — деп, улус та айдыжат.

Күс, күс.

«Күс келди» — деп менин көксимде санаалар тыгыскып чыгат. Кайдаар барар? Кайдаар?

Бу мындый сурактар менин алдымда качан да турбаган. Эмди не? Не болгон? Алдында бу сурактар ненин учун болбогон?.. Болбогон. Не десе, ол тушта мен школдо үренгем. Күс келзе ле, школго баратам. Јаска чыгара үренип, јайыла амырап, күскиде ойто ло школго баратам. Школ — ол менин сүүген јерим. Ол — јилбүлү книгалар, јакшынак нөкөрлөр, јүзүн-јүүр балдар ла үредүчилер.

Школдон бир баратан јер — ол кижинин айлы, јаткан јери. Алты күннин бажында аймактан келзен, јерин саг башка солун неме ошкош. Јериннин улузына јолуксан, сүрекей сүүнчилү. Олор кижиге јолукса ла, кайкажар:

— Бу Эркин кандый коркушту чыдап бараткан! Сен эмди канча класста үренип турун?

— Тогушта.

— Аймакта не солундар бар?

— Жок. Эзен-амыр ла.

Кезик улус айдыжатан:

— Эркин тен энезин төзөгөн туру не. Чачы быыраш, чырайы ак. Эки көзи кап-кара.

— Онызы баш болзын. Уул бала энезин төзөзө, ырысту болор деген.

— Жаңыс ла базыды адазындыйынды эмтир. Чала эмеш жайканып базат.

Жаңыс жердин улузы андый эмтир. Олор керек десе кижинин канча кире өскөнүн, кандый кийим кийгенин, база уулчактардан кем-кем кандый бир кысла кожо базып ийгенин — ончозын көрүп ийген туар.

Мен жаңыс та улусты эмес, же чыккан журтымды да кайкап көрөтөм. Бу бир канча жылдардын туркунына жаңы туралардын тудулганы кандый дейзин! Сегисжылдык школ кайда! Мен үренип турарымда, мында школ төрт лө класска жетире болгон. Же ошон бери көп өйлөр өтти. Көп суулар акты. Мен де чыдап калдым...

Канча жыл мынан озо мениле не болбогон деп. Не де болбогон десе, база жастыра. Көк жарамас, ол тушта меге он жети жаш. Кидим ле жийиттин бойы. Же жаш баладый болгонымды не дейин!

Он классты божодоло, жеримде сегисжылдык школго бир жылга канайда үредүчи болуп келгенимди чек ундыбайдым. Оны эске алзам, жаңыс ла каткым келер. Кезикте кижиге неге-неге кородоп жүрер, кезикте нени-нени сананып ийзе, сүйүнчилү де боло берер.

Ол тушта мениле кожо иштеген үредүчилер сенен жакшы үредүчи болор дежетен. Институтка кир, бис сего ончо жанынан болужарыс деп канча ла катап айдышкан.

Озо баштап мен колхозто ло иштеерге санангам. Он классты божодордо, шофердын правозын база алгам. Же жериме келеримде, колхозто меге келишкедий машина жок болгон: ас та болзо, шоферлор жеткил. Бор-кар иш иштеп жүргемче, бир катап школдын директору меге жолугала, айткан:

— Сенин школдо иштеер күүнүн бар ба? Үредүчилер жедишпей жат. Физкультуранын үредүчиси болорун. Санап... Мен бодозом, сенен жакшы үредүчи чыгар. Ого коштой мында бойунун жерин. Ончо улус сени билер. Балдар да сени жакшы билер. Айдарда, жаңыс ла иштеер керек.

Же мен карууну ого ол ло тарыйын бербедим. Не десе, бу ла күндөрдө мындай куучын база болгон:

— Жок, ол үредүчининг үредүзине барар. Жаңыс ла бир жыл бистинг школдо үредүчи болуп иштеп ийзин. Школго үредүчи база керек — деп, школдын директоры баштаган үредүчилер үн алыжып туратандар.

— Жок туру — деп, колхозтын жамылулары үн алыжып тургандар. — Оны бис механиктин үредүзине ийерге жадыс. Онын ада-энези жажына колхозто иштеп келгендер. Эмди бала-барказы да колхозто иштеер учурлу. Бисте ононг өскө кижжи жок. Механик жок. Бот оны слерлер, үредүчилер, база билер учурлу.

Чын да, колхозто механик жок болгон. Бар да болзо, улус оны механик деп тоого албайтан. Үредүзи жок, төрт лө класс божодоло, шофердын курсына үренген, ононг машинала иштеп жүрген. Ол ло. Анайып, иштегени аайынча, механик болуп калган. Механиктин үредүзине күүнзеп те турзам, же үредүчи болуп бир эмеш иштеп ийбей деп сананала, айткам:

— Сананып көргөйөм.

Бир күн бу куучын керегинде эне-адама айдарымда, озор экү неге де сүүнгилен, үн алышкандар.

— О балам, сен чын ла качы бол. Колхозто не иштеер. Ол качыларды көрзөн, кийими де ару, ишјалы да јакшы. Үредүчи ле бол — деп, адам айткан.

— Чын, чын, балам. Он классты божодоло, жүзүн-базын ишти иштеп не базар. Качы ла болуп иште — деп, адама энем јөмөшкөн.

Анайып эки күннинг бажында мен үредүчи болуп иштей берген болгом...

Эмди мен институтты божодып салдым. Беш жыл үренеле, иштеерге јериме келдим.

Школдо мени бежинчи «А» класстын классный руководители эдип салдылар. Үредүлү жыл башталардан бери бу ишти пионервожатый өткүрген. Ол иштебей барарда, онын ордына бир кезек өйгө директор бойы иштеген.

Класста јирме бир бала. Олордын үчүзи экинчи жыл үренип јат. Учүлези уулчактар. Үредүчилердинг айтканыла болзо, шыл-так жаңыс: көөркийлер былтыр көп күндер божодып, сүрекей сондоп үренгендер.

Бежинчи «А»-да уроктор өткүрген үредүчилер менин баштап ла иштеген күнимнен ала та неге де ачынган, кородогон келтилер.

— Эркин Базарович, слердин класс бүгүн урокто коомой отурган. Укпас. Канча ла кире јарта, көп нургуны чек ле ондо-бос — деп, орус тилдин үредүчизи коронын төгөт.

— Кудай, Какпаков Ногон урокто бир де тым отурбас. Нени де укпас. Нени де билбес, балдарга да угарга бербес. Слер оны, Эркин Базарович, тен эмеш адылзаар — деп, географиянын үредүчизи эки колын жагып комудайт.

Кажы ла үредүчинин айтканын угуп, чаазынга бичип алып турдым: «Ногон. Ручказын оозына туура тиштенип алала, немецкий тилдин урогында нени де этпеген». «Укаа. Орус ла алтай тилдин урокторында танктар ла самолеттор журап отурган». «Эмчин. Резинкала балдар аткылаган. Парталардын алдыла энмектеген». «Тана. Күскүдөн көрүнип, чачыла урушкан».

Тоолу күнге көп лө кородош уктым. Акыр, онын бажы кайда, учы неде? Неден улам оло андый? Кезик балдар керегинде бир де сөс жок. Жакшы.

— Же оло до коомой үренгилеп жат — деп, кече бир канча үредүчилер куучындажып турган.

— Слердин класста тактанын кирлүзин! Анда чаазын, мында бөрүк. Тондорына шилби де көктөп албас балдар бар — деп, географиянын үредүчизи үчинчи уроктын кийинде айдып келди.

Бу кайткан неме? Байа ла, мен анда болорымда, чаазын, сор-собур жок болгон. Кем ле жок эди. Чүрче ле кубула беретени база бар туру не.

— Сырга Сузановна, а слер оморды чүрче ле иштендирип ийген болзогор. Кийинде оло анайда этпес эди — деп, мен географиянын үредүчизине айттым.

Сырга Сузановна мени кезе көрүп, кату айтты:

— Эркин Базарович, мен кайтса да эки жылдан ажыра школдо иштеп келдим. Мени нени эдетени жаынан кем де үретпеген. Тоолу күндерге иштейле, мени үредип аларым деп иженбегер. Озо баштан классла куучындажыгар, омон менле. Жарт па?

— Жарт эмей а, Сырга Сузановна. Уч жылга жуук иштеп келген кижилер слер куучындажып болбосто, бир айга иштеп келген мен канайып балдарла куучындажатам.

— Балдарла куучындажып үрен. Оморло куучындажып билбезен, үредүчилер адын чыгар — деп, Сырга Сузановна айдала, тонын кийип, чыгып жанды.

Арткан үредүчилер тымык отурдылар. Оло, байла, бис экүнин куучынысты уккулаган. Алдырбас, уккулазын ла.

Мен алтынчы урокто бойымнын «А» клазыма келдим. Балдар мени сакып отургылады. Омордо бир де тал-табыш жок.

Класска кирип, балдарла жакшылажарда, мен оморго бир де кылчас эдип көрбөскө санандым. Ол ок өйдө көстин учыла класстын ичин бир уун көрүп алдым.

Класстын ичин ару. Тон-бөрүк илүде, же андый да болзо, оморды бачымдап илгилеген бе, айса кандый: уулчактардын тоны-

нын үстинде кызычактардын платтары турат. Айдарда, Сырга Сузановна чын айткан.

Уредүчининг столына жууктайла, көзнөк жаар көрүп, айттым:

— Балдар, туруп, тондороорды алыгар, же кийбегер.

Ончолоры тура-тура ла жүгүришти. Парталардын калт-мулт эткен табыжы кенертең жаңылана берди.

Ончолоры тондорын, бөрүктерин алып, мен жаар көргүлөп турды. Мен олор жаар эмди де көрбөй, араай, жалакай эдип айттым;

— Эмди ойто илип, жереерге отуруп алаар.

— Ын-н-н — деп, Ногон үнденди. — Эмди кижини база ла тудар. Канчазын артар. Улай ла улай.

Балдар жерлерине күүн-күч жок отургылап, мен жаар көргүлөйт. Мен десе ол ло ок көзнөк жаар бурылып алган турдым. Класстың ичинде не болуп турганын жүрегимге сезип, көстинг учыла көрүп турдым.

— Сарбанов Укаа, жеринге келип отур. Тана, пладынды колго тудунбай, апарып илип сал — дедим.

Тана колында пладын партанын алды жаар салды. Ногон жерине келип отурды. Ончозында бир де табыш жок. Мен жаар көргүлөйт. Же мен ологорго эмди де бурылбай, көзнөк лө жаар айкап алган турдым.

— Тана, платты тоңыла кожо илип сал. Жаңыс катап айтканын угар керек.

Тана та нени де тумчугынын алдына кимиренип, барып, пладын илип салды.

Класстың ичи сүрекей тымык: чымыл да учса, угулар, шымыранып та айтса, жарт болор.

Электричествонын жарыгы тың. Керек десе кижининг көстөри де кылбыгар. Лампочка жаар көрзөң, анан артык. Узак айкакта, көстинг чоґын алардан маат жок.

Тышкары там ла караңуыланып турды. Көзнөк өткүрө нени де көрүп болбозын. Көстинг алдында төө дө турза, көрүнбөс. Класста десе жарык. Мында ийненин сыныгы да жатса, иле.

— Эмди төрт кижиден барып, колдородорды түргөн јунуп алаар. Тал-табыш чыгарбаар — дедим.

Качан ончолоры колдорын јунуп, парталарына отуруп аларда, ологор жаар бурылбай, унчуктым:

— Ногон, барып, колынды јунуп ал. Бис сени сагып аларыс.

Ол јаан удабай једип келди. Колдорын эки јалмажына арчынганча, жерине келип отуруп алды.

— Эмди ончогор алаканыгарла партанын үстин јыжып ийгер. Јыжала, арчыбагар. Мен көрөјин — дедим.

— Јыжып алдыбыс — деп, Укаа унчукты.

— Алаканаарды меге көргүзөөр — дедим.

Мен балдарга жаңы ла бурылып, олордун кайкап калган көстөрине чике көрдим. Ончолоры алакандарын көдүргилеп, чаканактарын партага тургускылап алган. Чала кыскалтым алакандары ажыра көстөри суркурайт.

— Же, алаканаарды көрүп алдым. Жарт. Эмди бойыгар көригер. Алаканаардан нени көрүп алдаар, айдын береер.

Класс тым болды. Кемзи де унчукпайт.

— Не де жок. Ап-ару — деп, Сарбанов Укаа угулар-угулбас унчукты.

— Тыгыда айт, алаканында не бар эмтир?

— Не де жок — деп, уулчак тыгыда айтты.

— Бар, колын јунуп ал — дедим. — Балдар сени сакын алар. Укаа колын јунала келерде, айттым:

— Эмди алаканынла партаны јыжып көр... Көрдиг бе? Јакшы.

— Эмеш кир бар эмтир — деп, Укаа унчукты.

— Алаканаарда не бар? Нени көрдөөр? — деп, мен катап ла класска баштандым.

— Кир, кир — деп, јун алышты.

— Тозын, тозын — деп, бир кезиги айдышты.

— Тобрак — деп, Ногон унчукты.

— Эмди көрдигер бе? — дедим. — Бистинг бичинип, јуренип отурган јараш будукту парталардын јусти тобрак-тозын... Кем бурулу?

Мен анан ары эрмек айтпай, сурактын каруузын сакый бердим.

— Јужурный, јужурный — деп, Ногон айтты.

— Дежурный — деп, Тана јөмөшти.

— Класста канча дежурный? — деп сурадым.

— Эки эмес пе? — деп, кем де унчукты.

— Эки кижии класстын ичин ару тудуп болор бо? Не деп санын туругар? — дедим.

— Эйе... Же каа-јаада ару болуп јат. Кезикте кирлү — деп, Тана айтты.

— Төгүндебе. Улай ла кирлү — деп, Укаа шымыранып, кайра көрди. — Качылар кир учун улай ла адылат ине.

— Јок, эки кижии классты ару тудуп болбос — деп, эки-јуч бала шымыранышты.

— Чын. Эки кижии классты беш-алты уроктын туркунына ару тудуп болбос... Нени эдер керек? — дедим.

Балдар база ла санангылай берди.

— Переменде класстан ончозын чыгарар керек — деп, Чекурашева Тана јеринен өрө туруп, айтты. — Балдар класстан чык-

кылабай жат. Онын учун кирлү. Торт чыккылабас. Јүгүрижер ле јүгүрижер, тытпактажар ла тытпактажар.

— Айдарда классты ару тудары жангыс ла дежурныйлардан камаанду ба? — деп сурадым.

— Јок, ончозынан — деп, балдар үн алыштылар.

Анан ары эрмек айтпай, белимди јүктенип алып, досконун алдыла ары-бери бастым. Нени айдарымды балдар сагыгылап отурган ошкош: табыш јок.

— Бүгүнгү күннен ала класста бир де кир, тозын јок, аручек болор учурлу. Оны кажы ла бала сананзын. Эмди... Эмди классты ап-ару эдип јунала, ончозын арчыйла, јанараар. Канайда иштегенигерди бүгүнгү дежурныйлар эртен меге куучындап берер.

Мынайда јакарала, јүре бердим.

Ол күн уйуктаардын алдында балдарла канайда куучындашканымды эске алып јаттым.

Класста кандый ла балдар бар. Бу ла Укааны алза. Ол шулмус, неден де тура калбас. Уни өдүм. Је кандый да болзо, ол јалакай. Кижиге удур келзе, көстөри күлүмзиренип, суркурап чыгар. Јаактары боп-борбок, чала кыскылтым. Коштой өдүп јатсан, бөрүгин ала койып, суурбайла, «Јакшылар!» деп айдар. Одо коноло, эмеш барып јадала, кайа көрөр.

Укаа — Ногоннын эн артык пөкөри. Ол бежинчи класста база экинчи жыл отуруп јат. Олор экү нак та болзо, класста эки башка отургылап, переменде эки башка жүргүлеер. Школдон ло чыкса — экү коштой. Книгаларлу сумкаларын кыспактангылап, та нени де куучындажып, баргылап јадар. Эртен тура школго көп сабазында Укаа озо келер. Ногон оройтып турар: суунын ол јанында јаткан учун, байла, оройтып турган.

Ногон ло Укаа јуук нөкөрлөр болгонын мен узак өйдөн билетем. Мен тогузынчы класста үренеримде, олор алты јашту уулчактар болгон.

Јайгыда, анчадала улус ончозы өлөн ижинде болгондо, айылдарда јаш балдарлу үй улус, каргандар, ишке күчи јетпес оок балдар артатан.

Бир катап (керек күскери болгон) мен Укаага баштанып айттым:

— Сен кемле-кемле кожо барып, морковь јулуп экел. Көр, туку Маймак эштин огородын. Анда морковьту эки грядка бар. Суударыгы јаны койу өскөн турган. Оны эмеш суйудар керек... Чалкан ажыра барыгар.

Укаа, Ногон ло база бир уулчак барала, јаан удабай, көп морковь јулуп экелгендер. Бис олорды сууга јунала, торс этире

— Алаканаарды меге көргүзөөр — дедим.

Мен балдарга жаңы ла бурылып, олордын кайкап калган көстөрине чике көрдим. Ончолоры алакандарын көдүргилеп, чаганактарын партага тургускылап алган. Чала кыскылтым алакандары ажыра көстөри суркурайт.

— Же, алаканаарды көрүп алдым. Жарт. Эмди бойыгар көригер. Алаканаардан нени көрүп алдаар, айдып береер.

Класс тым болды. Кемзи де унчукпайт.

— Не де жок. Ап-ару — деп, Сарбанов Укаа угулар-угулбас унчукты.

— Тыгыда айт, алаканында не бар эмтир?

— Не де жок — деп, уулчак тыгыда айтты.

— Бар, колын јунуп ал — дедим. — Балдар сени сакып алар. Укаа колын јунала келерде, айттым:

— Эмди алаканынга партаны јыжып көр... Көрдиг бе? Јакшы.

— Эмеш кир бар эмтир — деп, Укаа унчукты.

— Алаканаарда не бар? Нени көрдөөр? — деп, мен катап ла класска баштандым.

— Кир, кир — деп, үн алышты.

— Тозын, тозын — деп, бир кезиги айдышты.

— Тобрак — деп, Ногон унчукты.

— Эмди көрдигер бе? — дедим. — Бистин бичинип, үренип отурган јараш будукту парталардын үсти тобрак-тозын... Кем бурулу?

Мен анан ары эрмек айтпай, сурактын каруузын сакый бердим.

— Јужурный, јужурный — деп, Ногон айтты.

— Дежурный — деп, Тана јөмөшти.

— Класста канча дежурный? — деп сурадым.

— Эки эмес пе? — деп, кем де унчукты.

— Эки кижии класстын ичин ару тудуп болор бо? Не деп сананып туругар? — дедим.

— Эйе... Је каа-јаада ару болуп јат. Кезикте кирлү — деп, Тана айтты.

— Төгүндебе. Улай ла кирлү — деп, Укаа шымыранып, кайра көрди. — Качылар кир учун улай ла адылат ине.

— Јок, эки кижии классты ару тудуп болбос — деп, эки-үч бала шымыранышты.

— Чын. Эки кижии классты беш-алты уроктын туркунына ару тудуп болбос... Нени эдер керек? — дедим.

Балдар база ла санангылай берди.

— Переменде класстан ончозын чыгарар керек — деп, Чекурашева Тана јеринен өрө туруп, айтты. — Балдар класстан чык-

кылабай јат. Онын учун кирлү. Торт чыккылабас. Јүгүрижер ле јүгүрижер, тытпактажар ла тытпактажар.

— Айдарда классты ару тудары јаныс ла дежурныйлардан камаанду ба? — деп сурадым.

— Јок, ончозынан — деп, балдар үн алыштылар.

Анан ары эрмек айтпай, белимди јүктенип алып, досконун алдыла ары-берп бастым. Нени айдарымды балдар сагыгылап отурган ошкош: табыш јок.

— Бүгүнгү күннен ала класста бир де кир, тозын јок, аручек болор учурлу. Оны кажы ла бала сананзын. Эмди... Эмди классты ан-ару эдип јунала, ончозын арчыйла, јанараар. Канайда иштегенигерди бүгүнгү дежурныйлар эртен меге куучындап берер.

Мынайда јакарала, јүре бердим.

Ол күн уйуктаардын алдында балдарла канайда куучындашканымды эске алып јаттым.

Класста кандый ла балдар бар. Бу ла Укааны алза. Ол шулмус, недең де тура калбас. Уни өдүм. Је кандый да болзо, ол јалакай. Кижиге удур келзе, көстөри күлүмзиренип, суркурап чыгар. Јаактары боп-борбок, чала кыскылтым. Коштой өдүп јатсан, бөрүгин ала койып, суурбайла, «Јакшылар!» деп айдар. Одо коноло, эмеш барып јадала, кайа көрөр.

Укаа — Ногоннын эн артык нөкөри. Ол бежинчи класста база экинчи јыл отуруп јат. Олор экү нак та болзо, класста эки башка отургылап, переменде эки башка жүргүлеер. Школдон ло чыкса — экү коштой. Книгаларлу сумкаларын кыспактангылап, та нени де куучындажып, баргылап јадар. Эртен тура школго көп сабазында Укаа озо келер. Ногон оройтып турар: суунын ол јанында јаткан учун, байла, оройтып турган.

Ногон ло Укаа јуук нөкөрлөр болгонын мен узак өйдөң билетем. Мен тогузынчы класста үренеримде, олор алты јашту уулчактар болгон.

Јайгыда, анчадала улус ончозы өлөң ижинде болгондо, айылдарда јаш балдарлу үй улус, каргандар, ишке күчи јетпес оок балдар артатан.

Бир катап (керек күскери болгон) мен Укаага баштанып айттым:

— Сен кемле-кемле кожо барып, морковь јулуп экел. Көр, туку Маймак эштин огородын. Анда морковьту эки грядка бар. Суударыгы јаны койу өскөн турган. Оны эмеш суйудар керек... Чалкан ажыра барыгар.

Укаа, Ногон ло база бир уулчак барала, јаан удабай, көп морковь јулуп экелгендер. Бис оморды сууга јунала, торс этире

томыра тиштеп, кајырада чайнап јигеннис. Сананзам, ол табыш эмдигинче кулагыма јангыланып турат деп билдирет.

Бойым да уулчактарла кожо улустыг огородторына киргенимди сананзам, эмди јангыс ла уйдаым келет. Је ол тушта мен качан бир ўредўчи боло береримди билген эмес. Мен, јаан кичи, токтодордын ордына, бойым баштап тургамда, Ногондый кичинекей балдарга не болзын.

Эмди ол балдардын кезиги бежинчи, алтынчы, јетинчи, сегизинчи класстарда. Укаа ла Ногон бежинчиде, мен дезе — ўредўчи. Эмди канайдар? Байла, бой-бойы ўредижер ой келген.

Бўгўн Укааны ненинг учун экинчи катап кол јундурткам? Ол баштап тарыйын колын јунбаган ине. Мен оны кўзнўктўн јакшы кўрўп тургам. Тышкары бўрўнгий кўзнўктўн тыш јанын карарта карауылап саларда, класста дезе јарык. Кўзнўктўн класстагы јарык јаны ончозын кўргўзип турган. Ончо балдар колдорын јунуп турарда, ол класстан чыгала, эжиктин јыртыгынан мени шыгалап турган. Је јангыс ла сыртымды ајыктаган. Мени канайдар, нени эдер, нени айдар эмеш деп кўрўп-угуп аларга ла ол ок ойдо мени тўгўндеерге сананган. Балдар колдорын јунала кирерде, ол дезе озорло кожо кирип, јерине отурып алган. Онын кургак колына кир јапшынбаганы јарт ине.

Тана Чекурашева мени база кайкаган болор. Ого кўрбўй туруп, канайып арчуулды кўрўп ийген деер. Ончозын кўзнўк ажыра кўрўп турбай. Кем-кем шымыранып, кайа да бурылза, нўкўрине энчейзе, кўзнўк илелен, кўргўзип јатканда, кайда баратан эди.

Тананын энези, Томчы — кийим садар магазинде садучы. Ол одус јаштан ажа конгон, коо сынду чичке кара кабакту, чала чўймўн чырайлу, тилге чечен, шулмус келин болгон. Томчы эптў кийинерин сўйитен. Онын јаан кара кўзи немеге јастыра тийбес, кулагы уккур.

Тана чек ле энезиндий, онын јан-кылыгын, бўдўш-бажын тартынган.

Тана уулдарла ойнозо, јаантайын чынгырып, кыйгырып турар. Уулчактар оны тегиндў јерге «чынгыраак» деп чотолобогон. Је уулчактардын Тананы бир сўйитени не дезе, ол мячик ойноор тушта, оны уулдар чылап, ырада согор. Колго мячикти тудар эдип чачар, јада тўжўп јўгўрзе, чечен де уулдар јастыра согор.

Класста Ногон ло Укаа најылар да болзо, је Укаа ла Тана анан артык најылар. Озор, байла, јангыс та кожо ўренип, бир партада отурганынан эмес, је анайда ок база айылдаш јаткандарынан андый болор.

Тана кезикте кўрзўн, јуран отурар. Ол (канча ла кўргўм) Укаанын јалбак кабакту јаан кара кўстў, чичке коо тумчукту, койу кара чачту чырайын јуран алган турар. Кичи јанына ба-

зып келзе, онызын жажырып ийер. Туура басса, ойто ло чыгарып, журап жада берер.

Балдар керегинде сананып ла жадала, уйуктап калтырым.

Эртезинде уроктордон озо бежинчи «А» класска кирдим. Класстын ичи ару. Ончо немелер бойларынын јеринде. Керек дезе форточка да ачык. Дежурныйлар досконын јанында тургулады.

— Бот, класстын ичи калганчы урокко јетире мындый ла ару болзын. Переменде класстан ончозы чыксын — деп, база катап жакарып салдым.

Күн аяас турган. Мен тышкары физкультуранын эки урогын өткүрдим. Балдардын школ жаар кирер күүни јок: мячикле ойноор күүндери бар.

Анайып олол переменди үзе ойнодылар. Урокко күзүни шыгырай берерде, јетинчи класстын эки-үч уулы ойногончо ло болды. Мен барып, мячикти алып алдым. Уулчактар класстары жаар жүгүришти.

Уроктор өдүп турды. Мен жаан коридорло базып, стенеден илин салган стендтерди ле газеттерди көрүп, базып жүрдим. Класстардан үредүчилердин жар-жаак үни жаңыланып турды. Мен мындый табышты јаштап ала сүйөтөм.

Кенетийин бежинчи «А» класстын эжиги ачылып, анаң Ногон учуп чыгала, коридордо тактага келип, отура түшти. Оны кем де класстан чыгара чачып ийди ошкош. Табыш эмес табыш жаңылана берди. Ногон келип түшкен јеринен турбай, багырып ла отурды. Та не болгон, кем де нени де билбес. Ончо класстардан үредүчилер баштарын чыгарып, коридордо не болгонын көргилеп, ойто јок болгылап калат. Байла, Ногоннын кылык-јагын јакшы билетен улус болор.

Мен Ногонго јууктап келеле, сурадым:

— Не боло берди, Ногон? Бу не алгырып турун? Орө тур.

Ногоннын көзинен јаш көрүнбейт. Қолынын сырты сыйрылып калтыр. Сыйрылган јерди оозына жаба тутат. Ногон оны та соруу турган, та јалап турган, јарт јок.

— Чымды Сергеевич кижини не согуп јат! Мен ого берерим. Күчтү ле дейле, кижини согуп алар эмес — деп, Ногон мыжылдап, математиканын үредүчизине кекенип отурды.

Мындый аялгада нени эдерин билбей турдым. Је Ногонго килеп, араай айттым:

— Тур. Клазынга кир. Чымды Сергеевичтег јаманым таштагар деп сура. Урок божотпо.

Ногон отурган јеринен өрө туруп, эжиктин жаагына јөлөнип,

класка кирбей турды. Онын төмөн көрүп, мыжылдап турганын көрөргө дө эп жок. Тегерик кара жаан көстөрүндө жаш жогы база жылбулу. Бурулу ла кижги. Буру жок болзо, ыйлап турбай. Мен үредүчилердин кыбына келип, бойымнын «А» клазым керегинде урок божогончо сананып отурдым.

Ногон Какпаков. Ада-энези бар. Аш-курсак, кийим — ончозы жеткил. Адазы койдо, энези айылда. Олордын үч балазынын эн жааны Ногон.

Ногоннын эди-каны толо, көкси таларкак. Кол-буды күчтү. Эмеш коркок тумчугы адазынын тумчугына түнөй. Адазы база эттү-канду, жаан сынду, чакту кижги. Уулы чыдаза, база ла андый кижги болотон болбайзын.

Ногоннын бежинчи класска экинчи жыл артканы база јарт: адазы кой кабырып, сегис-тогус күннинг бажында јанар, энези дезе колхозко база бор-кар иш иштеп барар. Ол өйдө Ногон эки кичинек карындажыла айылда ла артып јат.

Мынайда сананып ла отурганчам, күзүңи шыгырт этти.

Балдар класстардын эжигинен буза тебилип чыккылады, табыш коридордо толо берди.

— Бүгүн слердин класста ару-чек. Је бир кезек балдар урок-то коомой отурып јат. Темдектезе, Ногон Какпаков. Ол не болгон бала? База ла экинчи жылга артарга турган ошкош. Мен ого анайда ла айткам — деп, Чымды Сергеевич кирип ле келеле, меге кородоп куучындады.

Чымды Сергеевич математик болуп он экинчи жыл иштеп јат. Одус беш јаштан ажа берген кижги, байла, балдарла куучындажарын чаптыксынып, эмди јангыс ла классный руководительдер-ле эрмектежер деп сананган ошкош.

— Мен бу балдарды кайкап јүредим. Не јетпей јат? Кийим жок по дезе, кийимдү. Курсак бар. Ончозы жеткил. Јангыс ла үренер керек — деп, ол чала чичке көзин тозырайта көрүп, үредүчилерге угуза куучындап турды.

Чымды Сергеевичтин мындай куучынын үредүчилер јазап укпайт: оны ончозы билер. Кажы ла кижги јаантайын анайып куучындаза, анда не туза бар.

Чынынча айтса, санандым: бу үредүзи жеткил, канча жыл иштеп келген кижги класска келеле, јакшы урок өткүрип болбос кайткан. Балдар оны тообос, балдарды ол ондобос. Онын шылтагы неде? Айса болзо, андый ок шылтак менде база бар. Кем билер, айса болзо, бар. Онын да учун географиянын үредүчизи, Сырга Сузановна, мени ол јанынан бурулап турганы ол эмес пе.

— Какпаков Ногонло не боло берген? — деп, мен Чымды Сергеевичтен сурадым.

— Урокты кичееп укпас, балдарга да угарга бербес. Айдар болзо, кимиренип турар... Ачынала, класстаң чагарганым ол.

— **Жарт.** Чымды Сергеевич оны класстан чыгарбаган; а чыгара чачып ийген. Үредүчинин күчи жаан. Класста ол каан. Школдо үренип турарымда, мен анайда ла сананып жүрөтөм. Эмди олорды эки көзимле көрүп, кожо иштеп жадым.

— **Же,** Чымды Сергеевич, Ногонло бойыгар ла жакшы куучындажыгар: ол слерди жакшы ондоор — деп, мен ого айттым.

Менин анайда айтканым ого база ла жарабазын ажындыра билип турдым. Же артык арга жок.

— **Ногон** сенин клазында, оныла сен куучындаш, Эркин Базарович, — деп, Чымды Сергеевич айдала, урокко жүре берди.

Мен онын сыртын ла көрүп калдым. Ол жалбак жарынду, тал орто сынду, кара чырайлу кижин. Керек десе колдорунун жаан балтырлары онын чала калын боро өңдү пиджагы өткүрө иле көрүнүп туру деп билдирет. Андый күчтү кижин Ногонды неге де бодобой, класстан жеңил чыгара чачканы да ол болор.

— А слер ненин учун физкультуранын урогында балдарды тудуп жадыгар, Эркин Базарович? — деп, Сырга Сузановна, бастыра үредүчилер урокко жүре берерде, меге баштанып сурады.

— Эмди база ла мени бурулаарга туругар ба? — деп, мен араай айттым. — Мячик ойноп, оройтыган болор.

— А урок божозо ло, слер мячикти олорго артырбагар. Жарабас. Бистин балдар коомой үренип жат. Слер оны билерееп.

— Билип турбай а, Сырга Сузановна. Же мен ончо балдардын билгирин жагыска канайда бийиктедер аргам бар. Географияла мен олорды үретпей жадым. Математиканы билбесим. Мен — алтай тилдин, физкультуранын ла иштин үредүчизи.

— Бот-бот. Слердин де уроктон балдар качкылап жат. Андый эмес пе?

— **Жок.** Бир кезек балдарды мен, темдектезе, иштин урогунан бойым божодып жадым. Иштенетен жер тапчы, класста балдар көп. Бой-бойуна чаптык эдип жат. Айдарда, бир кезек балдарды божодорго келижип жат. Онон кийинде урокто олор иштенер, өскөзүн божодып ийерге жараар.

— Божодорго жарабас. Ол балдарды баскынга баштап жат. Онын ордына урокто ло болзын — деп, Сырга Сузановна туткуланган айасту айтты.

— А слер ненин учун жетинчи «Б» клазаардан балдарды керек десе экиден чыгара сүрүп жадаар? Онон ол балдараар класстардын эжигин шыгалап, коридорло баскылап жүрөт.

— Оны слер кайдан көрдигер?

— **Байа.** Онон Чымды Сергеевич Ногонды чыгара сүргөн. Көрдигер бе, бир ле урокто үч бала коридордо болгон. Эртен десе слер оны нени де билбес деп база ла эки тургузараар — деп, мен Сырга Сузановнанын үстине бардым.

Сырга Сузановна меге удур эрмек айтпады: байла, ого уят.

ту боло берген. Үредүчилердин кыбынан чыгып жадала, меге бурылып унчукты:

— Эркин Базарович, бот слер кажы ла үредүчиге апайда ла чике айдыгар. Чын, бистерде андый кылык жок деерге жарабас.

— Олор ончозы билер болбой — дедим. — Оны билбей жадып, дипломдорды канайда алгандар.

— Же түңгей ле айдар керек — деп, ол айдала, жүре берди.

Чынынча айтса, бир кезек үредүчилердин балдарла куучындажып билбезин, олорло өп-жөн иштеп болбозын мен кайкап турадым. Бойлоры база классный руководительдер. Жаантайып балдар канайып жаман болуп турган. Адылыш ла адылыш, неме билбес ле билбес. Балдарды не керек тегин жерге адылар?

Орой күстин энгири бүрүнкийленип баштады. Менин калганчы уругым сегизинчи класста. Жанарга — айлым узак, отураарга — кунукчылду.

Мен чаазындардын ортозынан Ногоннын, Укаанын ла база да өскө балдардын журуктарын чыгарып, оны аяктып отурдым. Бу менин клазымда Ногон, Укаа ла оной до өскөлөри кажы ла урокто отуруп жураарын ненин учун сүйүп жат?

Алдында шкодо үренип тураарымда, жураарын база сүйүтөм. Үредүчилер канча ла катап адылатан:

— Сен, Эркин, ненин учун урокто журап жадын? Журанарга ой жетпей жат па?

Урокто канча кире журабадым эмеш. Бош ло болзом, журап тураарым. Кезикте үредүчини угуп отурала, куучын жибүлү ле эмес болзо, журап отураарым. Онын бажында журуктарымды үредүчилер канча ла катап блаап алатан. Жетире журабаган немени өскө урокто журан ийерге албаданатам.

Эмди бойым үредүчи. Айдарда не? «Жок, урокто журанарга жарабас» — деп, балдарга айдар ой бойыма келген туру.

Ого коштой, бу күндөрдө меге жураарынын урукторын өткүрерге база частар бергендер.

Энгир кире берген. Сегизинчи класста урокты база ла тышкары өткүрерге келишкен. Уроктын учы жаар бис спортзалга кирдис. Чынынча айтса, бисте спортзал жок. Анайда бис жаан коридорды адап жадыс.

— Эй, уул, бөркигди суурзанг — деп, кем де айда салды. Көрзөм, Чымдашев Учур ак фуражказын кийип алтыр. Ол мени көрүп ийеле, бөрүгүн чупча сокты.

Мен балдарга бруска канайда чыгарын, нени эдетенин көргүзүп турдым. Бир ле көрзөм, Учур бөрүгүн база ла кийип алтыр.

— Бу бөрүгүгди суурзанг, уул, — дедим.

Учур бөрүгүн суурып ийди. Мен база ла жүзүн-жүүр таскадуларды бруска канайда эдерин балдарга көргүстим. Көрзөм, Учур база ла бөрүктү.

Анайып Учур бир сегис-тогус катап кийип, суурып, мениле күүни жеткенче өчөшти ошкош. Ол, байла, мени керектебей турган. Тообос деген туру.

Калганчы күзүни шыгырай берди. Мен балдарды божодып ийдим. Көрзөм, Учур коридордо бөрүгүн кийип, мен көрүп ийзем, ойто чүпчүп турат.

Үредүчилердин кыбына киретен кижиге тышкары чыктым. Карангуй жетире кире бертир. Озо чыккан жылдыстар анда-мында мызылдажып турды.

Балдар школдон чыгып, жанып баштадылар. Учур мени көргөн бойынча, фуражказын өрө көдүрүп ийеле, ойто кептей кийип алды. Эмди тышкары турганда, не болзын, не сууратан.

— Учур! — дедим.

Ол алаңзып, менин жанымга басып келди.

— Сенин бөрүгүң сүрекей жараш болды ба? Айла меге көргүзсөң санаңдын ба? — деп айдала, уулчактын кулагынан ала койдым. Кайра болды. Салбадым. Эмеш толгон ийдим. Ачыда толгон ийеле, кулагын божодып ийдим. Ол анча-мынча турала, үстиме келди. Мен экинчи кулактан ала койуп, база тыгыда толгон ийдим. Учур сумказын жер жаар ычкынып, школ жаар багырганча кирди.

Жаан удабай үредүчилердин кыбына кирип келзем, Учур ыйламырап, директорго коптонып турды:

— Эркин Базарович мени соккон. Эки-үч катап соккон. Качылардын кижиге согор жаңы жок... Мен журтсоветке барып, айдарым. Эртең ле. Ужге кижини соккылап жат!

— Менин кыбыма бар... Мен удабас келерим. Куучындажарыс — деп, директор Учурга айтты. Учур чыга берди.

— Не болгон, Эркин Базарович? — деп, анча-мынча ойдин бажында менен директор Мамай Укашевич сурады.

Не болгонун ончозын жажырбай айдып бердим.

Мамай Укашевич одус жашка Jede берген, жүзи ак та болзо, же көмүрдий кан-кара чачту, чала узун сынду кижиге. Онын көстөри жаан. Кижиге жаар көрзө, көгүсте не барын өткүрө көрүп, билди тургандый деп билдирер.

— Үредүчи үренчик эмес. Үредүчинин колуге сарбандаза, неме болбос. Оны слер жаантайын сананып жүрер учурлу — деп айдала, Мамай Укашевич кыбына жүрө берди. Мамай Укашевичтин ле Учурдын ортозында куучынды меге пионервожатый айтты. Ол директордын кыбында ол тушта жаңы садып алган кннгалардын аттарын бичип, олорго номерлер тургузып отурган. Онын айдыжыла болзо, куучын мынайда өткөн эмтир.

— Же, куучында — деп, директор баштаган.

Не болгонун Учур айдып бертир.

— Учур, эмди сен кичинек эмес. Кайтса да он алты жашту.

Сегизинчи класста үренип жадын. Бежинчиде эмес. Үредүчинин айтканын угар керек — деп, Мамай Укашевич айткан.

— Жаан болзо не — деп, Учур Мамай Укашевичке кизирт эткен.

— Же мен сени тоң өткүрө бурулабай жадым. Андый да болзо, аайына чыгып көрөөк... Же бот, Учур, сен үренчик. Школдо ээжилерди билеринг. Школдын ичинде бөрүктү жүрер ээжи бар ба, жок по? Бот мыны айдып бер. Не деп бодоп турун?

Учур мыжылдап, төмөн лө көрүп калган турган.

— Не айтпай турун?.. Школдын, класстын ичинде үренчиктерге бөрүктү жүрер жан бар ба, жок по? Бот акту күүниннен айдып бер — деп, директор база ла сураган.

— Жок — деп, Учур унчуккан.

— Бот көрдин бе, Учур. Школдын ичинде бөрүктү жүрерге жарабазын бойың билип жадын. А сен дезе өнөтийин кийген. Үредүчи канча ла катап бөрүкти суур деген. Сен суурган, ойто кийген, ойто суурган, ойто кийген. Айдарда сен үредүчиле беришкен. Оны жаңы келген деп кижиге тообогон. Үредүчи айдып жат деп сананбаган. Айдарда бу учуралда сен бурулу. Чын ба, жок по, Учур?

— Эйе — деп, Учур күүн-күч жок жөпсинген.

Мамай Укашевич куучынды анан ары улалткан:

— Чын, Учур. Школдо балдарды согор жан жок. Кайда да болзо. Сен оны база жакшы билип турган эмтиринг. А жакшы билип тура, не анайда кылынып турган?.. А Эркин Базарович чын эткен деп пе? Не деп сананып жадын?

— Та — деп, Учур унчукты.

— Чынын айт. Ортобыста куучын өдүп жат.

— Билбезим — деп, Учур база ла унчукты.

— Кижиле билбес мында не бар? Жарабас деп айт. Ол ло божогон. Көрдүн бе, кандый эп жок неме. Эркин Базарович жиит үредүчи. Он классты божодоло, бистинг школдо иштеген. Эмди институтты божодоло, ойто ло төрөл жерине келип иштеп жат. Кижиле жаңы ла иштеп баштаган. А не керек сен оныла өчөжип жадын? Карын сен ого болужар учурлу. Класста балдар табыштанбазын, коридордо анаар ла жүгүрбөзүн. Ол жанынан көрөр керек. Сен дезе, болужардын ордына, келишпес керектер эдип жадын. Сен анайда кылынбаган болзон, Эркин Базарович кулагынды да чөйбөс эди. Буру озо сенен чыккан туру. Чын айттым ба, айса жастыра ба, Учур?

Учур ак фуражказын колында тудунып алган, турган ла жеринде төмөн көрүп калган турды.

— Чын — деп, ол бурузын билип, учында унчуккан.

— Сурак бар ба? — деп, директор сураган.

— Жок — деп, Учур айткан.

— Же жан. Мынын кийнинде сен керегинде андый-мындый табыш угулза, керек коомой болор — деп, Мамай Укашевич кезеткен.

Учур директордын кыбынан чыгып, жүре берген.

Ол кун мен үредүчилердин кыбына узак отуруп калтырым. Учурдын кулагын чөйип ийгениме чала эпжоксынып, санааркап отурган болгом. Жанар алдында директор үредүчилердин кыбына кирип келеле, меге баштанып, сураган:

— Же, Эркин Базарович, куучын јарт па?

— Јарт — деп, кыскарта айткам.

— Онызы јакшы, је качан да колды бош салбагар — деп, ол меге айткан. — Менин јангыс ла айдарга сананганым ол эди. Же, јаныгар. Јакшы болзындар.

Мен школдон чыгып, айлым јаар чөйө базып јана бергем.

Октябрь айдын экинчи јарымы. Улай-телей јаашту күндер турат. Бийик кырлардын баштарында кезикте жуказымак кар жаап салган јадат. Талтүште көрзөң, кайылып калган турар. Бир катап субботто бистин класста үренип турган Эмчин деп уулчактын велосипеди жылыып калды.

— Мен күнүн ле тургузып турган јерде јөлөгөм. Арткан уулдардыйы туруп јат. Менийи јок — деп, Эмчин ыйламзырап турды. — Эмди адам адылар.

Эмчин јаан переменде велосипедине минип, ойногон эмтир. Онон көрзө — јок. Ол школды айландыра базып бедреген. Таппаган.

— Велосипед табылар. Комудаба, Эмчин, түней ле табылар — деп, Мамай Укашевич Эмчиннинг бажын сыймап, токунадып турды.

Эмчиннинг кап-кара көстөринен изү јаштар тамчылап, төжине ле кызыл галстугына тоолонуп түжүп турды.

— Какпаков Ногон байа велосипедтү мантадып турган — деп, Сырга Сузановна айтты. — Ол јаантайын балдардын велосипедиле ойнойтон эди. Ол канайып алды эмеш.

Мен неме айтпадым. Ногоннын бойында велосипед бар. Керек десе јангы. Чаңкыр будукту. Эмчиннинг велосипеди ногоон.

Калганчы уроктын кийнинде мен бойымнын клазыма бардым. Балдар ончозы класстын ичин чүрче ле арулап, дежурныйлар классты јунарга белетенгилеп алтыр.

Балдарла бир эмеш куучындажала, учында айттым:

— Бүгүн Эмчин айлына велосипед јок јанар. Мен бодозом, слердин кажыгар ла оны јакшы билип јат. Эне-адазы да адыл-

база, је түңей ле, велосипед јок. Айса кем-кем минеле, манта-
дып турганын көргөн балдар бар?

Бир де бала унчукпады.

— Кем-кем алган болзо, көрүңе бербей. Удабас табыла берер — деп, Тана Чекурашева айтты.

— Кезикте жаан уулдар алала, ойноп, ары-бери мантадып јат. Айса, јетинчи-сегизинчи класстың уулдарынанг кем-кем алган — деп, Укаа айтты.

Бис јылыйган велосипедти таап аларына болужар болуп куучындажып алдыбыс.

Качылардың кыбына кирип келзем, мында Мамай Укашевич, Сырга Сузановна ла өскө дө үредүчилер отуры.

— Бот, Эркин Базарович, слердин класста Укаанын географиядан, математикаданг үчтер алары көптөй берди. Онын алдында көп лө сабазы экилер болгон. Кем јок, кем јок. Јакшы.

— Јаңыс та ол эмес — деп, Сырга Сузановна унчукты. — Темдектезе, Чекурашева Тана јакшы үрене берген. Класста балдар ла јакшы куучындашсагар, олар кичсенип үренер деп, мен айттым не.

Сырга Сузановна мен јаар көрөрдө, онын кара көстөринен јаңыс ла сүүнчи көрүнди. Чичке кара кабактары көстөрининг үстинде өрө-төмөн кыймыктажып, көстөри дезе, эртен турагы өлөңдөгү чалын чылап, суркуражып турды.

Мен оноң ыраак јок отурып алдым. Чынынча айтса, бежинчи «А» класс керегинде эки кижининг айткан сөстөри мени канаттандырып ийди.

— Мен бодозом — деп, Сырга Сузановна ананг ары айтты. — Эркин Базаровичтин клазынанг төрт лө бешке үренгедий балдар көп чыгар. Слер оны билип, сезип тураар ба? — деп, ол меге баштанып сурады. Мен унчукнаска санангам.

— Је, байла, ончозы үредүге јайалганду — деп, каруу бердим. Директор бис јаар ајыктап, нени де айтпайт.

Мамай Укашевич журналдарды јаап, кызыл карандаштын учыла столдың үстине так-так этире согуп отурды. Ол нени де сананып тургандый. База ла бир катап кей тынып алала, бистинг куучын токтозо, сананган шүүлтезин чыгара айдарга белен деп билдирди.

Менинг сескеним чын болды. Ол карындажын туура салала, ончобыска баштанып, айтты:

— Јуукта јаңы ла кем де колхозтын стенгазедин јыртып салган. Јаан улустаң оны эдер кижги чыкпас. Сананып турзам, балдардың ла колы. Бот, бүгүн... Эмчиннинг велосипеди јылыйып калды... Је кем? Оны бис чокум билбей јадыс. Је учы-учында түңей ле табылар... Табылар деп иженип јадым.

— Былтыр јаскыда алтынчы класстанг база бир велосипед

жылыгган. Оноң балдар журттын учында жаңыс ла рамдары жатканын көргөн. Көлөсөлөрү, педальдары, илжирмези жок болгон — деп, Сырга Сузановна айтты.

Оноң ончобыс школдоң чыгып, жакшылажып, айылдары сайын таркап бардыс.

Тышкары энгир. Школдо иштеп турала, бу ла көрзөн, энгир кирип калган турар. Ойдин өткөнүн кижин чек билбей калар.

Өзөкти төмөн энирги эзин селт этире согуп турды. Анда-мында булутту тенериде эки-жаңыс жылдыс суркуражып чыкты.

Эмчининг велосипеди октябрь айдын баштапкы жарымы өдөрдө лө табылган. Оны Эмчин бойы тапкан. Же велосипед бөдүн эмес: кем де ончозын тонойло, жаңыс ла рамдарын экелип, олардын таскагынын үстинде картошконун бөрининг ортозына салып койгон.

— Тышкары соок. Велосипедти не мыны минер дезен, Эмчин торт болбос — деп, энези ачуун бадырып болбой куучындайт. — Адазы бу ла сентябрьда садып берген. Бир айга жетпей жадып жылытып, эмди жүк ле сегин таап алган.

Эмчининг энези алдында школго келете, Мамай Укашевичке ончо балдар керегинде тың короодоорго сананган. Же ол бойынча бастыра буруны уулына жайып, керек десе маказырап айткан:

— Тапту ла андый керек. Кижининг сөзин укпайтан. Айттым не, эмди соокто мыны не минер деп.

— Жылыяр деп мен кайдан билгем — деп, кичинек сынды ап-апагаш чырайлу, чокум үндө Эмчин ол тушта айткан болгон.

Мамай Укашевич ле Эмчининг энези бой-бойларына көрүшкүлөп, же бир де сөс айдышпагандар. Энези уулына килей берген: чын да, билген болзо, бала эдинген немезин не жылыйтсын. Эмчин тегин де кичеемкей. Оноң бери көп өй өттү.

Бир катап, амыраар күнде, мен велосипедле ары-бери маңтадып турдым. Устиненг төмөн келип жатсам, айлынын жанында Эмчин жүрди. Көрзөм, содон таштын бажына таш тургузып, таңма адып ойноп турган эмтир. Жанына оок таштардан көп этире жууп, таңмазын шыбаалап ла турды.

Күн талтүштөн эмеш кыйа берген. Же андый да болзо, соок эзин өзөкти төмөн согуп ла турды. Кыштын жууктап келеткени күнүн ле иле билдирет.

Мен Эмчин эштинг жанына токтой түжүп, таңма адып, ойноп турган Эмчинге айттым.

— Бери кел, Эмчин.

Эмчин ойноп турган таштарын ол ло јерине таштап, мен јаар шунуп келди.

— Је, бош по? Бош болзон, келип учкаш — дедим. — Бир эмеш кожо мантадып ийек.

Мен Эмчинди алдыма отургузып алдым. Онон экү јурттан бир-эки километр кире барала, ойто бурылдыс.

— Је кандый эмтир, Эмчин? — дедим.

— Јакшы-ы — деп, уулчак каруун берди.

Ол эмеш унчукпай барып јадала, кенетийин айтты:

— Эркин Базарович, мен бир неме сезип јадым.

Уулчак мени ченеп турган чылап, эки көзин көзимнен албай, бир эмеш унчукпай барды.

Мен велосипедимди токтодып ийдим.

— Је, нени сестин? Түрген айт.

— А слер өскө кижиге айдараар ба?

Эмчин меге бүдүнбей турганын сестирди.

— Бого айтканыңды сен ле мен билер учурлу — дедим. — Мен андый не деп. Уккан ла немени улуска айдарга јарабас.

— Кече ле туку өрө аралга јүргөм. Бозулар бедреп. Туйук чырбагалду, койу чибилердин ортозында велосипедтин көк сыныктарын көргөм. Көлөсөлөр, камералар бар. Ключтер де көп.

— Лаптап көрдин бе? Јастыра неме көргөн болдын?

— Јок, јок, Эркин Базарович! Акту сөзим... Лаптап көргөм. Сүрекей билдирбес јерде.

Эмчинниң төгүн айдар учуры јок. Нени көргөни, байла, чын. Мен онын бажын сыймап, айттым:

— Алдырбас, Эмчин, ол кемнинг өргөзи болуп турганын удабас билип аларыс. Ол тушта сениң велосипедин бүткүл бойы тура берер. Бу мыны кемге де айтпа. Мен де айтпазым. Не-не болзо, мен сеге айдып ийерим. Бу айтканыңды сен ондоор учурлу.

Эмчинди айлынын јанына түжүрип салдым. Велосипедке оту-рала, ары болуп јадарымда, кийнимнен кыйгырып, айтты:

— Не-не болзо, мен де слерге айдып ийерим. Јакшы болзын!

Ол күн мен Эмчинниң айткан солуну керегинде узак санандым. Кем анайда аралда кылынып јат? Нени эдип јат? Јарт эмес. Байла, јаан уулдар. Эмесе оок. Кыстар андый неме этпей јат. Јаңыс кижиниң ижи эмес. Эки-үч кижі анайда эдер. Айса болзо, анаң көп.

Керекти узатпас деп санандым. Эмчинге јолуккан ла күн, тал-түштин кийнинде, мен велосипедке отурала, ойто ло өрө алдым. Күнниң чогы изү тийген бойы. Јаан сууга бажымды јунала, аралга кирдим. Аралда серүүн. Суудан соккон эзин — суунын тыныжы деп улус айдыжатан. Јакшы серүүнденип алала, Эмчинниң айткан јерин бедредим. Койу чибилү јерлер көп болды.

Ол күн керектү жерди таппадым. Ого коштой мында көп жүрерге база жарабас: менин мында аыктанып жүргенимди сезип саларлардан маат жок. Күндөр эмди де бар. Же мыны уулчактардын болужыла табар керек.

Аралдан чыгып, жолго кирдим. Велосипедке отурала, журт жаар мантаттым. Жол түс, жакшы. Журтка једип ле келеримде, алдынан өрө Ногон, Укаа ла өскө дө уулдар велосипедтү удура јолукты.

— Кайдаар барып јадыгар, балдар? — деп, токтой түжүп, олордон сурадым.

— Кино көрүп жүргенис — деп, Укаа айтты. — Сүрекей жакшы кино. Јаңыс ла ончо балдар көргөн болзо...

— Јаан улуска бар ба? — деп сонуркадым.

— Бар, бар. Ол ло кино болор — Ногон унчукты. — Је бисти Сырга Сузановна уроктор үретпей турганаар деп кийдирбеген.

— Кемдерди? — деп јилбиркедим.

— Мени, Укааны ла кыстарды — Ногон ачынчылу айтты.

— А көрбөгөн кинонын жакшызын Укаа кайдан билип турган? — деп, мен кайкай бердим.

Уулчактар унчукпай, бой-бойлорына көрүжип турдылар.

— Ол жаңыс ла учын көрүп калган — деп, Ногон унчукты. — Кем де клубтын эжигин кокус этире ачып ийген. Ол ло тушта.

— А сен? — деп, удура сурадым. — Көрбөдін бе?

— Јок — деп, Ногон айдала, велосипедке отуруп, мантада берди. Арткан уулчактар кийнинен. Мен велосипедтен түжеле, онын педалин жазаачы кижн болуп, билдирбезинен оморды ээчий көрдим. Айса болзо, кемзи-кемзи арал јаар барып кирер. Јок, ончозы айылдары јаар таркадылар.

Эжир кирди. Чаңкыр теңериде анда-мында јылдыстар мызылдап чыкты. Ончозынан јарыгы — Алтын-Қазык. Бу јылдыс јаан да, чокум да. Ол алдындагызынан артык там ла суркурай берди.

Бу эжирде киного барар ба, барбас па деп санандым. Киного барбай нени эдер? Қычырар?.. Јок. Бүгүн киного барып келер.

Мен Мамай Укашевичтин бу јуукта айткан сөзин эске алдым: «Кем де колхозтын стенгазедн јыртып салган. Балдардын ла ижи» — деп, ол айткан эди.

Колхозтын стенгазедн јайгы өйлөрдө тышкары туруп јат. Мында кем озочыл, кем јалку — ончозын көргүзип салган. Јалкуларды журап, шоодып салатан учуралдар көп болотон. Олордын балдары дезе үренчиктер. Энезин эмезе адазын јамандап журап, шоодылганду сөстөрлө бичип салганда, кемге ачу эмес?

— Бу кайткан улустар? Кижн бала-баркалу, мал-ашту. Ишке кичинек оройтыганынан мынан не боло берер — деп, Тананын энезин Томчыны журап саларда, ол не аайлу табышту жүрген эди.

Энезин журап саларда, Тана бир недеде кирези кемде де куучындашпай жүргөн. Переменде бир кезек уулчактар Тананы өчөштирип, айдыжатандар:

— Энег оозын ачала, түшке жетире уйуктап жат па? Магазинди ойинде ачпай турза, экинчи катап ананг артык жураар эди.

— Сенин ада-энег артык деп бодоп турун ба? — деп, Тана ачынатан. Анайда айдала, унчукпай баратан.

Бу ла жуукта Сарбанов Укаанын адазын газетте база чыгарган. Ол жылкычы. Же айлына жанып келзе, малга ойто барарын ундып койотон бо, айла кандый. Аракыдан ичип, айылдар сайын баскындап жат деп стенгазетте журап салгандар.

— Сенин адаг не жураткан? — деп, бу жуукта ла Тана Укаадан сураган. — Сен мында мени не каарган эдинг. Эмди каткы бойыга жетти бе?! — деп маказыраган.

Тана анайда айдала, Укаага килеп, көп эрмек айтпай, онын көстөрине чике көргөн. Жуук базып келеле, чаканагынан туткан.

— Меге ачынба, Укаа, — деп, Тана төмөн көрүп, айткан.

Укаа ачынала, озо баштап Тананы жүдруктап ийерге сананган, же айылдаш балдар канайып согузар. Энезининг айтканын эске алып, кыймык та этпеген. «Көөркийди тегин жерге не ачындырып ийдим болбогой?» — деп, бойынан бойы туйка сураган. Чынынча айтса, Тана оны бир де катап ачындырбаган. Онын учун ачынганын билдиртпеген.

— Менин адамда сенин не керегинг бар? — деп, Укаа, жаан кижичилеп, токуналу айткан.

Укаа адазы керегинде бир де жаман сөс угар куўни жок. Каникул ла болзо, адазы уулын тайга жаар кожо анаар. Анда оны энг жакшы атка миндирер. Экү келип жарыжар. Канайтса да, адазы озолоор. Ада турганда, андый болбой. Кезик аразында Укаа озолоп ийген турар. Же андый да болзо, адазын не озолоор. «Ол жаап кижичи. Оны акалаарга жарабас» — деп, Укаа бойыла жажыт уулдарга айдатан.

Эх, балдар, балдар. Ада-энелери буруга түшсе, олоордын кемзи туура калар деп. Жок, олоор түнгей ле ачынчылу сананып жат. Же жагыс ла ичинде.

Бого көрө, ада-энелер андый эмес. «Балаг баштактанган» — деп үредүчилер айтса ла, ол ло. Тал-табыш, арбаныш, кезедин көптөй берер.

Алдында мени ада-энем база тыг адылатан.

— Эркин, сен не андый? Ол өскө улустын балдарын көр. Тал-табыш жок, ада-энезининг ай-кулагы амыр. Бу ла кижининг азыраганы андый: школго барза баштак, айылга келзе баштак. Жакшы үрөнгени жок, эки ле үчтен чыкпас.

Мен ол тушта ада-энемле удурлашпайтам. Ачынгамда, унчукпайтам. Анайда артык. Кандый да болзо, олоор меге сүрекей

кару. Олордын сөзинен кыйбайтам. Эмди чыдап та калзам, түнөй лө. Мен олорды сүүп жадым. Же олордо жастыра база бар. Улустын балдарын олор экү бир де жакшы билбес. Керек дезе мени де жетире билбестер. Олор кижинин кажы ла алтамын көрүп турган эмес. А бис? Бис, балдар, бой-бойысты сүрекей жакшы билижетенис. Керек дезе кажы ла бала айлында канайда жүрүп жат — оны билерис. Кемнин ада-энези кандый — ончозын билерис.

Бой-бойын жакшы билижеринин жажыды кайда? Мен оны билбей жүрөтөм. Же эмди сананзам, ол кожо ойногонунда. Кожо куучындашканында. Бой-бойынын сүүнчизин, комудалын угужуп жүргенинде. Бой-бойына килегкей, ачык-жарык болгонунда.

«Акыр, жаан кижн болбой, ойто жаш тужыма баратам. Ол ло тушта бу ла балдар нени эдип турганын, нени сананып жүргендерин — ончозын билип аларым» — деп, ол күн кинодо отурала, санандым. Табыш этпей, белимди бөкөйтп, эжик жаар ууландым.

Киноны учына жетире көрбөдим. Клубтан чыгала, тышкары турдым. Клубты айландыра балдар болгон ошкош. Карангуй да болзо, же эки-үч кире баланын сомы билдирип калды. Олорды таныбадым. Мени та таныды, та жок. Тенеринин жылдыстары текши мызылдажып турды. Жакшынак серүүн эзин согот.

Мен стенгазет, кинонын жары туратан жерге келдим. Мында жарык: тууразында, столмонун бажында, электрический от күйүп жат. Кем-кем келзе, түнөй лө иле көрүне берер.

Одоштой жаткан кижинин огородына кирдим. Огородтын чедени ажыра кем көрүнер. Ого коштой жоон столмого жолонө туруп алдым. Менин мында турганымды кем көрзин.

Жаан удабады, кино божой берди. Улус жолды төмөн бирден, эки-үчтен өдүп баштады. База бир эмеш өй өткөн кийининде, ором тымык боло берди. Жагыс жерге турарга соок то, кунукчылду да. Же база ла эмеш чыдажар деп санандым.

Жалбырактары туку качан, какталган кайыннын корболоры түннин селт этире соккон эзинине шылырт эдет. Чек лө жалбыракту тужы ошкош. Санаамда улустын үни угулып калды деп билдирди. Тындаланзам, эзин кулагыма күүледе табарын турды.

Удабады, балдардын үни жарт угулды. Уулчактар эмтир. Көрзөм, велосипедтү үч уулчак. Эң лө алдындагызы — Ногон. Анаң Укаа ла Учур. Ончолоры жар кадайтан досконын жанына келип, «аттарын» токтоткылап ийди. Бир эмеш табыш жок тургулай берди.

— Же эмди не... Жыртар керек мышы — деп, Ногон айтты. Анайда айткан ла соңында, чаазын шылырт эдип калды.

— Айса, эртең база болор — деп, Укаа айтты. — Кезикте эки күнге көргүзип жат не.

— Эртен жаңыны кадап салар. Чаазын толтыра — деп, Ногон айтты. — Эртен база болор деп улус тегин де билер. Уктын ба?

Уулдардын эрмеги сүрекей иле. Учур эм тургуза эрмек айтпайт. Анча-мынча болгон кийинде, Учур серенке жыжып, таңкы тартты. Жар кадап турган досконунг көлөткөзинде папиростын оды бирде жарт күйүп, бирде өчөмик боло берет.

— Кай, Учур, берзен, эмеш тартып көрөйүн — деп, Укаа сурады. Кейге ак ыш буркурап турганы иле болды. Түнде чанкыр ыш ак болуп көрүнөри жарт.

— Тартып билбесте, папиросты не кородор — деп, Учур унчукты. — Эмеш чыдап ал. Онон сура.

— Мен де тартып билерим — деп, Ногон айтты.

— Сеге артырып берерим. Эмеш отур — деп, Учур унчукты.

Сарбанов бу өйдө колхозтын стенгазедин барып көрүп келе-ле, нөкөрлөрине айтты:

— Мындагы ла бойы. Жаңыдан чыгарганы билдирбейт.

— Сен Танага килеп, газетти жытып турар. Аданды журап саларда, колын тидинбейт пе? — деп, Ногон кородоп айтты. — Сенин учун мен эдетем бе?.. Бар... Талортозынан тиле тарт. Тиле тартып ла сал. Өскө неме этпе. Оңдодын ба, жок по?

Укаа болбой турды. Ол аланзып турган болгодый.

— Же, узак ой өдүп калган. Алдырбас. Адам бойы бурулуда, — деп, Укаа айтты.

— Сен адан учун туружып билбес турбайын. Койондый коркунчак болзон, неме болбос — деп, Учур табынча эрмектенди.

— Шилдү де. Оодор бо? — деп, Укаа аланзыды.

— Шилин оотпо. Не оодор? Жазап алала, жырт. Ого коштой баштапкы жарымын жерге сал. Тепсеп сал. Аданды жураган жанын артырып сал... Анаң өскө адаңа сезинер.

Учурдын бу сөстөри мени сүрекей кайкатты. Ол кандый сүмелү! Андый немени жаан да улус сананып таппас. Менин түжүмө де кирбес.

— Түнде коркып турганда, түште анаң артык болбой кайтсын — деп, Ногон унчукты.

— Же, сен бойың бар, айса, — деп, Учур Ногонго айтты.

Ногоннын барар күүни жок болды. Ол эмеш унчукпай турала, Укаага баштанды:

— Же, уул, барып жазап салаак. Коркорго мында не бар.

Укаа Ногоннын кийнинен күүн-күч жок басты. Олор экү стенгазетке жедип, оны турган жеринен алып, рамнын шилин кодорып баштадылар.

Мен турган жеримнен чыгара калып, уулчактарды токтодорго санандым. «Қалак, уулдар, канайып жадыгар! Бу колхозтын ине. Ада-энегердин газеди. Жыртпагар!» — деп, сөс оозымнан арай ла уштылып чыкпады.

Je эки-үч секундтын бажында бойымды жүк арайдаг токто-
дып, токунай бердим. «Мында учына жетире турар. Олор десе ке-
ректерин учына жетире этсин. Не болор, онон көргөй» — деген
шүүлте кенерте көксиме ороло берди.

Учур уулдардан туура турды. Ары-бери аыктанат. Ногон ло
Укаа газетти чүрче ле ыртып, жарымызын ойто илгилеп салды-
лар. Ырткан жарымын Ногон база катап тиле ыртала, эки бу-
дыла тепсеп, онон оны көдүрүп, кыстап салды. Байла, жерге жат-
са, салкын учурта берер деген туру.

— Керекти анайда түргөн эдерге үрен, Укаа, — деп, эки нөкө-
ри басып келерде, Учур айтты. — Je, эмди жанар. Эрмек-табыш
жок болзын. Мотри, уулдар. Тил бек тудулзын. Ол ло.

Уч уул велосипедтерине отурала, өрө мантаткылай берди.
Караңуй түнде олор мынайда жүрүп, байла, таскап калган. Je
мен олор чылап түнде мантадып болбозым.

Мен турган жеримнен чыгып, төмөн бастым. Тенери жаар көр-
дим. Ылдыстар суркуражып, күйгүлөп ле турды.

— Керектер эм де көп — деп, бойыма араай айттым.

Чын да, жоголгон велосипедтер кайда? Комбайндардын ке-
ректү гайкалары, столмолордын бажында электролампарлар он-
чозы кайда? Кем оны алып жат? Бу үчү бе? Айса мынан өскө
уулдар база бар ба? Ончозынын жартына чыгар керек. Je канай-
да? Жаңыс көргөнн неме эмес. Айса болзо, кече өскө балдар кы-
лынгандар. Кем билер. Ончозын билип аларга ой керек.

Ой түн ортозына жууктап баратты. «Бу мен не, сыщик пе?» —
деп, кенерте бойыма жаман сананып калдым. Керек десе уяла
да бердим.

Je эн ле күч сурак — ол уулдар керегинде. Канайдар? Онон
санандым: «Жок... Эм тургуза унчукпас. Ненин учун? Онызын
кийнинде көргөй. Ыртылган газет нени айдар? Айса болзо, бал-
дардын ла кылыгы деп, база ла алаңзылу санаа-шүүлте эткей.
Онызы чын болор. Je кемдер — онызы жарт болбос».

Тандакталып таң атты. Тенериде бир де булут жок. Керек
десе эзин де соккону билдирбейт.

Мындый аяас күндерде балдар урокторын ас үредетен. Ойноп
ло жүргүлөер. Класка келзе, кечеги урокты жетире билбес.

Керектин аайы бистин класста шак ла андый. Сарбанов
Укаа математиканын урогында көп сабазында үргүлөп отурган
деп, Чымды Сергеевич айдып келген.

— Калганчы эки-үч күннин туркунына ол урокто уйуктап
отурар жан тапкан. Эркин Базарович, слер оны аяруга алы-
гар — деп, ол меге тегиндү кородободы.

Укаанын жаан кара көстөри жумушун турганда, эмесе аштап турган болор, эмесе уйкузы жетпеген. Айса болзо, айлында иштенип, тын арыган. Эмди, айса, онын учун үргүлөп жат.

— Укаа мынан эмес, географиянын урогында нени де этпей, ойноп ло отурган. Же карын, жаңы куучынды тындап уккан. Сураарымда, айдып берген — деп, Сырга. Сузановна айтты. — Була жуукта жакшы болгон. Төрткө айдып туратан. Эмди та кайткан. Билбей жадым. Жаантайын жаңыс кеминде үрөнетен болзо.

Эки күннин бажында ыртылган газет керегинде тал-табыш чыга берди.

— Ол кемнин ижи болотон? — деп, Мамай Укашевич кайкап отурды. — Бистин үрөнчиктерден чыгып турган болбозун... Колхозтын жаандары балдарга жайып жат.

Эртезинде школдын текши линейказы болды. Мында жаңыс та үрөнчиктер эмес, же анайда ок ончо үредүчилер болды.

— Кару балдар, слер бистин колхозтын эн артык болушчылары. Чын айдып жадым. Слердин болуш эчкилер ноокылаза, жаскыда койлор төрөзө, онон койлор кыркыза, колхозко жеткилинче једип жат. Жайгыда өлөн ижинде кандый жаан болуш јетирип турганыгаарда сөс тө јок — деп, ончо балдардын алдына чыгып, Мамай Укашевич куучын айтты. — Кышкы да өйлөрдө күч јеткенче слер колхозко болужып јадаар.

Ол эмеш сананын турала, он колынын сабарын көдүрдү. Көксин кенидип, јөдүлдөп алды. Онын узун сыны там ла өрө чөйилеп тургандый. Тегерик жаан көзи там жаандап, балдарды шиндеп, өткүрө көрүп тургандый болды.

— Колхоз то биске болужын јетирип јат — деп, директор куучынын үлалтты. — Бот, бу жуукта бильярд, баян садып берген. Одын кезип, јарып, машиназын берип, тартып салган. Эмди де болужар... Же бот, балдар. Бир јаман неме. Кем де колхозтын стенгазедин јыртып јат. Андый неме экинчи катап болуп јат. Айса кем-кем көргөн? Айдып беригер. Ол кижини бис бурулабазыс.

Линейкада турган балдарда бир де үн јок. Тым. Керек дезе кыймык та јок. Мен бойымнын клазымнын јанында тургам. Тууразынан Укааны, Ногонды шиндеп көрүп турдым. Олор нени де сестиртпейт. Сегизинчи класста Учур кем ле јок туру. Көс-баштан, јүстен не де билдирбейт. Эки кулагы тегин де кызыл. Кызарганын, кемзингенин сеспезинг де. Директордын айтканын тын ла сонуркап угуп турганы билдирбейт.

— Бурулабас болзо, калас не сураар — деп, Ногон јанында турган Укаага шымыранды. — Орды жаңыс неме эмес пе.

— Мен јырткам дезе, сыйлайтан болзо — деп, нөкөри каруу берди. — Буруны мен түргөн алынар эдим.

Је линейкада турган балдардан эмдиге јетире кем де унчукпады. Чек ле оосторында суу ууртангылап алган.

— Је не айтпай јадыгар? Не, кејиреерге келескен кирип калган ба? Бакпыраарга бака кирип калган ба? — деп, Мамай Укашевич кокурлап айдып, турган јериненг туура басты. Байла, кем де нени де айтпазын сезип ийген.

— Је кем јыртканын билип алзаас, айдып берерис пе, балдар? — деп, Чымды Сергеевич айтты.

— Анайда јарайт па? — деп, директор калганчыда сурады.

— Јарт, јарт — деп, балдар ўн алышты.

— Айдып бербей а — деп, сегизинчи класстын ўренчиги Учур унчукты. Онын јўзи кызара берди. Је ол ло тарыйын ойто ордына кире берди. Кызарар јангы база бар турбай.

Чынынча айтса, мен ол сўстўрдўн чочый да бердим. Чын ла, Учур баштаган уулчактар бойларынын бурузын тўрген айдып беретен болзо. Ол арткан балдарга буру болуп артпас эди.

Укаа ла Ногоннын јўстери кубулбады. Јаап кара кўстўри де јумулбады. Бой-бойларына кылчас эдип кўрўжеле, ойто ло ўредўчилер јаар баштангылап алды. Кандый да унчугу јок.

Анаыйп линейкада кем де, нени де айтпады. Кем де, нени де билбес. Билер улус унчукпай јат. Мен де унчукпадым. Не дезе, мен школдогы тужыма бурылып, балдарла бала болуп јўрерге кўўнзегем. Је чыдажып болорым ба? Кичинек тужымдый бўдўмчилў јўрерим бе? Балдар мени кожо алар ба? Балдарды јакшыга баштап болорым ба? Олор меге бўдер бе? Ончозы эм тургуза јарт эмес. Мен јўк ле билдирбес алтам эткем. Эдер алтам кўп.

— Бистинг балдар учун мен чек оорып јўредим — деп, Мамай Укашевич куучындады. — Андый немени эдерге јарабас деп билетен болзо. Тонг болбозо, оны билзе кайдар. Јок, билбей јадылар.

Тышкары ойноп турган балдарды кўзнўк ўткўре кўрўп, Чымды Сергеевич уур ўшкўрин, айтты:

— Јакшы ла болзын деп, олорды бистер ўредип јадыс... Јакшыга баштайтан јўзўн-базын куучындар ўткўрип јадыбыс... Јок, бир кезек балдар тонг ўткўре. Нени де билип аларга албаданбас.

Чымды Сергеевич база катап ўшкўрди. Директордын јанына базын келеле, айтты:

— Мамай Укашевич, энгирде дежурить эдер керек. Ўредўчилерден... Эки-ўч кижиден. Ол тушта не болор эмеш.

— Је карын, тўжине школго иштейле, эм энгирде балдар каруулдап базатан турус — деп, Сырга Сузановна куучынга киришти. — Мен бодозом, бу келишпес неме.

— Келишпес мында не бар? — деп, Мамай Укашевич айтты. — Бу јўпти мен јарадып жадым. Чын ла, дежурить этсе, мен

бодозом, балдардын ором ичиндеги баштагы жоголордон маат жок.

Ончо үредүчилер бой-бойлорына көрүшти. Чынынча айтса, олор Чымды Сергеевичти андый шүүлте чыгарар деп сакыбагандар. Же нөкөрлөрдүн көп нургуны ол керекти жаратпай турганы иле болды.

Онон Мамай Укашевич отурган жеринен өрө туруп, ончо үредүчилерге чике көрүп, айтты:

— Бу керекке жетинчи-сегизинчи класстын балдарынан база алар керек. Же энирдин он — он бир чазына жетире. Жарым ай кире анайда дежурить эдиң көрөрис.

Ол өйдөн ала үредүчилер дежурить эдиң баштадылар. Олор клубта болуп, ором ичине баскылайт. Он, кезикте жети-сегиз часка жетире жүргүлөйт.

Бир эмеш өйгө мен де анайда жүрдим. Төрт-беш күнге неме болбоды. Же бир күн мындый неме болуп калды.

Ол күн мен Сырга Сузановнала кожо дежурить эткем. Журт-тын бир учынан ала бир учына жетире бастыс. Түннинг он бир чазы болордо, Сырга Сузановна жана берди. Мен дезе клубка жетире базып, жанар алдында, колхозтын стенгазеди турган жерге келдим. Ба-таа, көк жарамас! Жаңы газет! Айдарда жаңы чыгарган турбай.

Мен оттын жарыгына газетти айкап баштадым. Жүзүн өндү будукла журап, жараштыра кееркедиң чыгарган эмтир. Газеттин баштапкы бөлүгиндеги бичигени мындагы ырткан газетте чыккан статья. Анда колхоз жайыла мал-ашка канча кире өлөн тургусканы, күскиде канча кире аш жуунадып алганы айдылат.

Же мени тың кайкатканы газеттин экинчи жарымы. Мында озо ло баштап Сарбанов Укаанын адазын журап салтыр. Же мындагы журукка түңей эмес. Калганчы бөлүктө колхозтын бригадирин — Бухаров Солопон Селековичти журап салтыр. Ба-таа! Бу сүрекей солун! Сүрекей жилбүлү! Бригадир. Бухаров Солопон Селекович! Анайда ла бажалыгын жараштыра бичип салган: «Бухаров Солопон Селекович».

Кычырып баштадым. Анда мынайда бичип салган: «Бухаров, жажы жаанап калган кижы, колхозтын бригадир. Бу ишке көп жылдарга иштеп келген. Же калганчы эки-үч жылдын туркунына аракыдап, ижин коомой өткүрип жат. Бу жуукта Сарбанов Сүмечиле кожо эки күн аракыдап, ишке чыкпаган. Кожо аракыдайла, онон Сарбанов Сүмечини ижине барбай туруң деп адылып, газетке де чыгарган. Бу мындый неме жүрүмде жараар ба?..

Эмди бойын көригер!»

Солопон Селековичти журап салган! Калак ла дезен база! Мен жазап айкап баштадым.

Солопон Селековичтин кийген кийими уужалып калтыр. Ол

көп шилдердин үстинде отуру. Көстөрининг ичи кыскылтым. Алды көксимек. Онын белинде бир жүк шилдү аракы. Кезиги кызыл, кезиги ак. Бойы дезе бир шилди жарымына жетире ичип салган эмтир.

Эң ле алдында бичип салтыр: «Аштын жааны аракы, албатынын жааны Бухаров».

«Колхозтын жаандарын газеттеп ийгенде, же жүрүм жаранатан туру» — деп ичимде санандым.

А Сүмечини канайда журагылан салган.

Бажалыгы: «Жылкычынын жыргалы, жылыжы».

Кыскарта бичигени: «Жылкычы Сарбанов Сүмечи жакшы да иштү болзо, же аракы жударын токтотпой жат. Бу жуукта журтта эки күн аракыдайла, тайгадагы малына жойу жеткен».

Оны жураганы кандый! Барган жолында куру шилдер жадат. Анаң ары Сүмечи бойы. Эңмектеп барып жаткан эмтир. Узун кара армакчыга оролып калтыр. Оны ичилбеген шилдер чалмадап алган. Ээрлү ады ыраакта көрүнөт. Ол тайга жаар ээзи жокко барып жаткан эмтир.

Чынынча айтса, мен бир де катап колхозтын мындый сөстөрлү, мындый журуктарлу стенгазедин кычырбагам. Көрбөгөм дө.

Колхозтын жаандарын газетке чыгарбайтан. Он жыл мынан озо андый учурал болгон. Анда күрлер жемирилип, машиналар кечип болбой турганы айдылган болгон. Председатель дезе күрден арткан жаңыс агашла кырлап кечип отурганын жураган. Суунын ол жанында жаш балдарын кучактанган үй улус. Олор председателди саып турган. Ол кечсе ле, олор кечип баштаар. Керектинг учуры мындый: колхозтын председатели күрлерге ажару этпей, жагыдан жазатпай жат. Улус суу ол жанына жадык кырлап кечип жат. Ишке де оройтып турган учуралдар бар.

Бу мыны сананып, бүгүнгү газетте журуктарды көрүп, бичигенин кычырып, эмеш токунай бердим. «Колхоз бойынын газетин жакшы чыгарар боло бертир» — деп ичимде санандым.

Эртезинде, баштапкы уруктор жок болордо, конторанын жаңына келдим. Көк жарамас! Газеттин жанында улустын көбизин! Алдындагы улус кычырып, жир каткыда. Кийиндеги улус бут бажына туруп, карагылап турат. Ончозына ла көрөр керек.

— Тен күлүктөрдү не деер! Солопон Селековичке унчугушпай турала, жаңы ла тыгынгылаган турбай, — деп, эр кижининг айтканы угулат. Ого тууразынан база кем де сөс айдып, жөпсинет.

— Бу Сүмечи тайга жаар жылгажактап барып жатканын кемзи көргөн болотон? Кудай, айла түңей эдип жураар туру не — деп, үй кижжи кайкайт.

— Бот жаантайын анайда эдер керек. Көстинг көскө айдып салган. Чын. Анда бир де жажыт жок — деп, тууразында бир канча эр улус куучындажат.

Күн өксөп, кырдан көдүрилип баштады. Онын алтын чогы жердин үстине жайыла берди. Жылу да, каан да. Кей де женил, ару. Улус мындый каан күнде ишке эрте чыгарга келгендер. Же стенгазетти кычыргылап, эмеш оройтып чыккылаган.

— Салам эмеш топсыгай — деп, звеновод айдып турган. Менин урукторым талтүшке жуук. Алтынчы класста физкультуранын эки урогын өткүрдим. Калганчы урок — бежинчи «А» класста. Мында жураарынын урогы.

Уруктын учы жаар эжикти кем де токулдадып ийди. Чыгып келзем, Мамай Укашевич турды. Ол араай айтты:

— Эркин Базарович, слер бойоордын балдараарла куучындажып көрзөгөр... Бу колхозтын конторазында тал-табыш туру. Стенгазетти кем де чыгарбаган дежет. Редколлегиянын улузы, правление, парторганизация билбес. Солопон Селекович арбан-база да, же атыйланып турганы билдирип жат.

Мамай Укашевич он колынын ус сабарын эрдине салып, анаг араай айтты:

— Билдирбезинен, газет эш керегинде куучын өткүрзеер. Айса болзо кем-кем нени-нени билер. Эмди ончо үредүчилер класстарында куучын өткүргилеп жат.

— Же — дедим. — Эрмектешпей а. Чын да, көргөн, сескен балдар бар. Көргөн болзо, олар не жажырзын. Айдып бербей.

Мен бойымнын жериме келдим. Уруктын учына жетире ой ас арткан. Парталар ортозыла базып, балдардын журуктарын көрдим. Кезик балдар будукла, кезиги будукту карандаштарла журанып турган эмтир. Иштенбей отурган бала жок болды.

Күзүнн шыгырай берди. Балдар түймежиң чыкты. Кезиктери сумказын алат, кезиги партанын алдынан та нени де казынып, бедреп баштайт.

Журуктарды жууп алала. айттым:

— Балдар, бис удабас, айса болзо, класста бойыстын стенгазедисти чыгарып баштаарыс. Сүрекей жылбүлү неме. Жараар ба, жок по?.. Жарабас болзо, кем жок, андый ишти өткүрбезис.

— Жараар, жараар — деп, ончо балдар сүйүңип чыктылар.

— Биске журукчы, жараш бичип турган балдарды редколлегияга тудар керек — деп, анаг ары куучындадым. — Бистин жүрүмде, класста көп солундар болуп жат. Коомой до немелер бар. Айдарда класстагы стенгазет биске жаан болужын жетирер.

Балдар колдорын көдүрип баштады. Мен билип ийдим: редколлегияга балдардын адын адагылаарга жадылар.

— Же, эмди газетке кем редколлегия болорго күйүңзеп жат, колын көдүрзин — дедим. — Тана болорго жат па?

Тана өрө турала, айтты:

— Мен болбозым. Же Какпаков Ногон жакшы журап жат. Жараш та бичип жат... Оны тудар. Ол редколлегияга жараар.

— Уч-төрт кижиге керек. Корреспонденттер база керек — деп, мен жартадым. — Олор заметкалар бичип, материалдар жуур.

Редколлегияга балдар беш кижиге чокумдады. Бу тоого Чекурашева Тана да, Какпаков Ногон до база кирди.

— А билереер бе, балдар? — деп, мен анан ары куучын баштадым. — Слер колхозтын жаңы чыккан стенгазетин көрдөөр бө?

— Көргөнис. Сарбанов Сүмечи ле Бухаров Солопонды журап салган турган — деп, Тана айтты.

Чынынча айтса, стенгазетти көргөн балдар класстан ас чыкты. Олордын ортозында Сарбанов Укаа, Тана ла база эки-үч бала болды. Арткандары көрбөгөнис дешти.

— Мен бодозом, газетти сүрекей жакшы чыгарган. Бот бис газедисти анайда эмезе анан жараш эдип чыгарарыс. Же ол газетте жетире бичилбеген жерлер бар эмтир. Редколлегия жетире эткелекте, газетти та кем чыгарала, илип салган болбогой. Эмди редколлегиянын улузы сен илген, сен илген дежиб, чуркуражып жат. Кижиге бодозо, табыш ла чыгарбагадый неме. Же олорды канайдар... Газетти улус көрзин деп, кем де бачымдап илип жатканын көргөн бала бар ба?

Ончо балдар тым отурды. Нени де санангылайт. Узак отурдылар. Жок, көргүлөбеген. Сескилөбеген де.

— Байла, сүрекей орой, эмезе эрте-эрте илген — деп, Тана шүүй тартты. Анан ары ол эрмек айтпай барды.

— А оны кемге чыгарарга берген? — деп, Эмчин сурады.

— Газетти жаңыс ла редколлегия чыгарып жат. Же кемге-кемге айбылаардан маат жок — дедим.

Бу өйдө мен балдарды жандырып ийдим. Дежурныйлар классты жуугулап баштады. Санаамда, Эмчин нени де сезип калган ба, айса меге анайда билдирди бе. Жетире ондоп аларга сандандым.

— Чырышев, — деп, балдардын кийинде барып жаткан Эмчинди кычырып алдым. — Чүрчө сакып ал. Мен журнал салып койойун.

Үредүчилердин кыбында директор ло Чымды Сергеевич отургылады. Мени көрүп ийеле, Мамай Укашевич сурады:

— Же, Эркин Базарович, слердин класстан не солун бар?

— Не де жок, Мамай Укашевич. Кем де нени де көрбөгөн эмтир... Узак куучындаштыс.

— Бистин балдар эмес не ол. Журттын кандый бир баштак бала-барказынан чыгып турган неме болбой ол — деп, Чымды Сергеевич чөкөнгөн аясту айтты.

Мен Эмчинле кожо бистин класка кирдим. Дежурныйлар жүре бертир. Оны отурзын деп парта көргүстим.

— Отур, Эмчин, — дедим. — Же, мындагызынын кийинде аралда болдың ба?.. Не солун бар? Жалтанба. Бис экү ле эмейис.

— Анда эки катап болгом. Кем де келип туратан эmdir. Велосипедтердин сыныктары, база кандый да чаазындар бар.

— Же, сен jakшы шиндеп туратан эmdirин. Сенен тен кайучу кижн чыгар болбой. Разведчик-кайучу сүрекей аярынгай улус. Олор жаштаг ала андый. Черүге барза, олорды анылап, талдап жат. Шпион тудатан улус ол не.

Менин мындый сөстөримнен Эмчиннин көстөри, өлөндөги чалын чылап, суркурап чыкты. Jүзи жарый берди.

Эмчиннин көзи менин көстөримле туштажа ла берерде, байагы суракты эске алдым.

— Эмчин, сенин көзин немеге жастыра тийбей жат. Сен газет керегинде нени-нени билерин бе?.. Кем-кем илип жатканын көрдүн бе?

Эмчин эмеш сананып отурала, айтты:

— Башкүн мен Учурды көргөм. Ол газетке та нени де ороп алала, велосипедтү төмөн барып жаткан... Айса ол этти не.

— Эгирде сен оны көрдүн бе, айса качан?

— Орой эгирде. Бир он час бар.

— Кайра жанганын көрбөдүн бе?

— Jок. Мен ол күн бир эмеш книга кычырала, уйуктап калгам.

— Же, сен, Эмчин, чын ла көргүр кижн эmdirин... Мен бодозом, бу керегинде кемге де айтпас керек. Jарт jок неме эmdir. Та Учур эткен, та өскө кижн. Кем билер оны. Онын учун озо чокумдап алза, артык болор. Ол тушта айдарга да jakшы — деп, Эмчинге айттым.

— Эркин Базарович, — деп, Эмчин айтты. — Слерде бүгүн ой бар болзо, аралга кожо барып келектер бе?

Уулчактын сурагын жарадып уктым.

— Кыйыш jок барып келерис... Jаныс ла олор анда болзо? — деп, оног кайра сурадым.

— Бүгүн кино бар. Ончо балдар киного барар.

— Jок. Слер барып көрөргө турган болзогор, мен барбазым.

Мен Эмчиннин эрмегин жарадып уктым.

Jүн суу ичинен өдө берген. Ыраак-ыраак туулардын бажына жуук эки-жаныс ак булут көрүнөт. Байла, күндөр үрелер: ол бийик туулардан туман ла көрүнзе, jут күндөр болотон эди.

Бистин jурт эmdi ээн эмес. Бооро jайгыда ээн болгон: ончо улус өлөң ижинде, балдар дезде jер сайын. Кезиги jуртта, кезиги тайга-ташта. Эmdi олор ончозы мында, jуртта.

Jуртта кино ло болзо, школдо үренбей де турган балдар киного барып жат. Бүгүн көрзөм, клубтын jанында jык ла толо

балдар жүрди. Төрт час баштала ла берерде, балдар киного кирди. Бу ойдо мен кажы ла класстың балдарын ончозы келген бе, жок по деп, жоктоп көрдим. Ончозы болгодый. Каа-жаа ла балдар көрүнбеди. Же олор ончозы — кызычактар.

Кино башталарда ла, мен велосипедке отурала, өрө болдым. Эмчин айлының жанында эмитир. Мен оны велосипедиме учкаштырып алдым.

Аралга кирип, велосипедти койу чибилердин ортозына тургузып салдыс. Эмчин мени баштап алып, анан ары басты. Буттардын алдында күски кургак жалбырактар шылырап турды. Кучкаштар сыйыктажып, жалбырактары түжүп калган толонолордо жемзегилеп учужат.

Эмчин база бир эмеш барала, токтой түшти. Он колынын ус сабарларыла ичкери уулады. Бистин алдыста чаал чибичектер турды.

— Мында — деп, Эмчин айтты.

Бис экү чибичектердин ортозы жаар кире кондыс. Мында озо ло көрүнген неме — темирлердин сыныгы. Көп сабазы велосипедтердин. Жаан да, кичинек те велосипедтердин көлөсөлөри, рамдары, педальдары жатты.

— Керек десе стол до бар турбай — деп, Эмчин айтты.

— Эмчин, неге де тийбе, Кажы ла неме бойынын јеринде жатсын. Кичинек ле кыймыктатсан, билдирлү болор.

Чибичектердин ортозында кичинек ак бар. Мында төрт казык кагып салтыр. Тууразында чырбаалдардын алдында жалбак јос жатты. Ол эски столдыг үсти эмитир.

— Көрзөөр дө, Эркин Базарович, будукту банкалар жадыры. Мыныла нени эдип турат не?

Өнөтийин чогуп салган чырбаалдардын алдында үч банка турды. Бир банкада ак, бирүзінде чанкыр, үчинчизинде сары будук болгодый.

— Же, Эмчин, ончозын көрүп алдыс. Эмди биске мында кемдер иштенип турганын билип алар керек — деп, мен айттым.

Күн кырга отура берди. Кырдын көлөткөзи өзөк ичин бүркеп ийди. Күннин калганчы чогы там ла астап, кичинектеп, кырдан барып ажарга једе бертир.

Бис база ла учкажып алала, јурт жаар ууландыс.

— Көргөн неме керегинде кемге де айтпа... Ол жаар кем барар эмеш, караннаң көрүп жүр. Јуук өйлөрдө түңей ле ончозын билип аларыс.

— Же — деп, Эмчин јөпсинди.

Бис айлыска јандыс.

Октябрь айдын калганчы күндери турды. Күндөр айас та, жылу да.

Алтайдын бийик тууларынын баштары күнүн ле эртен тура кажайып калган турат. Күн өксөп лө келзе, кыр баштай жааган жукачак кар чүрче ле кайылып калат.

Эртен тура өзөк тө ичи ап-апагаш. Онызы кар эмес, кыру.

— Кырлар бажы кажайат, кыш келеткени бу туру, жаанам бажы буурайат, жаш жеткени бу туру — деп, Тана мында биске кожонг айдын берген болгон.

— Орой күски кырларды көргөмдө, удабас ла кыш једип келер деп бодойдым — деп, Ногон куучындаган. — Мен кышты чылаазынду сакып јадым. Оны ненинг де учун сүүп јадым. Эбире ап-апагаш болор. Калын кар јаар, соок эзин согор.

Бу мындый эрмектерди балдар алтай тилдин урогында тургускылаган. Урокто отурала, санангам: «Олордын көксинде кандый јараш санаалар, кандый јарык амадулар бар».

Алтай тилдин урогында отурган Сырга Сузановна меге айтты:

— Эркин Базарович, бежинчи «А» класстын балдары база ла катап калганчы күндерде урокторды јакшы үренер боло берген. Мен јагыс ла сүүнип јадым. Мынаг ары олор анан артык үренер болбой. Алтай тилле канайда үренгилеп јат?

— Јакшы үренер учурлу. Эмди коомой үрензе, олордо мак јок болор эмей — деп, каруун бергем. — Алтай тилле кем јок. Ки-резинде ле.

Чынынча айтса, бистинг класста јүрүм ичкери барып ла јатты. Бооро күскиде бу балдар чек башка-башка болгон. Бир кезеги урокто унчукпас, неме айтканда, эки-үч эрмек айдала, ананг оозынанг кей чыкпай баратан. Переменде де андый. Толукта ла тургулаар. Бир канчазы урокто до, переменде де тал-табыжы јаан јүрер. Јүгүрген, тытпакташкан, чынгырышкан турар. Тоолу балдар андый эмес. Олор урокто неме айтпас. Қолдорын да көдүрбес. Је переменге чыкканда, олордын кол-будын токтодор, оос-буурын туй тудар кижиге чыкпас. Коридорло јүгүргилеп, јар-јаак куучындажып, табыштангылап туратан.

Эмди олордын јүрүминде не де кубулган. Бу ла Ногонды алза. Күскиде ол бичинип отурган ручказын оозына туура тиште-нип алала, урок угатан. Угуп отурган дейле, сураза, нени де айдып бербес. Орус, немецкий тилдердинг урокторында Ногон коомой отуратан.

Бүгүн Ногон ол туштагы уулчак эмес. Ол уроктордо јакшы отурып, укканын ойто куучындап берет. Арбап турган үредүчи-

лер эмди онын бажын сыймап, мактагылап турат. «Бот, балдар, Ногон сүрекей жакшы ондоп алган. Онын учун жакшы айдып берди» — дежип, сүүнгилеп турат.

Тананы алза. Күскиде, үредү башталарда, уруктордо ол жагыс ла күскү чыгарып, оныла уружып отуратан. Чачын быжырайтып, кабагынын учын чичкерте тартатан. Чын, ол тушта Тана энезине сүрекей түңей болорго сананган. «Je сүрекей түңей болзо, тың да јилбүлү эмес» — деп, үредүчилерден кем де айтканын Тана көксине бек туткан. Эмди балдар чек өскө. Айткан, јөптөшкөн сөс бүдүп ле калган турат...

Тоолу күндердин туркунына бежинчи «А» класстын балдары «Бистин үн» деп стенгазет чыгарды. Оны Сарбанов Укаа, Какпаков Ногон кееркеткен. Газетти чыгарарына Чекурашева Тана ла онын нөкөри база болушкандар.

Баштапкы күндерде, перемен ле болзо, өскө класстын балдары бистин класска келип, газет кычырат. Газетте төрт-беш баланын фотојуруктары бар. Чынынча айтса, ол фотојуруктарды Чымдашев Учур соккон.

— Сен бу ла бойынча кичеенип соксон, жакшы соготон кижн болотон эмитинг — деп, бир катап оны мактагам.

Бежинчи «А» класста болгон үредүчилер газетти база мактагылап турды.

— Je бу слер Какпаков Ногонды не газетке чыгарганыгар? Онын үредүзи коомой ине — деп, бир күн Сырга Сузановна айтты.

— Алдырбас. Онын үредүзи коомой болзо, өскө иште кем јок. Класста да, шкодо до жакшы дежурить эдип јат. Класста чечектерди сугарып, оморды кичееп турганы иш эмес пе? Иш. Мынан ары үредүзи де јаранар... Мен иженип јадым — деп, Сырга Сузановнага айттым.

— Чын, керек дезе Укаа да калганчы күндерде парталарды кырлабас, урокто жакшы угар боло берген. Кем јок, жакшы. Байла, фотојуругын газетке чыгарып ийерде, бойы керегинде эмеш сананган болор — деп, Чымды Сергеевич сүүнип куучындайт.

Столдын үстин токулдадып ийеле, Мамай Укашевич айтты:

— Бежинчи «А» класстын балдары ончозы жакшы үренер. Историядан кем де эки албай јат. Класста да, айылда да үренер боло бердилер.

Бистин класстын балдарын үредүчилер мактагылап баштадылар. Бу макка мен чала бүтпей турдым. Не дезе, кезек үренчиктер бир көрзөн, жакшы үренгилеп турар. Бир көрзөн — коомой.

— Јаантайын жакшы болотон болзо, сүүнип јүрбей — деп, үредүчилерге удур айттым. — Оморды ончозын јетире билер

керек. Ол тушта кемди мактаар, кемди арбаар, иле көрүнөр.

Бу үредүчилер бежинчи «А» класстын балдарын жетире билбес деп ичимде сананып жүрдим. Балдарла кожо жаантайын жүрүп, оморды ончо жанынан бир эмештен билип баштадым. Же балдардын жүрүминен көргөн-уккан солундарды кемге де айтпадым. Бир де үредүчи билбес.

А балдар бой-бойын жакшы билижер бе? Мен керегинде омор нени-нени билер бе? Ол жанынан кем де нени де айтпай жат.

Бир күн мен Эмчинди ээчидип алып, журтты өрө бастым. Ажарга жетире күн эмди де бийик турды. Кей жылу. Аяс. Мындый күнде кижинин жаланда эмезе агаш аразында жүрер күүни келер. Онын учун Эмчинди айбылап алып, кожо базып жүрерге күүнзегеним ол.

Бис экү куучындажып, жаан төнгө једип келдис. Онын күнее-рик жаны сүрекей жылу. Эптү јер таап алала, стурып алдыбыс. Ичкери алдыбыста койу сары тегенек. Ол ажыра бисти кем де көрбөс. Је өзөктө не ле неме ончозы иле.

— Эмди арал јаар уулдардан кемдер келери мынан иле болор — деп, Эмчин айтты.

Эмчин, байла, менин көксимде санаамды чике ондоп ийген. Кап-кара көстөри сургулјынду чогыла мызылдап чыкты. Кыс-кылтым јараш эриндери кыймыктажа берди. Кол-буттары јоон, балтырлары бырчыт, кара-күрөң чырайлу уулчак бу јуукта менин эн јуук нөкөрим боло берди. Мен ого иженип, каа-јаада јаан эмес јажыдымды айдып берем. Эмчин бойынын јажыдын база јажырбайт. Айдып ла ийген турар.

— Бүгүн келгилезе, омор бистин колдо болор — дедим.

— Бис оморды кўлиирис пе? — деп, Эмчин сурады.

— Јок... Келген јерлерине ле тудуп алзаас, ол ло болор. Турткан кийнинде кайдаар барар деп.

Мен өскө куучынга көчөргө, Эмчиннен сурадым:

— Адаң тайгадан јанбады ба?

— Мында келип жүрген. Бир таар кузук экелген.

— Кузук быјыл жакшы бүткен. Тийин бар дийт пе?

— Сүрекей ас деп ајдат. Бир күнде төрт-бешти көрзөң, көрөрин, көрбөзөң, јок.

Эмчин куучынын токтодып ийди. Унчукпай отуарда, энчик-педим:

— Адаң конторага жүрүп, газетти көргөн болбой?

— Көргөн ошкош. Курсак јизе — газеттеер, амырап турза — газеттеер деп арбанып турган.

Эмчин бир эмеш унчукпай отурала, мен јаар бурылып, анан ары айтты:

— Тапту андый керек деп, энем ле маказырап турган эди. Ки-

жининг сөзін сөскө бодобойтон. Айыл караанын таныбай жүрген болзон, эм не керек. Улус чын эдип жат деп, энем арбанган.

Уулчак база ла куучындабай барды. Чынынча айтса, бу ла Эмчин уулчактар керегинде меге көрө көп билер. Же эм тургуза меге тыг ла айткан немези жок. Онын учун куучынды база ла өскөртө санандым.

— Чындап, бу жууктагы газет керегинде сен база катап неме сеспедин бе, Эмчин?

— Жок — деп, ол айтты. Унчукпай бир эмеш отурала, анан ары улалтты: — менин сезигим Ногон ло Укашта... Уулдар та нени де эдип жат. Же нени? Онызы жарт эмес.

Бистен ыраак жокто таленко таш бажына отуруп, жүзүн-жүүр-леп кожондой берди. Эмди өркөлөр бар эмес, эмеш кунугып турган болбой. Жакыда өркөлөрлө кожо жарыш эдип учкулап турган. Орой күскиде өркөлөрдө жыргал жок. Олор уйаларына толо курсактан белетейле, эмди чоол ичегендерининг түбине кирип, кышкы уйкузын баштаган. Семирген эди-каны жаска жетире чыдажар. Андый да болзо, октябрьдын учына жетире каа-жаа өркөлөр уйаларынан чыгып, мантагылан ийген турар.

Алтай улуста «Таш бажында отурган таленконунг жаражын» деп кожон бар. Оны эске алып, Эмчинге айттым:

— Сени кожондоп жат деп, балдардан уккам... Бу таленко керегинде кожонды билеринг бе?

Эмчиннинг жүзи кызарып чыгала, ойто алдындагы ордына тура берди. Талбак жаан кулагын уужап ийеле, айтты:

— Мен коомой кожондоп жадым. Ногон — чын кожончы. Оны жааназы үреткен.

Сары тегенектер өткүрө өзөк жаар көрдим. Кижиден болгой, мал да көрүнбейт. Өзөктө боро талдардын ортозыла аккан суунун кожонгы ла угулат.

— Көригер, Эркин Базарович, — деп, кенетийин Эмчин айтты. — Ол туку уулдар келип жат.

Чын да, үч уул велосипедтү алдынан өрө мантаткылап келетти: алдындагызы — Учур, оныла коштой — Ногон, үчинчизи — Укаа.

Уулчактар анча-мынча келеле, жолдын жаказына токтогылай берди. Бир эмеш тургулап жүреле, Учур ла Ногон велосипедтерин арал жаар кийдирдилер. Укаа артып калды. Жаан удабай ол до арал жаар кирди.

Бис, туура жаткан улус, туруп келдис. Керде-марда көрүп ийгилезе, не жүргенисти кайдан билзин.

— Эмчин, сен айлыңа жан. Мен ологорго жагыскан жолугайын. Айса болзо, оноң сеге коомой болор — деп, ого айттым.

— Мен олордон кичинек те коркыбай жадым... Устине экүзи бистинг класстан — деп, Эмчин айтты.

— Тўнгей ле жарабас... Мынан ары олорло нени эдерин мен сеге айдып берерим. Јана бер.

— Је — деп, Эмчин кўўн-кўч јок унчукты. — Јаныс ла акту сөзигер айдыгар...

— Сени мен качан бир тўгўндедим бе? — деп, уулчактан кайра сурадым. — Андый ла неме санаама кирбейт... Меге бўтпей турган болзон, айса бўгўнги кўннен ала...

Мен эрмегимди учына јегире айткалағымда, Эмчин онын учурын билип, айтты:

— Эркин Базарович, мен слерге бўдўп јадым. Акту сөзим.

Ол јўре берди. Мен арал јаар бардым. Мындагы јерге өскө јанынан јууктап баштадым. Тал-табыш чыгат. Каа-јаа куучын болот. Уулдар нени де шаңкылдада согот.

Мен јабыс энчейип алып, койу чибичектер ажыра уулдардын иштенип отурган јерине кийдире бастым. Кемзи де сеспей калды. Јанына бут бажына отурып алдым. Уч уул иштенип ле јат.

— Капшай эдер керек, уулдар, удабас кар тўшсе, качан магтадатан — деп, Учур унчукты.

Уулдардын эдип турган немези кичинек велосипед эмтир. Байла, беш-алты јашту балдардын.

Кенстийин кийин јанынаг неме алайын деген бойынча, Ногон кайра бурылды. Мени көрўп ийди. Мен кабағымды тўўп ийеле, колымды көдўрдим. Онызы унчукпа дегени.

— Је не турун? Ол арјанында белди бери алып бер. Јараар ба, јок по — деп, Укаа айтты.

Ногон, кадап койгон казык чылап, ол ло јеринде турды.

— Бу тўо чилеп, бисти не ширтеп турган? — деп, учында Учур унчукты. Је бу өйдө Учур мени көрўп ийди. Мен база ла кабағымды тўўп, колым көдўрип ийдим.

— Бу слер канайып туругар, уулдар? — деп, Укаа өткўн ўниле кайкап калды. Онын боп-борбок јаактары алдындагызынан кыссылтым деп билдирди.

— Јыдыбай, ол арјанында темирди алып бер — деп, Учур айтты. — Эдип турган ижи јылбас.

Укаа мени јаны ла көрди. Мен база ла кабағымды тўўп, колымды көдўрдим.

Эмди кажызында да ўн јок. Узанбай, бой-бойларына көрўжип тургулайт. Бу айалганы ондоп, өрө туруп, айттым:

— Кадып калган јодра јип јўрзем, табыш ла чыгар. Көрзём-көрзём, көрўнбес. Чат ла кайкагам. Бу слерлер тураар не. Нени эдип јадаар?.. Велосипед јазап турганаар ба?

— Је куучындажалы — деп, јоп чыгардым. Уулдар јерлеринег өндўйгилеп, баштарын калагдадып алган тургулайт.

— Бу слер мында нени эдип јадыгар? Тузалу иш пе бу, айса

тен тегин калас па?.. Је јартагар. Бис мында төртү... Артык кижі жок.

— Бис мында тегин ле. Ойноп јадыс — деп, Учур унчукты.

— Мында ойноорго јакшы јер — деп, Укаа јобош үнденди.

Ногон нени де айтпады. Тумчугыла мыжылдап, ээјегиле јерди оролой тееп отурды. Јаан көстөринен онын сүмези, јалтанбазы көрүнбейт. Айса, бу өйдө ол адазы керегинде сананып турган. Адазы кату кижі. Бала-барказы баштактанза ла, кайыш кур алатан. Ногон адазына канча кире чыбыктатпады деер! Малдан келзе, энези ончозын тоолой айдып берер. Сөс лө укпай турган болзо, баштак ла бар болзо, соготон шылтак боло ло берер.

Нени эдип турганаарды меге јартап, айдып беригер. Оны мен чокум билип алайын. Менен коркыбагар. Јаныс ла чын айдыгар — деп, мен база ла уулдарга баштандым.

Уулчактар бойынын јажыдын меге айдып берерине иженип турдым. Олордо онон өскө айалга жок болгон. Канча ла кире ачык-јарык айдып берзе, онызы артык болгонын олор јакшы билер учурлу.

— Онон нени эдетенин мен слерге айдып берерим — деп, уулдарга айттым.

Күн ажарга кырдын бажына јууктап барды. Кырлардын көлөткөзи там ла бийиктеп, күннинг калганчы чоғын туулар ажыра үйдежип барып ла јатты. Бистинг турган јер ыжык. Эзин де соккони билдиртпейт.

— Бис мында узак өйдин туркунына ойноп јадыс — деп, Чымдашев Укаш куучынын баштады. — Былтырдан бери. Ойноп турган уулдар ас. Эм тургуза үчү ле. Былтыр бежү болгоныс. Эки уул сегисти божодоло, јүре берерде, бис артып калганыс.

— Былтыр база бу јерде ойноғоноор бо? — деп сурадым.

— Јок. Өскө јерде болгон.

— А бого не керек көчкөнөөр?

— Мында ыжык. Ого коштой көскө ылтамча көрүнбес јер — деп, Укаш куучындап ла турды.

— Је, онызы јарт — дедим. — Нени эдип, ойноп јадыгар? Ненинг учун?

Чымдашев бир эмеш сананып турды. Онон айтты:

— Бистинг амаду мындый: оодылган, сынган велосипедтерди јазаар. Кемнинг-кемнинг мисказы ойылып калган болзо, оны јамап, калайлап јадыс. Онон ойто ээзине апарып јадыс. Анайда узанып, үренип јадыс.

Уулчактардын амадулу ойынын билип, онын учурын јагы ондодым. Улуска јакшы эдерге амадагылап јат. Је ол амадуларына једерге кандый јолло барып јатканын олор бойлоры билер бе, жок по? Онынг учун сурадым:

— Же, ол амадуга једерге ак-чек иштенип јадаар ба? Айса, ол ок бйдө коомой кылыктар база кылынып јадаар ба?

— Јок — деп, Ногон унчукты. — Улустынг ла таштап ийген сынык-быртык темирлерин јууп алып, эдип јадыс.

— Онызы: таштанчы немедег јакшы јазалду неме эдери јакшы керек. Алдында мен де узанарын сүүйтем — дедим.

— Менинг эжем коркушту ус кижы болгон дежет — деп, Учур айтты. — Ол ээр эдип, үйгеннинг, куйушканнынг јазалдарын сүрекеј јараш эдетен эмтир. Онын эткени эмди де јүрүн јат. Адамнын ээрин, үйген-куйушканын — ончозын ол јазаган. Көрөргө дө јараш.

— Сен эжен чилеп узанарга үрөнейин деп. пе? — деп, мен Учурдан сурадым. Ол көстөрин төмөн көрүп, ононг јобош үңиле айтты:

— Эйе. Кузнец болуп иштеерим. Колхозко.

— Сегис классты божодоло, үренип барбайтан ба?

— Јок. Колхозко ло иштеп артайын деп.

— Же анаг ары база үренер керек. Шоферго, трактористке. Эмезе өскө немеге.

— Јок. Темир согор кузнецке ле иштеерим. Үренип мен кайдаар барарым? Јажым јаандап калган. Анаг ары үренер күүним јок. Онын ордына иштезе, артык болор.

— Мен анаг ары Учурдан эрмек сурабадым. Укаа ла Ногонго баштанып, күлүмзиренип ийеле, сурадым:

— Же, менинг уулдарым нени кылынып, неге амадап јат?.. А? — Укаанынг јүзи кызара берди. Ногон төмөн көрди.

— Та — деп, Ногон унчукты. Ол бойынын амадузын эмдиге јетире билбезин буру деп бодойт ошкош. Онын учун төмөн көрүп турганы ол.

— Мен чыдазам, адамла кожо койлор кабырарым — деп, Укаа айтты. — Тайга-ташка јүрзе, сүрекеј јакшы. Јүзүн-јүүр андар көрөринг. Аттардын јакшызын минеринг. Мен эмди де јүре берерим. Же...

— Бот, уулдар, — дедим. — Қажы ла кижы амадузына једери јарт. Же мынайда јажытту, кайда да аралда, туура јерде иштенер болзогор, билбей турум, амадугарга једереер бе, јок по. Ого коштой мындый туйук аралда не бар? Не де јок. Темирле уружарга от, көрүк, маска, чынынча айтса, ончо неме керек. Олор јогынаг нени де эдип болбозоор.

— Көрүк бисте бар — деп, Укаа айтты.

Уулдар көрүгин көргүсти. Кичинек чибининг төзинде оттынг орды јатты. Ногон кубалды үрүп ийерде, кып-кызыл костор кубалдын алдынан көрүне берди. Оттынг үстинде тередег эткен јаан эмес көрүк турды. Онын тутказын агаштанг эткен эмтир.

Туткадан тудала, өрө-төмөн тартып ийгенде, ойто кос жалбырап чыгатын эмтир. Чек ле кузнецтеги көрүктүн бойы.

— Терени кайдан алганыгар? — деп јилбиркедим.

— Энемниң таштап ийген туулагы... Бозуның терези. Бооро јайгыда кажаттын алды јаар чачып ийген. Эски деп чачкан: — Укаа јартайла, эки нөкөри јаар көрди.

— Эйе. Эски туулактын јемтиги — деп, Учур јөмөди.

— А бу не будуктар? Оныла нени эдип јадыгар — деп, уулдардын ижин ончозын түргөн билип аларга, энчикпей сурадым.

Ногон айтты:

— Оныла бис будугы чыккан темирлерди будып јадыс.

— Сынган велосипедтерди јазап алзаас, оны будып ийзе, чек јаны боло берер — деп, Укаа айтты.

— Айдарда, Эмчинниң велосипедин слер ооткон турбайаар — деп, уулдардан сурадым. Уулдардын кемзи де унчукпады. Ончолоры бурулу төмөн көрдилер. Акту болзо, анайда не көрөр.

Бис узак куучындаштыс. Уулчактардын айдыжыла болзо, олар мында кезикте айылдын ижин де бүдүрип јат. Је каа-јаа ла. Кезик аразында јуулып алып, кннгалар кычырып эмезе јуруктар јурап туратан эмтир. Је көп сабазында — узаныш.

Куучындажып отурганча, бүрүңкий кире берди. Кучыйактар тылырт эдип, каа-јаа ла учужат. Олордын сыйкылдажы да астай берди. Удабас түнеер.

Бозом бүрүңкий эместен кирип те турза, уулчактардын јуруктары јакшы көрүнип турды. Көп лө сабазы агаш-таш, кучкаштар болды.

— Мен агаш-ташты јураарын сүүп јадым — деп, Укаа айдат.

— А мен улусты, тындуларды јураарын јакшызынып јадым — деп, Ногон сүүнет.

Нөкөрлөринин сөзин угуп, Учур неме айтпайт. Ол јаантайын ончозынын кийнинде эмезе озо айдарын сүүйтен эмтир.

— Мен де улусты, тындуларды јураарга сүүп јадым — деп, Учур куучынга киришти. — Је сүрекеј ас. Ого көрө темирле уружарын јакшызынадым.

Уулдар, санаамда, меге бүдүнип, јажытту керектерин бир эместен куучындап берди. Мен де олордын ижин, јүрүмин, амадузын эмди јакшы билип алдым. Јакшы деп канайда айдар, јаман керектер база бар. Јаман деп канайда бурулаар, јакшы керектер база бар. Је ончозы јажытту.

Мен олорло колхозтын стенгазеди керегинде куучын баштаарга санангам. Көрүп турзам, уулдар оны чек јажырып ийерден маат јок. Айса болзо, бу уулдар, айса болзо, өскөлөри эткен. Онын учун ол керегинде куучынды качан бир ёткүрер деп ичимде сананала, айттым:

— Же, нөкөрлөр, мындый неме. Мен слердин бу ижигер керегинде кемге де нени де айтпай жадым. Уктыгар ба. Бир де сөс айтпазым. Же керек мындый болзын. Бу ла ишти жаан удатпай, бистинг мастерскойго көчүрер керек. Менен коркыбагар. Коркыыр неме жок. Мен бодозом, слерге озо ло баштап, Эмчиннин велосипедин жазап берер керек. Онызы сөс жоктон. Жуук ла өйлөрдө. Жаан ла болзо, эки-үч күннин туркунына... Жарт па?

Уулчактар менин сөзимди кайкап уктылар ошкош. Бой-бойлорына көрүшти. Мен жаар бүдүмчизи жок аяктап, эриндери кыймыкташып турдылар.

Чын, олор бир кезек өйгө мени, айса болзо, үредүчи деп ундып салгандар. Нени де айтпастын ордына оп-соп куучындашкылап ийген. Сананып турза, олорло үредүчи. Эмди канайдар. Качып неме болбос. Бир жаан жажыт ачылган. Эм не-не болзо, олорды тудардан маат жок.

Уулчактар төмөн көрдилер. Санангылай берди. Мен бодозом, жөпсинерге де, жөпсинбеске де туйуксынгылап турган болгодый. Укаа ла Ногон Учур жаар эки катап кылчас эттилер. Учур дезе кемзине де көрбөйт.

— Же, ол ло — дедим. — Менин айткан жөбим керегинде санангар... Сонзун энирде, беш часта, бого жуулып жадыс... Улуска сестирбегер.

— Же — деп, Какпаков күүн-күч жоктон унчукты.

— Бис үчү ле бе? — деп, Укаа сурады.

— Слерлер канча кижиге?.. Ончогор эмей база — деп айдала, аралдан чыгып, журт жаар жандым.

Уулчактар ол ло јеринде артып калдылар.

Калганчы күндерде мен өскө үредүчилердин урокторына жүрүп баштадым. Јаныс ла бистинг класска эмес. Анайда ок алтынчы, јетинчи, сегизинчи класстарга барып, күнине бир-эки урокко отуруп турдым.

Мамай Укашевич кандый урокторго, кемнин урокторына жүрүп турганымды күнүн ле сурап турат.

Мен бүткүл урокто не болгонын эске алып, эг ле јараган јерлерин айдып бередим.

— Бот, бот. Сенде ченемел ас деп мен айттым не. Көп јылдарга иштеп келген үредүчилердин урокторына жүрзеге, тузалу болор — деп, Мамай Укашевич сүүнип айдат.

...Сырга Сузановна. Бу үредүчи керегинде мен нени айдарым. Озо баштап мен оны ачынчак, чугулчы деп бодогом. Чынынча айтса, онын урокторы меге сүрекей јарап турды.

Онын кап-кара көстөри, чичке кара кабактары, узун кир-
биктери сүүлчилү. Ол чала ак чырайлу, коп-коо, талорто сынду
үредүчи бойынын жип тужыла жаантайын аңыланып турган-
дый. Школго ап-апагаш жакалу, кара эмезе күрөн платьелү, ка-
ра сопокту келет.

Субботто ло кандый бир байрам болгондо, музыка ойноор.
Балдар танцевать этсе, Сырга Сузановна кандый бир уулчакты
бијеге үредип турар.

— Учур, сен будынды сананып бассан. Онон өскө сенле кан-
дый да кыс танцевать этпес. Кижинин будына базып жадын —
деп, Сырга Сузановна ого айткан.

Калганчы өйлөрдө Учур музыка башталза ла, Сырга Суза-
новнаны бијеге бойы кычырар боло берген.

Бу керегинде куучынды биске Сырга Сузановна бойы айткан.
Бистер, ончо үредүчилер, бу куучынды угуп, сыр каткыда бол-
дыс. Је канайдар, Учур — бистин үренчик. Оны бијеге де, би-
чикке де, јакшы јан-кылыкка да үредерге келижип јат.

— Слерден болгой, бежинчи «А» класстагы балдардын ай-
ылдарында ончозында болгом — деп, Сырга Сузановна куучын-
дайт. — Олордын ада-энелериле јолугып эрмектешкен ле кий-
нинде слердин класстын үренчиктери урокторымда јакшы оту-
рар боло берди.

Үренчиктер калганчы өйлөрдө урокторын үренип, үредүчи-
лерге мактаткылап тургулайт. Је школдон бош өйлөрдө тоолу
уулчактар үредүчилерге билдиртпей нени эткилеп тургандарын
кем де билбес.

— Слер, Эркин Базарович, кезек өйдө јаш балдарла бала
болуп јүрө бередигер — деп, бир катап меге Сырга Сузановна
айтты. — Үредүчи болуп турганыгарды, калак, ундыбагар.

— Менин бала болгоным кайдаг көрүнет? — деп, онон кай-
ра сурадым.

Сырга Сузановна јылу күлүмзиренип, айтты:

— Бу ла көрзөм, слер бирде велосипедтү мантадып, уулчак-
тарла јергележип алган јүредигер. Кезикте балдарла кожо мя-
чик ойноп жадыгар... Учурла кулактажып та турган болзогор,
оныла экү мастерскойдо эп-јөптү иштенип жадыгар. Онызы иле.
Ўзеи көрүнип јат.

Сырга Сузановнанын бу сөстөри мени чала чочыдып ийди.

«Бу бис керегинде нени-нени билер болбой. Јулкас айдып тур-
ган» — деп ичимде санандым.

— Андыйымды качан көрдигер? — деп, онон нени-нени би-
лип аларга кичееп сурадым.

Сырга Сузановнанын чырайы озо баштап кыскылтым боло
берди, байла, кемзине берген.

Ол жалакай үниле айтты:

— Түште эмей база. Түнде кем кемди көрүп туратан эди.

— Кажы ла күн бе? — деп, каткырып сурадым.

— Айса — деп, Сырга Сузановна сүйүнчилү айтты.

Мынайып ла куучындажып турганчаас, күзүни урокко шыгырай берди. Бистер класстар сайын таркадыс. Менин урогым бежинчи «А» класста. Жураарынын урогы. Жураарынын урогы жаантайын бежинчи бе, алтынчы ба уруктор болуп жат.

Урок башталарда ла, балдарга айттым:

— Бүгүн бис жайым темага жураарыс. Кем нени жураар — онын күүни.

— Нени де болзо бо? — деп, Эмчин сурады.

— Эйе, же нени де болзо, кичеенип жураар керек.

Балдар менин жакылтамды ондоп алдылар. Иш баштала берди. Класста сүрекей тымык, керек десе тумчугыла жаантайын мыжылдап отуратан эн кийиндеги партадагы уулчак та тым, ичкери тартынбайт.

Мен кажы баланын нени журап турганын көрөргө, парталардын ортозыла эки-үч катап базып өттүм. Ончозы иштү. Кажы ла бала бойынын журугын сүрекей кичеенип журайт.

Укааны көрзөм, койон журап жат. Койоннын түги сүрекей де ак эмес. Чала көксимек. Онын кулактары узун. Агаш аразыла мантап бараткан эмтир. Агаш аразында кар жок. Орой күс болгодый. Эбире агаштар, жураалар сап-сары. Жерде кургап калган жалбырактар жадат. Агаштардын бүри сүрекей ас арткан. Ончозы какталып, түжүп турган эмтир. Агаштардын үстинде чапчакыр тенери. Эки-жангыс ла булут көрүнөт.

Уроктын учы жаар мен балдарды бойларынын журуктары аайынча куучында берзин деп сурадым. Куучын айдарга көп балдар күүнзегиледи. Эки-үч баланын кийинде Сарбанов Укааны куучындаттым.

— Мен мында адамла кожо чеденге жерде кезип жүргенис. Кенетийин бистин алдыстан койон мантаган. Же адамда мылтык бар да болзо, койонды атпаган.

Укаа куучынын токтодып ийди. Бис онын журугын сүрекей жарадып көрдис. Чын да, Укаа адазын аттыг үстинде отурган эдип жураган. Онын колында мылтык бар. Же оны койон жаар уулап, адарга белетенбеген эмтир. Укаа десе жерде. Онын колында кичинек малта бар. Олор мантап отурган койонды көргилейт. Адазынын ады бажын өрө бийик этире көдүрип алтыр.

Балдар анайда ок Ногоннын журугын жилбиркеп көргөндөр.

— Бу бистин Ак-Кол деп ийт. Абрачакта отурганы — менин кичү карындажым. Бу абраны мен эткем. Онон Ак-Колго жекенис. Бистин ийт күчтү.

Чын да, Ногоннын журугынан Ак-Кол жоон до, күчтү де деп билдирет. Кол-буттары жоон до, узун да. Кулактары чала талбак, куйругы желбер. Оны ноктолоп ло шлейлеп салган. Керек десе мойнында комут ошкош неме бар эмтир. Эки оломоны ого кийдирип салган. Чичке талдаг дуга эдип салганы база јил-бүлү. Ыраак јогында — Ногон бойы. Ол каткырып турган эмтир.

Јуруктары керегинде көп балдар куучындагандар. Кыстардын куучыны чала ас болды. Олордын көп сабазы чечектер жураган.

Алтынчы урок божой берди. Балдардын журуктарын жууп алдым. Ончолоры сүүнчилү. Байла, кажы ла бала санаазында не барын журуктары ажыра айдып салган. Эмди сананарга да јегил. Јанарга да јакшы.

Ўредүчилердин кыбына кирип келзем, јангыс ла Сырга Сузановна отуры. Арткан ўредүчилер јангылай бертир.

— Бу журуктарды көригер — дедим. — Эң јакшы журуктарды садып аларга јараар. Тын баалу эмес, өткүре јегил болбос.

Сырга Сузановна менин кокурымды билип, каткырып ийди. Мен онын алдына бастыра журуктарды салып бердим. Сырга Сузановна ончозын ајарынкай көрүп, неге де кородогон аясту айтты:

— Кайран јаш тужым кайда? Јаш болгон болзом, бу ла мынайда журап, кожондоп, ойноп жүрер эдим.

— Слерди кем кожондотпой јат? Кем јуратпай јат? Ненин учун ойнобой јадыгар? — деп, кайра сурадым.

— Јок, јок... Эркин Базарович, мени кем де тутпай јат... Кожондоп јадым. Көп кожондор билерим. Јамандыра журап та јадым. Бијелеп, жүзүн-јүүрлеп ойноорым да. Јангыс ла олор ончозы эски... Эски... Јаш тужында кижии күнүн ле күнүн јангы немелер билип алып јат. Күнүн ле күнүн ичкери. Јангы кожондор, јангы солундар. Ончозы јангы.

— Алтай улустын айдыжыла болзо, јаш бала ла карган кижии түп-түңей. Карган кижии, јаш бала чылап, ойной берердег маат јок.

— Је мен тын өткүре карган эмезим ине, Эркин Базарович.

— Слерди карган деп кичинек те сананбадым, Сырга Сузановна. Карын айдарга турганым мындый: слер јирме беш те јашка јетпегенигер... Айдарда, балдарды ўреткен согында, кезик аразында балдарла тег болуп жүрзе, карын јакшы. Бот ол тушта кижии јаш тужын эске алар. Комудабас. Кижинин јаш тужы бастыра жүрүмнинин эң јарык күскүзи. Бир де ундылбас.

Куучындажып, журуктар көрүп турганча, карануй бозом кирип калтыр. Тышкары ойногон балдардын табыжы угулат.

— Ончо улус эмди айлында. Бистин ижибис јангы божоп

јат — деп, Сырга Сузановна айтты. Ол ўренчиктердин журуктарын меге берип, анан ары айтты. — Бот слер, Эркин Базарович, бойоорды ўредўчи деп. ас сезип турган ошкожоор... Андый эмес пе?

Бажымды жайкап, каруу бердим:

— О-о, Сырга Сузановна, ўредўчи ле мен дейле, ўредип ле јўрзегер, неге де ўренип алып болбозоор.

— Оны канайда ондоор керек? Уур эмес болзо, јартап берзегер — деп, ол кокурлады. Ол ок ўйдў менин айтканым оны јилбиркедип ийди ошкош.

— Балдарды ўредип тура, ол ок ўйдў олордон база ўренер керек. Је... темдектезе, ар-бўткенди кўрўрин, бойынын малажын, ийт-кужын сўўп јўрерин. Ончо балдар андый. Бис андый ба?.. Јок... Ийтти азырап саладыс, је оныла бир ойноп, куучындажып билбей јадыс. Уйды саап ла алала, ол ло туура айдап ийедис. Балдар дезе олорды эркелеп, јаагынан тырмап, куучындажып турар.

Бис школдон чыгып, айылдарыс јаар јандыс. Јолой ол ло куучын болды.

— Је андый да болзо, бистер ўредўчи — деп, Сырга Сузановна айтты.

— Ол јанынан кем де блаашпай јат — деп, мен айттым. Ол кўн бистин куучыныс анайда божоды.

Кўн кўндий ле. Айас. Эзин де соок эмес. Кижн сананза, кўски кўндер јаантайын јылу туратан болзо,

Алтай улустын айтканыла болзо, «Кўски кар кўп эдер, јаскы кар јап эдер». Мыны сананза, андый ла неме ошкош. Орой кўскиде кар јаан жаап салар. Кыштын келгени ол болор. Јаскы кар тўрген кайыла берер. Кижн де сеспей калар. Онын учун албаты «јап» эдип калар деп кандый јакшы айткан.

Кырлардын бажына кўн чарчап ла тийерде, школго элден озо келген кижн — Адучы. Бу ўйдў мен мастерскойдын эжигин ачып, урокко керектў немелер јазап тургам. Ўредўчилердин айдыжыла болзо, Адучы школго бир ле катап келген. Ол тушта онын уулы Эмчин ўчинчи класста ўренген. Бир урокко отурала, уулынын бажын сыймап, айткан эмтир:

— Менин уул јакшы ўренип јат. Ол керегинде адазы эмди комудабай јўрер.

Эмчин бежинчи класста коомой ўренип турарда, Адучы мынайда кородогон дежет:

— Эмеш ле чыдазын. Мен ого кой кабыртарым. Андый бе-лен курсак, кийим јок эмей. Ойынды астадар керек.

Је быјыл ол-районнон барып, Эмчинге велосипед садып эжелген эмтир. Адалу-уулду ак јалаңга барып, јангы велосипед-

ле мантаткылап көргөн. Эмчин жакшы мантадып билер. Адазы билбес. Отуруп ла алза, буттары айрас ла этсе, барып түжер. Же андый да болзо үренип алган.

— Озо баштап велосипедке жакшы мантадып үренип алзаас, кийинде мотоцикл аларыс. Ол тушта салкын чылап учарыс — деп, Адучы уулына айткан эмитир.

Эмди десе керек коомой болгон болтыр. Адучы кече эгирде тайгадан келеле, тойо чайлап алала, уулынан сураган:

— Велосипединди, кай, экел. Экү мантадып көрөк.

Эмчин унчукпай, төмөн көргөн. Энези мыны көрүп, уулына килеп, адазына айтты:

— Же, адазы, баланы не айбылаар. Мантадарга турган болзон, велосипедти бойын барып алзан... Эмчин оны мында ла амбарга кийдиргени, анаар баспаган да эди.

Адучы амбарга кирип келзе, велосипедтин көлөсөлөри, педальдары жок эмитир. Ол оны алган бойынча амбардан чыгара жүгүрип келеле, кыйгыра салган:

— Эмчин, балам, велосипединди көр, жагыс ла сеги арткан. Уурдай бертир.

Эмчин энезиле кожо чыгып келзе, адазы велосипедтин рамын тудунып алган турды.

— Мынын көлөсөлөрин кайда эткен? — деп, Адучы калаптанып чыкты.

— Же, не табыштанып турун? Араай айтпас неме бе бу — деп, Эмчиннинг энези айткан. — Мында балдардын велосипедтери жылыып туру дешкен. Бистийин де уурдай берген турбай.

Эмчинге сүрекей эп жок болгон. Велосипединин жарымы туку качан жылыган эмей. Адазы жагы көрүп жат.

Адучы велосипедтин рамын тышкары ла артырып, балабарказыла айылга кирген. Жаан удабай адын азыраарга чыгып келзе, велосипедтин артып калган сеги жок эмитир.

— Эмди калганчызын апарды! — деп, Адучы кородогон. — Акыр, бу мыны таң ла атса, озо баштап школдын директоруна айдар. Школдын ла балдары. Оскө кем де эмес — деп, учында айткан.

Онын учун бүгүн Адучынын школго эртелеп келгени ол болды. Школдо кижы жок болордо, ол белин жүктенип, тышкары базып жүргөн. Уч жыл мынан озо школ жагы ачылган болгон. Жаан ак жерде жагы школ бойы өзүп чыккандый көрүнгөн. Айландыра бир де агаш жок, кип-килен болгон. Эмди школды таныбаска жуук. Айландыра агаштар өзүп жат. Жаш чибичектер, кайынаштар, жүзүн-жүүр жыраалар өзүп көндүгө берген. «Алдында бу мындай школдо мен үренген болзом... Эмди Москвада да эмес болзо, же онын бери жанында, аймактын албатызын баш-

карып отурар эдим» — деп, ол куучындап туратан. Айса болзо, эмди база анайда сананып турган.

— Якшы ба, Адучы! — деп, кижн якшылажарда, кайа көрди. Онын кийин жаньнда школдын директоры Мамай Укашевич турды. Мен база басып келдим.

— Якшы, якшы, Мамай Укашевич! — деп, Адучы эзендешти. — Кандый иштеп тураар? Не солундар бар?

— Же өткөре тын эмес, өткөре коомой эмес, кирезинде ле — деп, директор айтты. — Слер керектү жүрген болбойоор? — деп, Мамай Укашевич жилбиркеп сурады.

— Бир сурак угарга турум: Эмчин канайда үренип жат? Школго келерге бош то жок. Акыр, мыны бир катап укса кайдар деп санандым.

— Кем жок. Калганчы өйлөрдө кичеенип үренер боло берди. База ла бир эмеш кичеензе, анан артык болор эди.

— Онызы якшы — деп, Адучы сүүнди. — Эмди айдарга турганым Эмчин керегинде.

Же бу өйдө Эмчин велосипедтү мантадып келди. Ол бистин жаньска келип, тура тўшти. Онын жүзинде, көстөринде жаньс ла сүүнчи.

— Ада, бистин велосипед табылып калды! Бу не. Ол ло бойы, жаньс. Нези де үрелбеген.

— А кайдан табыла берди? — деп, Адучы уулынан сурады.

— Ажанала, школго барайын деп айылдан чыгып келзем, эжиктин жаагында туру. Та кем экелген. Бу чаазьнда сан башка бичип салтыр.

Эмчин колын төш карманына сугуп, кичинек ак чаазьн кодо рып, адазына берди.

— Велосипед табылар деп, мен сеге айттым не, Эмчин, — Мамай Укашевич уулчактын жардын таптап сүүнди. — Эмди аьыктанып жүр. Анан өскө бажьнды таппай каларын.

Адучы уулынын берген чаазьнын кычырала, Мамай Укашевичке берди. Ол кычырала, меге берди. Анда мынайда бичип салтыр: «Эмчин, сен ачынба. Сенин велосипединиң көлөсблөри, педальдары бир де элебеген. Оныла бис Айга жетире барып жүргейис. Качан бир тушта Айдын бүдүми керегинде куучьндап берерис. Сенин жуук нөкөрлөринг».

— Якшы нөкөрлөр эмтир — дедим.

— Бу бежинчи «А» класстын класный руководители. Эркин Базарович — деп, Мамай Укашевич Адучьга айтты. — Баштак уулдардын бажьна чыккан кижн бу.

— Эйе, билерим. Эмчин айткан — деп, Адучы айтты.

— Же база нени айдарга санандаар, Адучы, — деп, Мамай Укашевич сурады. — Нени де айдарга санандаар ине.

— Акыр, мен нени айдарга санангам?.. Чек ундып ийдим. Же, бойы билзин — деп, Адучы колын жаңгыды.

Күн өксөп келди. Онын алтын-сары жаркын-чогы бистинг школды жарыдып ийди. Сегис час одус минут болордо, күзүнн шыңырай берди.

— Же, якшы болзындар. Биске айылдап туругар — деп, бис-ле эзендежип, Адучы айтты.

Класстарда уроктор баштала берди.

Калганчы уроктын кийнинде Эмчин класста артып, айыл-дын ижин бүдүрүп отурды.

— Не, айылда ой жок по? — деп, мен сурадым.

— Бүгүн адамла кожо тайга жаар барып, эртен энирде ойто жанып келерим. Анда кузук бар. Оны барып экелерим — деп, уулчак айтты.

Жаан класстар сентябрь айдын учына жетире талтүштинг кийнинде үренген. Онон олорды эртен турадан үренер эдип салган. «Бистинг оок балдарыс орой туруп жат. Эрте тургузарга ачу. Ый-лажып жат. Онын ордына түштинг кийнинде үрензин» — деп, мында школдо жуун болордо, ада-энелер сурагандар. Онын учун баштапкы октябрьдан бери кичинек класстын балдары талтүштинг кийнинде үренер боло берген.

— Понедельникте оройтыба — деп, Эмчинге айттым.

— Чындап, Эркин Базарович, слер мында уулдарды канайда туттыгар? — деп, ол сурады.

— Ончозын туткам. Ончозына күчим жеткен — деп, ого айттым. — Же сенин велосипединги кем экелип салганын билип алдың ба?.. Кемдер деп бодоп турун?

Эмчин бир эмеш сананып отурды. Онон унчукты:

— Укаага ла Ногонго сезинип жадым. Не дезе, кече энирде олор экүнинг төмөн барып жатканын көргөм. Кажы киреде жангандарын көрбөгөм. Санаамда, олордон ло кылык чыгып жат.

— Же алдырбас, Эмчин. Велосипединг бүдүн... Уулчактар сеге коомой сананбаган. Укаа да болзо, Ногон до болзо — сенин нөкөрлөрүң.

— Слер база олор деп бодоп туругар ба? — деп, Эмчин менен сурады. Эки көзин менен албай турды.

— Айса болзо, олор, айса өскөлөри. Чокум билбей жадым.

Мен класстан чыгып, жүре бердим. Куучын аайынча, бүгүн беш часта арал жаар барар керек. Учур, Укаа, Ногон менен озо келер учурлу. Меге дезе бир эмеш оройтып ийер керек. Анайда этсе, артык.

Талтүштинг кийнинде колхозтын конторазына келдим: бу жуукта мени Эжеров Жадагай Санакович кирип ий деген. Парт-орг нени айдарга турган, билбезим.

Ол бойынын кыбында эмитир. Мени көрүп ийеле, ол столдон туруп, кол тудужып эзендешти.

— Келгенигер жакшы — деди. — Отурыгар. Мен слерле бир жакшы куучындажар күүним бар.

— Айдыгар ла, угайын.

— Бачымдабаар, бачымдабаар. Керекти табынча билзе, жакшы.

Эжеров сүүнчилү, көдүринилү болды. Уни эмеш күнүрек. Онын талазак бүдүми бу кижиге баатыр күчтү деп айдып тургандый болды.

— Бачымдап турган болзом, слерге кирбес те эдим — деп айттым.

— Мындый неме, Эркин Базарович. Слер комсомол, үредүч болуп иштеп жадугар. Кече бисте партийный жуун болгон. Слерди колхозтын стенгазедин чыгарар редколлегиянын членине көстөдис. Слер бичикчи, ого коштой жакшы журап жадугар. Чынынча айтса, тос редактор болроор... Лөпсинип жадар ба?

— Лөп. Же газетке материалдарды кайдан алар?

— О-о, ол керегинде санааркабагар. Материалдарды колхозтын председатели, мен, библиотекарь, фермалардын заведующийлери берер. Олорды жазап бичийле, газетке учурлу эдип чыгарар керек.

— Андый болзо, кем жок — дедим.

— Айдарда, жуук өйлөрдө октябрьдын байрамына учурлаган номер чыгарар. Ой ас арткан. Эмдегештен белетензе, жакшы болор эди.

— Белетенер болзо, белетенер ле. Чаазын керек.

— Ончозы болор. Конторада иштенер болзогор, бу менин кыбымда да кем жок. Мен мында жаантайын отурбай жадым — деп, Жадагай Санакович айтты.

— Кайда да болзо, кем жок — деп лөпсиндим.

Чала эниргери күн үрелип баштады. Ыраак-ыраак туулардын ары жанынан желбер кара булуттар көрүнзе, жаан улус айдан: «Жут болотон эмитир».

Беш час. Мен велосипедке отурала, өрө мантаттым. Келзем, Учур ла Ногон сакуп отурдылар.

— Укаа удабас келер — деп, Ногон айтты.

Жаан удабады, Укаа жедип келди. Ол сумкада та нени де экелген эмитир. Мени көрүп ийеле, эмеш эпжоксынып, сумказын чибининг төзи жаар тургузып салды.

— Чайын изү болзо, эмди ле ичектер — деп, Учур айтты.

Сарбанов сумказынан термос кодорды. Онон газетте ороп салган бир канча тилим калаштар. Кичинек чөпчөйдө каймак. Олорды ончозын Укаа экелген. Учур ла Ногон төрт казыкка

столдың үстин экелип салып ийдилер. Укаа ончо курсакты ого тургузып, айтты:

— Чай изў. Бойым кайнаткам.

— Тузы жеткил, же сўди жетпес, кўк җндў эмтир не — деп, чайды амзап, Ногон айтты.

— Слерлер жаантайын мынайда чайлап жадыгар ба? — деп, мен јилбиркедим. Уулчактар кўлўмзиренип, бой-бойларына кўрўштилер. Ногон мен јаар бурылып, унчукты:

— Каа-јаа ла...

— Ненин учун мынайда эдип жадыгар?

— Мында узак иштенерге турзаас — деп, Учур айтты. — Бўгўн бистин иш кўп болор. Ого коштой слерле куучындашса, бир канча ۆй ۆдўр.

Кўрўп, сананып отурзам, бу уулчактар бойларынын ижин бийик тудуп, менле куучындажарын керекке бодобой турган ошкош. Туулардын ары јанынаг чыккан булуттар там ла јаандап, јайылып, биригип турдылар. Бу булуттардын бир тудамы, менин јўрегиме табарган чылап, кўўним карануйлап баштады.

— Айдарда менле куучындажар кўўнеер јок по, уулдар? — деп, олордон сурадым. — Јок болзо, куучын кыска...

— Јок, јок, Эркин Базарович! — деп, Учур тура јўгўрди. — Бис озо баштап сўзигерди угарга жадыс.

— Анан не? Бойыгардыйын айдарга тураар ба? — деп, чала чугулым тийип, сурадым.

Чынынча айтса, олор айткан сўстўг кыйыжар учуры јок болгон. Не дезе, бастыра буру олордын јанында. Не де болзо, ончо балдар, ончо улус јажытты билип алза, олорго ло коомой болор. Ого коштой газеттер јыртканы кайда. Газеттер јыртканын кем де кўрбўгўн деп бодоп тургандар. Ол јанынаг бир ле бўдўмчилў сўс айтсам, алдыгы эриндерин бош салгылап ийги-леер.

— Слер айтса, бис те айтпай а, — деп, Учур унчукты. Бу ۆйдў Укаа ла Ногон унчугушпады. Мындый учуралдарда шўўлтени Учур чыгарып јат. Онын айтканы — олорго јан.

Бис чайлап баштадыс. Чай изў. Қалаш, курут, керек дезе сарју да бар. Ару кей. Кандый јакшы! Мыны уулчактар сананып тапкан. «Бистин класстын балдары ончозы мында болгон болзо» — деп, ичимде санандым. Онон айттым:

— Јуук ۆйлўрдў бистин класстын ончо балдарыла кайдаар-кайдаар походко барып келер керек. Удабас кўндер ўрелер. Кайдаар да барып болбозын. Ол туку јелбер-јелбер булуттарды кўрўп тураар ба?

Уулчактар кўнбадыш јаар кўрдилер.

— Эмди кыштын ۆйы јууктап келеткен де — Учур айтты.

Бис чайлап алдыс. Укаа аяктарын, калбактарын ойто сумказына сугуп салды.

— Же, эмди бис слерди угуп јадыс — деп, Учур айтты.

— Же, баштайын ба? — деп, Укаанын жардын таптап ийеле, кўлўмзиренип сурадым.

Уулчактар тым боло берди. Бис ончобыс столды айландыра отурдыбыс. Чынынча айтса, бу сан башка туштажу.

— Мен сананзам, уулдар, — деп, куучынымды баштадым. — Бисте кўп сурактар бар. Олордын бир кезигин слерле кожо шўўп кўрзё, јакшы болор деп бодоп турум. Темдектезе, бу ла слердин узанатан јеригер керегинде. Эмди кыш келип јат. Соок. Айдарда, мен мында слерге ол јанынаг айткам. Же ол керегинде нени шўўп алдыгар?

— Бу ончо ишти мастерскойго кўчўрзе, јилбў јок болор эмес пе? — деп, Ногон сурады. — Бис слерле јўп, је јаныс...

— Сўрекеј јилбўлў ле солун болор. Бот кўрўрўўр дў — дедим. — Ыскў уулчактар кожуп алзагар бойыгарда.

Учур нени де сананып отурды. Оног сурады:

— Бис аралда иштенер ле кўўнис келгенде, иштенип јадыс. Мастерскойдо болзо, тўлкўўр слердин карманда болор. Бис мастерской айланып базатаныс па?

— Менде эки тўлкўўр. Бирўзин слерге берип јадым. Байла, Учурга? Айса йскў кижиге бе?

— Учурга — деп, Ногон айтты. — Же кезик аразында Учур јок болзо, бис нени эдетенис?

— Ол тушта Учур тўлкўўрди йскў кижиге берер — дедим. — Же канайып-канайып келишпей барза, мен де бергейим.

— Бис јўп. Јаныс ла база бир эмеш мында болорыс. Тўртбеш кўннинг бажында мастерскойго кўчўрис — деп, Укаа айтты.

— Не дезе, бис Ногоннын кичинек карындажына велосипед јазап јадыс — деп, Учур куучынга јара киришти.

— Мастерскойдо не этпес. Анда ончозы бар. Станоктор, маска, каду. Не ле керек, анда бар — деп, уулчактарга јартадым.

— Јок, бир ле болгон, эдер немени мында ла јетире эдер — деп, Учур јўпсинбей турды.

— Эки кўн. Ол ло. Оног йскў мастерскойго кўчўрим деп сананбагар да. Йскў уулдар бар. Олор иштензин — деп, учында торт сўзимди айттым.

Уулчактар унчугушпай барды. Бой-бойларына кўрўшти. Керек дезе кыймык та эткилебеди.

— Тўлкўўр бу — дейле, карманымнаг оны кодорып, уулчактардын алдына салдым. — Јаныс ла айдарга турганым мындый: школдын, мастерскойдын немелерине менен јўп јокко бир де тийбес. Керектў болзо, менен сурап алаар. Ого коштой уза-

нар јери кайда болотонун, керектү немелерди кайда салатанын — ончозун мен көргүзип берерим.

— Јөп, јөп, — деп, Учур база ла айтты. — Бис слердин сөстөйг чыкпазыс. Неге де тийбезис. Јөп...

Мен кўлўмзиренип ийдим: кандый бир шўўлте айдарга турзам, менинг чырайымда кўлўмзирениш көрўне беретен. Ол керегинде ада-энем де, кожо ўренген балдар да айдып туратан. Кезик аразында бойым да сезип ийедим.

— Эмчинниг велосипедин көрдим. Якшы. Јаңыс ла айдарга турганым: мынан ары уурданбагар. Ол не керектү неме. Ыскө эдер неме јок по? Толтыра. Јаңыс ла таап сананар керек.

— Је бис эмеш јастырганыс. Бойыстың ла нөкөристин немезин ўреп — деп, Ногон айтты.

— Сениг велосипединди уурдай берзе, сўўнчилў боло берер деп турун ба? — деп, мен Ногонго удур айттым. — Бот сениг карындажыңа велосипед эткилеп јат. Якшы! Је база ла кайдаг-кайдан нени-нени уурдап алган болдыгар?

— Јоок, канайып тураар, Эркин Базарович. Бис оны кайдан ла таап, кураап эдип јадыс — деп, Укаа айтты.

— Айса бис оны чачып ийерис. Оның чыккан кўнине өскө неме сыйлагайыс — деп, Учур айтты. Оның айтканы — јаң. Ол бүдер учурлу. Арткандары төмөн көргиледи. Мен эпјоксына бердим.

— Јок, төгўнеле ачынбазаар. Велосипедтин ончо детальдарын бойым көрўп јадым. Эски, сынык немелер эмтир. Уурдаган неме болзо, билдире бербей — деп, акту кўўнимненг уулдарга айттым. — Уулчактың чыккан кўнине јазап турган болзогор, түргендегер.

— Оның учун чай азып алып иштенерге турбай — деп, Укаа сўўнип айтты. — Эртең ле божодорго јадыс.

— Бисте эдер иш эм де көп, уулдар... Билереер бе? — деп, бажын јабызадып, уулчактарданг Учур сурады. — Бис санг башка керектер эдерис. Билереер бе, а?

Уулчактар ончозы кайкажып, не керегинде айдып турганын ойдоп, билип аларга кичеене бердилер. Санаамда, ол ишти билип ле алза, оны бүдўрерге белен немедий болдылар.

— Кандый иштер? — деп, Укаа јилбиркеди.

— А сен кожо иштеериг бе? — деп, Ногон сурады.

Учур унчукпай барды. Байла, айткан солун тың ла јилбўлў эмес. Эмеш чыдап калган кижии оок уулдарга түңгей болбоско сананган болор. Учында Учур унчукты:

— Бис мастерскойдо нени ле эдерис. Отургуштар, рамдар, столдор эдип ўренерис. Мен оларды эместен эдип билерим. Јарт па? А эм тургуза слердег кем де оларды эдип болбос.

Школдо отургуштар жок, а бис оларды школго эдип берер учурлу.

— Чын ла ба?! — деп, Укаа сүүнди. — Сүрекей жакшы.

— А бисти кем үредер? — деп, Ногон сурады. — Колхозтон келип үредер болбой.

— Не? Колхозтон болзо — колхозтон. Мен де эдип билерим. Бот, эртен ле узанар, иштенер балдардын тоозын алып жадым — деп, куучынга мен кириштим.

— Мени алараар ба? — деп, Учур сурады.

— Күүнзеп турган болзоор, эмди де бичип аларым — дедим. Мен карманымнан чаазын чыгарып келеримде, озо баштап Учур, оноң Ногон ло Укаа бичиттилер.

— Ишти кем жакшы баштаар, кем жакшы үренип жат — ол кижиге бригадир болор — деп, учында айттым...

Күн кырдан барып ажып жатты. Туулардын көлөткөзү там ла жаап баратты. Чанкыр тегери кара-өлө булуттарла бүркөлип, жуук күндөрдө, жут болорун керелейт. Жуукта жаңы эки күн жут болгон. Кар да, жааш та жааган. Кыш там ла жууктап келгени иле билдирет.

●
Байрамнын күндери жууктап келетти. Школ ого тың белетенип турды. Бистин бежинчи «А» класста бу күндөрдө жылбүлү куучын болгон.

— Улу Октябрга учурлап, класста музей ачар керек — деп, мен балдарга куучындадым. — Ол ишти краеведческий иш деп айдар. Бот оны неден баштаар? Эмди шүүп көрөктөр.

Ончо балдар санангылай берди. Көп үренчиктер шүүлтелерин айткан.

— Кышкы өргөни алып турганы ла Ленин керегинде альбом жазаар керек — деп, бир кызычак айтты. Онын куучынын Чекурашева Тана жаратпады:

— Андый альбомдор бистин школдо кажы ла класста бар. Пионерский кыпта канча кире жадыры. Мен санансам, өскө класстарда жок немелерди эдер керек.

Тана анан ары неме айтпады: бойынын шүүлтезин жетире сананбаган болгодый.

— Класста библиотека төзөөр. Кемде кандый книгалар бар, олардын керек жогун класска экелер — деп, Укаа айтты.

— Керек жок книгалар кемге керек? Керектүзүн экелбей — деп, Тана Укаанын айтканын жаратпады.

— Укаа чын жоп чыгарып жат — деп, мен куучынга кириштим. — Темдектезе, кандый бир книганы ол туку качан кычы-

рып салган. Эмди ол тегин ле јадып јат. Айдарда ол книга, тем-
дектезе, Укаага керек јок. А класста ол артык болбос. Ыскө
балдар кычырар.

Мен анаң ары унчукпадым. Балдардын шүүлтезин үзүп ий-
дим ошкош деп санандым. Је озор Укааның чыгарган шүүлте-
зин сүрекеј јарадып, куучынды анаң ары улалттылар. Керек
дезе кем кандый книга экелерин озолодо айдып баштады.

Класста библиотека төзөөр иш эртезинде ле башталды.
Мында кадары јаңы да, эски де книгалар бар. Кезик книгалар
алтай, кезиги орус тилле болды.

Иштинг урогында уулчактар книгалар тургузар этажерка
эткендер. Оны будугын јетире кургатпай, класска экелип, тур-
гускылап алдылар. Ого коштой класста ару-чек болуп, балдар-
дын тал-табыжы да эмеш токтоды.

Перемен ле болзо, бистинг «А» класска өскө класстардын
балдары келип, јуулган книгаларды көргилеп турды. Је ол ок
өйдө көргөн книгаларын ол ло јерине салбай, јер ле сайын са-
лып, јүргүлей берет. Бу мындый неме бежинчи «А» класстың
балдарына јарабай турды.

— Ојто јерине салыгар деп књи канчага айдар — деп,
Тана улай ла комудаар болды. Комудабас јаңы јок эмес. Оны
балдар библиотекарь эдип туткан.

— Айса, книгаларга шкаф эдер керек. Ол тушта өскө класс-
тын балдары баш билинбес — деп, Укаа шүүлте чыгарды. Укаа
кыйгас эмес, је мындый айалгада балдар да, јаан да улус андый.

Уроктордын кийнинде балдар книгалар салар шкаф кере-
гинде Мамай Укашевичке келип, куучындадылар. Олорды јазап
угала, директор айтты:

— Је, шкаф эдерин токтодып салыгар. Ого көп өй барар. Јос
то ас... Мен слерге бу шкафты берип јадым. Кем јок. Кийнинде
көрүне берер.

Мамай Укашевич шкаф јаар колун уулады. Онын куруга
јуук турган шкафы сүүне бергендий, шилдери јалтырап турды.
Балдардын көстөри јаңыс ла шкафта. Онын мындый сыйына
балдар канайып сүүнбейтен.

— Мамай Укашевич, слер кокурлап турган болбойоор? —
деп, Тана сурады.

— Кокурлап? Слер меге бүтпей тураар ба? — балдарга баш-
танып, директор кайкады.

Мамай Укашевич шкафтын ичиндеги ас-мас книгаларын чы-
гарып, столының үстине чогул салды. Оноң балдарга бурылып,
јалакай үниле айтты:

— Эмди де болзо, клазыгарга апарыгар... Тудыгар.

Бистинг класстың балдары шкафты ууй туткулап ийди. Ка-

жызы ла оны тудуп, класска апарар күүндү. Тудар да јер јок. Кезик балдар мыжылдажып, шкафты директордын кыбынан чыгарып, класска экелдилер.

Шкафка класстын эжиги тапчы немедий билдирди. Оны эби-реде кыймыраган балдар јангыс та бежинчи «А»-нын эмес, је ёскө дө класстардан. Кайда барзын, шкаф класстын ичине түрген кире конгон турды.

Бис шкафты парталардын эн кийнине апарып тургустыс. Мен тургуза ла этажеркадан книгаларды алып, шкафка саларга санандым. Мамай Укашевич мыны көрүп, айтты:

— Тийбегер, Эркин Базарович. Балдар бойлоры салзын.

— Је слерге шкаф учун јаан быян болзын — деп, балдар директорго күүнзедилер.

— Кем јок, кем јок. Јангыс ла јакшы болзын, јакшы керек баштап јадыгар. Тузалу иш. Анан ары иштегер, балдар, — деп, ол айдала, кыбы јаар кире берди.

Мен школдон чыгып јандым. Ада-энем үйде эмтир. Карындаш-сыйындарым тал-табышту кыймыражып ла турдылар. Эмеш јаандары ажанала, школго шыйдынгылап турган эмтир.

— Эркин сүүнчилү келгенде, школдо не-не болгон болбой — деп, энем сурады.

— Је айдып берзен, балам, — деп, адам күлүмзиренди. Ончолоры мен јаар көрүп, нени айдарымды сагыгылап турды.

— Не де болбогон... Мамай Укашевич бистин бежинчи «А» класска книгалар салар шкаф берген. Онон ло ёскө солун јок.

— Бу сүүнчи эмес пе? Мен бодозом, карын солун неме турбай — деп, адам айтты.

— Мындый неме бистин јуртта јаан солун — деп, энем күлүмзиренди. — Бис те сүүнип јадыс.

— Је, ада-энемди тен — деп, мен айттым.

Түштин кийнинде мастерскойго келдим. Укаа ла Ногон мында турдылар. Учур јок эмтир. «Улу көчүштү күн» деп, ичимде санандым.

— Аралдан бого экелер неме јок... Јазап алган велосипедти сыйлап ийгенис — деп, Укаа айтты.

— Чын ба, Ногон? — деп, мастерскойдын эжигин ачып, унчукпай турган Ногоннон сурадым.

— Чын — деп, ол унчукты. — Бүгүн ойто үреп алган.

— Бачымдап эткен, онын учун андый — деп, Укаа айтты.

— Мен бурулу ба?.. Айса, слер бойлорыгар ба? — деп, уулчактарды мастерскойго кийдирип сурадым.

— Јок. Кандаганы јанынан келишпей јат. Бек эмес — деп, Укаа айтты.

Јаан удабай Учур келди. Бооро меге кулагын чөйдиргени-

нин кийнинде, менле куучындашпас, јакшылашпас болгон. Қалганчы өйлөрдө сегизинчи класста Чымдашев Учурдан артык бала јок.

Бис төртү мынан ары нени эдери керегинде куучындаштыс. Озо ло баштап иштенер јерди јазап алар. Онон Ногоннын карындажына сыйлаган велосипедти јаныдан јазаар. Бу иштер божозо, јангы стулдар, табуреткалар эдип баштаар. Ого коштой кем нени эдерге турган, оны эдер.

Мастерскойдо иш баштала берди.

Октябрьдын байрамына јетире он бир күн артты. Қажы ла класс байрамга тын белетензин деп мында јакылта болгон. Нени белетеер? Бистин класстан, көп балдар школдын текши концерт-ойынында туружып јат. Арткандары тууразында.

Бир күн мен ол балдарды артырала, айттым:

— Је, арткан балдар база ойын-јыргал белетеп, көргүссин.

Менин бу шүүлтемди балдар сүрекеј јаратты. Қандый кожон кожондоорын, үлгерлер айдарын — ончозын шүүп алдыс. Бу тоодо Сарбанов Укаа, Какпаков Ногон алтай албатынын Октябрьга учурлаган кожондорын кожондоор болдылар.

— Пьеса тургусса кандый? «Ырысту» деп чөрчөкти пьеса эдип тургузар керек — деп, алтай тилдин урогында Ногон айтты. — Ада-Төрөл учун јуунын алдында бу чөрчөкти ада-энелер ойногонис дежет.

— Не ойнобос — деп, мен јарадып уктым.

Талтүштин кийнинде, беш часта, пьесага туружатан балдарды мастерскойго јууп алдым. Бис мында «Ырысту» деп чөрчөкти учына јетире кычырдыс. Онон кем кандый роль ойноорын јартап алдыс. Ырыстуны Эмчин, Караты-каанды Ногон, Телтекей камды Укаа, кааннын абакайын Тана, кааннын балдарын сындары кичинек бир уулчак ла кызычак ойноорго алгандар.

Белетениш баштала берди. Ойынды көргүзер тушта, кандый кийимдер кийетенин балдар бойлоры ла белетеп турдылар. Күч неме — камнын түңүри. Је оны да балдар эдип алды. Элгектин түбин алып ийеле, ого түгин јыдыдып, кырып салган терени јаап ийгендер. Кере тартылган тере кургаарда, чын, јангыс ла түнүрчилеп түнүреп турды.

Чөрчөктө кам көп камдабаган. Је бой-бойына јапшыныжып калган кааннын бала-барказын айрырга болуп узак отурган. Неме болбогон. Туунын ээзине бажырайын дейле, мандайы ташка јаба јапшынган. Указы туку качан јапшынган болгон. Кам ујатка түшкен. Ырысту бастыразынан сагышту, сүмелү. Чөрчөк-

ти белетеп баштадыс. Оны пьеса эдип мен бойым бичип алдым. Пьеса эдип бичиирге кўч болгон, је тўнгей ле јазап алгам.

Чөрчөкти ойноп турганы керегинде кемге де айтпазын дегем. Же Укаа Учурга айдып ийген болгодый. Бир кўн меге жууктап келеле, Учур сұрады:

— Эркин Базарович, мен слерди пьеса тургузып турган деп уккам. Чын ба? Караты-каанды мен ойноп ийер эдим.

— Эйе, балдар тургузып, баштап салган. Удабас школдо көргүзерис. Караты-каанның сұр-кеберин Ногон јакшы көргүзип јат. Уни, бастыра бүдүми де јарап јат — деп, мен Учурга айттым.

— Же карын, айса болзо, мени де ойынга алар эдигер ле, чын ба, Эркин Базарович?

— Албай а. Карын күүнзеп алар эдим. Сен Укаа ла Ногон-ның нөкөри инен.

Бозом энир там ла койып, бүрүнкийлеп келди. Јурт тымык турды. Кырлардың ўстинде энирги тагдак өчүп баратты.

Бир кўн Ногон класстың библиотеказына казах тилле чыккан книга экелди. Озо баштап балдар оны керектебедилер. Чырышев Эмчин ле ајыктап турган.

— Эй, балдар, көрзөөр дө. Казах тил алтай тилге жуук турбай.

— Кайда-кайда? — дежип, балдардың көп нургуны јилбиркей бердилер. Олор ончозы Эмчинди күреелей туруп алган, энчейијип, оның кычырганын уккулайт. Эмчин дезе казахтап кычырып ла турды.

— Бат, бат, бу ла сөс чек ле бистин сөскө тўнгей — деп, бир кезектери ўн алыжып турды. Мен де угуп турдым.

Јаан удабай, кем де украин албатының кожондорын кепке баскан кичинек книгачак экелген. Балдар оны база кычырып көргөндөр. Же алтай тилге тўнгей сөстөр таппагандар.

Алтынчы уроктың кийнинде куучын өткүрдим. Куучын класстагы библиотека ла Октябрьдың байрамы керегинде болды. Тананың айдыжыла болзо, балдар книгаларды алып, ойто табыштырбай, узак тудуп јат. Андый балдар јангыс та бистин класста эмес, өскө дө класстардан болды.

Чынынча айтса, бежинчи «А» класстың балдары јангыс ла керек јок книгаларын экелип турган эмес. Олор анайда ок эн сүүген книгаларын экелип, класстың библиотеказына табыштырып тургандар. Ногон алтай тилге көчүрген «Чапаев» деп книганы табыштырган. Тана «Улу көчүш» деп книганы экелген.

— Бистин класстың библиотеказы кўнўн ле байып јат. Сўрекей јакшы — балдардың ижине сүүнип куучындадым.

— Мен бир ле неме сананып алгам — деп, кенетийин Ногон сүүнчилү айтты. — Бистин библиотеканы «Најылыктың библиотеказы» деп адаар керек.

Балдар тымык. Ногоннын шўўлтези чын ба, жок по. Кемизи де билбей турган ошкош. Мен јаар көргилеп отурат.

— Сўрекей јакшы шўўлте, балдар, — деп, мен куучын баштадым. — Чын ла. Најылыктын библиотеказы. Сананзагар да. Бойыгарга ла... Најылыктын библиотеказы.

— А ол кандый андый библиотека?.. Ыскө јерде бар ба? — Укаа сурады. Ол шўўлтезиниң учурын билбей турган болгодый.

— Је канайып оны билбей турган деер! — деп, Тана чугулдан-ды. Онын кыгырууш уни класска јагыланып калды.

— Балдар, — деп, мен база ла класска баштандым. — На-јылыктын библиотеказы керегинде мен укпадым да, кычырба-дым да. Газеттерде учурабады. Айса болзо, кайда-кайда бар. Слердий ок балдар најылыктын библиотекасын, айса болзо, ту-ку качан тўзоп алган. Је бистинг райондо, керек дезе областта, најылыктын библиотеказы керегинде бир де сөс жок... Бу ишти бистинг класс баштап јатканы сўрекей мактулу баштанкай болор.

Бу суракты бис узак шўўдис. Көп балдар шўўлтелерин айт-кан. Ончозы јараткан.

— Англия, Франция, Америка, Вьетнам јаар канайда бичиир? Кем бисти ондоор. Олордын тилин бис билбезис — деп, Тана айтты.

— Эм тургуза бис анаар бичибезис... Озо баштап бистинг ороондо јаткан јўзүн-башка албатынын тилиле чыккан книга-ларды јуурыс — деп јартадым.

— Оны канайда, кайдаг алдыртарыс? — деп, Укаа сурады.

— Книгалардын магазиндериненг алдыртарыс — деп, айттым.

Иш көндүгип баштады. Шкафтын эн ле ўстиндеги бөлүгинде орус тилле, экинчи бөлүкте алтай тилле чыккан книгалар турды. Учинчи бөлүкте казах ла украин тилдерле чыккан эки-јангыс книгалар. Арткан бөлүктер эм тургуза куру болды.

— Бу кыптарга нени салар? — деп, Ногон сонуркады.

— Эм тургуза куру тургай — деп, ого айттым. — Кийинде көрүле бербей.

— А билереер бе, Эркин Базарович, бисте «Пионерская прав-да» газет бар. Јаңы жылдан бери. Ончозы шидўде. Оны класска экелзе, јараар ба? — деп, Тана сурады.

— Керек жок болзо, экел — дедим. — Балдар кычыргай. Ка-рын јакшы.

Чындап та, бир кезек балдар «Пионерская правда» газетти та кычырып турган, та жок. Онын учун Тананын газеди мында болзо, јакшы болор эди.

— А мен «Мурзилканы» экелерим — деп, бир уулчак айт-ты. — Јаңыс ла ончозы эмес. Бир кезиги салбырап, јыртылып калган. Кезиги жок.

— О-о, экел, экел. Ол журнал сүрекей јилбүлү — деп, мен айттым.

Айткан сөс, аткан ок деген бирүзи, балдар эртезинде ле газет-журналдарын экелген турды.

Балдардын төзөп алган кичинек библиотекасына мен де бир канча книгалар табыштырдым. Олордын ортозында Фадеевтин «Јигт гвардия», Островскийдин «Болот канайда кадырылган», Гайдардын «Школ» ло база оок-теек бир канча книгалары болгон.

Бежинчи «А» класстын балдары, бир көрзөм, иштеңкей де, јалакай да. Канча ла кире куучындашсан, там ла олорго јуук болуп барадарын. Олор база андый, канча ла кире олорго бүдүп турзан, кижиден айрылар күүндери јок.

Октябрьдын байрамы өдүп калды. Бу байрамга учурлалган ойын-јыргалга «Ырыстуны» көргүспедис.

— Кийнинде ада-энелердин јууны болор. Ол тушта көргүскейеер — деп, Мамай Укашевич айткан.

Бистин класстын балдары ойын көргүзер күүндү деп, Мамай Укашевичке айдарымда, ол јаан ајару этпеди. Бежинчинин балдары коомой ло болзо, јаантайын андый ла болор деп бодогон болор. Анайда өскө дө үредүчилер сананып јүрет. Бу ла јуукта Чымды Сергеевич айткан:

— Бежинчи «А», бежинчи «Б» класска көрө, чала уйан. Мында көп балдар математикадан коомой. Је сентябрь айдагызына көрө, эмеш ондонгон. «Б» класста, чын, үренчиктер јакшы. Сырга Сузановна балдарла јакшы иштеп јат.

Чымды Сергеевичтин куучынын угуп, унчукпадым. «Коомойын билип тура, не јакшы этпес» — деп, ичимде сананып калдым.

— Балдар коомой болбой јат, Чымды Сергеевич, — деп, јажы јаанап калган үредүчиге эпјоксынып айттым. Чымды Сергеевичти көрүп јүрзем, кўскидегизине көрө, јан-кылыгы эмеш јымжап калган. Кезик аразында ол бойынын урогында балдарла куучындажып, кокурлажып турат. Керек дезе мында кычырган книгазы керегинде јилбүлү куучын өткүрген эмтир.

Ноябрь айдын баштапкы күндеринде јаш та, јашкан кар да јааган. Байрамнын кийнинде күндер айазып, јер тоно берген. Кўски кар ончо кырлардын баштарында кажайып јатты.

Айас күндерде бир күнге походко барып келерге санандыс. Бистин класстын балдары чек ле канатталып турдылар. Көстөринин отторы суркуражып, качан барарыс дешкен сурактары көптөй берди.

— Эм келер амыраар күнде — деп, жартап салдым.

Балдар белетенгилеп турды. Бир күнге жиир курсак, кийер кийимди — ончозын белетегилеп, кайдаар барарын темдектеп алгандар. Бистин баратан жер Ташту-Жүрек деп жер. Анда быжыл көп кузук бүткен. Ого жетире он бир километр.

Походко баратан ой жедип келди. Бистин классла кожо бейинчи «Б» класстын балдары барар керек болгон. Же ол күн Сырга Сузановна оорып каларда, ол класс барбаган. Тоолу ла балдар барган.

Анайып бис Ташту-Жүрек жаар эртен тура чыгып, ого талтүште жеттис. Курсакты азып ичеле, бир час кире амырадыс. Амырап отурганча, Укаа Ташту-Жүрек деп жерди ненин учун анайда аданын куучындады.

— Бу жерде озодо жаан жуу-чак болгон. Оштүлөр бистин улусты ончо жанынан курчап, там ла астадып, кырып бараткан. Жарым ай турушкан. Ол тушта бу жерде агаш жок болгон. Куу жер. Курчаткан улус түни-түжи коруланып, өлөрдин өлгөнчө бойларынын оштүлери ле согушкан. Учү-учында олжого киригер деп оштүлөр сураган. Бистин улус болбогон. База ла согуш башталган. Алтай улус ас артканын көрүп, оштүлөр айткан эмитир:

— Слердин жааныгар ла бистин жааныбыс адышсын. Жыга аттырткан башчынын улузы сөс жокко багынар.

Алтай улус он беш жашту уулчакты таштын бажына тургузып, окжаадан тутургызып бертир. Оштүнн башчызы черүзинин алдына чыга конуп, ичкери базала, таштын бажында турган уулды кижиге бодобой, озо адып ийген. Уулчак турган жеринен кыймык та этпеген. Эмди он беш жашту уулчак адып жат. Ол окжаазынын кирижин эртен турадан ала талтүшке тарткан эмитир. Оштүнн башчызы мындый немени качан да көрбөгөн. Онын эди-каны изип, терлеп баштаган. Изүге чыдажып болбой куйагынын топчыларын чечип ийгенин бойы да билбей калган. Бу ойдө он беш жашту уулчак окжаанын огын божодып ийген турды. Ок калжу оштүнн буурын үзе согуп, барып сыртынан чыга берген. Башчызы чалкойто келип түжерде, черүзи бир үн багырган: «Бис — сенин. Сен бисти жуулап алдың. Олжолоп алдың. Сеге багынып жадыс!» Бу тужында таштын бажында турган уулчак айткан: «Мен өскө жерди жуулап барбагам. Албаты-жон бактыртпагам... Слер бисти жуулап келгенигер. Бойыгар олжого келгенигер. Жок, мен слерди албазым. Ойто жеригерге жаныгар. Же катап бу жерге келзегер, бистен жакшыны сурабагар».

Оштүлөр кайра качып, жерине жангандар. Он беш жашту уулчакты омор Таш-Жүректү баатыр деп адап, катап бу жерге үлдү тудунып, жууга келбеген дежет. Ол ло ойдөн ала бу жердин ады Ташту-Жүрек деп адалган эмитир.

— Удабас бистин класстын стенгазеди чыгар. Бу чөрчөкти Укаа газетке бичизин — деп, айткан шүүлтемди ончо балдар жарып уктылар.

Аркада кар кажыкка арай жетпес. Мөштөрдөгү түшкөн сары тобоолор анда-мында жаткылайт. Кезик тобоолордо сай да жок. Байла, куштар, көрүктөр ле тийиндер жип турган. Анда-мында тийингат бар эмтир. Кезик жерге басса, кар чек кып-кызыл боло берет: тийингат жарылып, карды кызарта будып ийет.

Бис аркада эки частан ажыра жүрүп, кузуктап алдыс. Жанар алдында кыйгы-кышкы тынгый берерде, балдар ончозы жуулып келгендер. Ончолоры сүүнчилү. Жүстериңде кызыл кан ойноп тургандый болды.

Кезик балдар таарларына тобого тергилеп алган, кезиги — жарым таардан. Куру ла кижиле жок. Менин де таарым толо болды.

Жанар алдында балдар калганчы курсагын жип, изү чайдагы ичип алып, Ташту-Жүректен бурылдылар.

Карануй кирип турды. Бистин базыт капшай да, күч те. Не десе, белде жүктенип алган кузук там ла уурлап турган немедий болгон. Кижиле арыган ла сайын кичинек те тудунчак уур билдиретен эмтир деп балдар айдыжат.

Бис айылдарыска орой энирде једип келдибис. Жылдыстар там ла койып турды.

— Је, кузукташ кандый болды? — деп, эртен тура школго келеримде, Мамай Укашевич сурады.

— Кем жок. Балдар јакшы амырап алган. Байла, эмеш арыган да болор. Бир катап арыганынан алдырбас ла болбой.

— Слер походко жүргенче, мында бир солун болгон — деп, Мамай Укашевич айтты. — Кече, талтүштин кийинде ле, кем де колхозтын стенгазедин үрөп салган. Ортозында бөлүгин төгөтлө уймайла, учында бөлүгине чаазын јатшырып салган.

Мамай Укашевичтин айтканыла болзо, калганчы бөлүкте мынайда бичип салган: «Бухаров Солопон Селекович — колхозтын бригадири. Иште, кайда ла жүрзе, јаш үйени, балдарды, улусты коммунистический күүн-тапту эдип тазыктырар деп куучындап турат. Је бойынын айлына келзе, айткан сөстөрүн, эткен керектерин ундып салат. Бу ла күндөрдө, байрамнын алдында ла онын кийинде уулын токтогон. Сен өткүрө ойноп јадын, энеге болушпай туруң деп. Уйи десе колхозко иштебей, оорып јадым деп жүрет. Аракы ичсе, туранын тактазы кыйыжып келгенче бийелеп јат. Оору кижиле мындый болор бо? Айдарда тегин жерге Сергейди не соккон? Сергей эм тургуза кичинек. Учунчи класстын үренчиги. Айылда бастыра ишке онын күчү түңей ле жетпес. Онын да учун школдо коомой үренип турган. Бу јанынан Бухаров Солопон Селекович сананып көргөдий эмтир».

Бастыра урукторды өткүрүп салала, талтүштин кийинде колхозтын конторазына келдим. Жадагай Санакович районго жүреле, жуукта жаңы келиптир. Ол мени жанына жуук отургузып, столдун кайырчагынан бир чаазын чыгарды.

— Көригер, Эркин Базарович. Бис газет чыгарып, кичеенип жадыс. А кем де каршу эдип, үрөп, жыртып жат. Кемнин ижи? Чек кайкап жадым.

Мен листте бичигенин жазан кычырып көрдим. Мамай Укашевичтин айтканындый ла. Жараш бичиктү кижин бичиптир. Айткан шүүлтезин көрзө, жаан улустын. Кичинек балдар мынайда бичип болбос. Онон бу Солопон Селековичте олордун бир де керегин жок.

Кенетийин сагыжыма кирген неме: ол туку бооро күскидеги газет болды. Газетти жырткан балдар көзимнин алдына тура түшти: Укаа, Ногон, Учур. Учур жыртпаган. Же эки уулды албадап жырттырган.

База бир неме. Бу ла Бухаровты, Сарбанов Сүмечини база кем де газеттеген эмей. Же кем газеттеген? Ол бойынча жарталбаган. Жартына чыгарарга кем де тын кичеенбеген... Эмди база ла газет. База ла Бухаровты чыгарып ийгендер.

Алдындагы керектег улам Чымдашев Учур сезимге кирген. Же онон бери узак ой өткөн. Учур кем ле жок жүрү. Тегин анайда сезинерге база жарабас. Онын үстине жаан кижин эмес. Ого коштой Учурдун мында бир де керегин жок. Же андый да болзо, база катап шиндеп көрзө, не-не билдирердег маат жок. Онын учун Жадагай Санаковичке айттым:

— Же, мен бу керекти кем кылынып турганын билип аларга кичеенерим. Не-не түнөй ле билдире берер болбой.

Жадагай Санаковичтин күүн-санаазы жакшы болды. Ол менин айтканымды жарадып, учында айтты:

— Слерди балдарла жакшы куучындажып билер деп уккам. Кем кылынып турганын тудуп алзабыс, ижин берерис. Мындый неме качан да болбогон. Жаан да, жаш та улус болзо, түнөй ле.

— Школдун балдарынан болзо, олорды канайдар? — деп, Жадагай Санаковичтен кайра сурадым.

— Ол тушта ада-энезин, баланын бойын да бир иске бастыраарыс. Эмди улус бичикчи. Же газетле урушкан улусты качан да көрбөгөм... Кату каруузына тургузар.

— Жадагай Санакович, — деп, мен көксимде сананып жүргөн бир кезек шүүлтелеримди айдарга санандым. — Мен үренчиктерден тоолу балдарды бу газеттин ижине тартып аларга турум.

-- Амаду кандый?

— Амаду мындый: озо ло баштап газеттин учурын элбедер. Экинчизинде, бис жаңыс ла жакшы иштеген улустын ижин кере-

гинде кыскарта бичип жадыс. Каа-жаада жалкуларды силке тартып ийедис. Бу ас. Бистин газет улустын жадын-жүрүмин элбеде көргүзөр учурлу. Ол тушта жилбүлү болор. Балдар ажыра олордын ада-энелери керегинде жетирулер угар. Бойлоры бичизин. Учинчизинде, кем газет жырып турган, айса болзо, ол балдар ажыра билип аларыс.

Эжеров менин шүүлтемди жарадып укты. Онон бир эмеш унчукпай турала, он колынын ус сабарын өрө көдүрип, айтты:

— Газет — ол колхозтын печатный органы. Онын учуры жакшы болор керек. Мен бодозом, карын ада-энелерди газетке тартар. Балдар арай ла жарабай жат. Же көригер ле. Онызы бойоордо.

— Табынча ада-энелерди де тартып албай — деп, мен айттым.

— Же алдырбас. Мойношпой жадым. Слерле жөп — деп, учында Жадагай Санакович унчукты.

Конторадан чыгала, өрө бастым. Энир кирип келетти. Тышкары кей ару да, соок то. Бу жуукта жааган кар кажыкка да жетпес. Жер тадыра тоңо берген.

Чырышев Эмчиннин айлынын жаныла өдүп баратсам, ол эжигинде одын жарып турды. Мен оны кел деп кол жагып ийдим. Эмчин чеденди ажыра калып, једип келди. Мен ого жырылган газет керегинде куучындадым.

— Менде куучын бар — деп, Эмчин айтты.

— Кандый куучын? — деп јилбиркедим.

— Сенен жакшы кайучы болор деп, бооро слер меге айттыгар не. Бот... Мен энирде клубтын, конторанын жанында ойноп жадым.

— Же, анан ары не? — деп сурадым.

— Жакшы. Мен кем нени эдип турганын ончозын көрүп турайын деп. Нени куучындажып жат. Не керегинде. Колхозтын газетин кемдер айланыжып турган. Билдиртпей ле. Кожо ло ойноп жүрерим, же көрүп турарым. Жарайт па?

— Жарайт, Эмчин, — деп, сүүнчилү айттым.

Эмчин айлы жаар басты. Мен — төмөн. Јелбер кара булуттардын ортозынан жылдыстар мызылдажып турды. Јуук күндерде кар жаар болор. Эмди кыштын ойи. Кар, соок јокко кыш кунукчылду эмей.

Укаа, Ногон ло база бир кезек уулчактар јангы этажерка эделе, Сырга Сузановнага табыштырып, айткандар:

— Бу этажерканы бойыс эткенис. Эмди оны слердин класска сыйлап жадыс.

Сырга Сузановна сыйды алып, сүрекей сүүнди. Ол бистин класстын балдарын бойынын балдарыла кожо отуруп, «Комму-

низмнинг улу стройкалары» деп тема аайынча куучын уксын деп сурады. Балдар мойношподы. Мен де балдарла кожо отурып, онын куучынын сонуркап уга бердим.

Куучыннын учында Сырга Сузановна айтты:

— Бежинчи «А» класстын балдары бежинчи «Б»-нин балдарына этажерка эдип, сыйлап берген учун сўрекей алкыш айдып жадыс.

Бежинчи «Б»-нин балдары сўўнгилеп, колчабыжу кōдўрди. Урок божоордо, балдар клазына келди. Бис наўылыктын библиотеказы керегинде бир эмеш база куучындаштыс.

— Шевченконын «Кобзарин» ийзин деп, Киев жаар магазиннинг бойына письмо ийгенис — деп, Тана айтты.

Янка Купаланын книгазын ийзин деп, бис Белоруссия жаар письмо ийгенис. База магазинге — деп, Сарбанов Укаа сўўнип чыкты.

— Балдар, бис наўылыктын библиотеказын тōзōп алдыбыс. Онызы жангис ла ōскō тилдерле чыккан книгалар жууры эмес — деп, ологро жартап баштадым. — Жок, жангис ла анайда этсе, бистинг иш жабыс кеминде турар.

— Бийик кеминде турзын деп, нени эдер керек? — Ногон сурады. Сурагы чала кыртышту, кōстōри кийиктелип, эриндери тыркырап турды. Ногон бу кўндерде мастерскойдо иштебеген. Мында кōп сабазында Укаа, Учур ла ōскō дō балдар иштенгендер. Ногоннын ачынып, келбей турганы мындый: Учурла, Укаала кожо кōп балдар иштегилеп јат. Ногоннын санаазыла болзо, ологр ўчў ле иштеер керек болгон. «Ōскō балдарды не кошкон? Онызын билген болзобыс, аралда ла артар эдис» — деп, мында нōкōрлōрине куучындап турганын уккам.

— Мындый соокто анда нени эдеринг? — деп, Укаа сураган.

— Слерлер ле иш таппай жадыгар. Иш кайда барар бу — деп, Ногон каруузын јандырган. — Мен мында иштебезим.

Анайда айдала, ол јўре берген. Ол ло кўннен ала Ногон ўредўден бош ōйлōрдō келип иштебеген. Онын да учун бўгўн кыртышту сурак берип турганы ол.

— Ногон чын сурап јат, балдар. Чын да, бистинг ōткўрип турган иш тузалу болор учурлу. Тузазы жок болзо, бис тегин ле ōй ōткўргенге тўней.

Мен ўренчиктерге ōскō школдордо ўренип турган балдарла бичижип, колбу тудары керегинде айттым. Колбуны баштайтан башка-башка эп-арга тапгис.

— Менин акам Ташкентте служить эдип јат — деп, бир кызычак айтты.

— Бистинг Мишка Литвада. Анда иштеп јат — деп, ортозында партада отурган уулчак айтты.

— Нени иштеп жат? — деп, Тана сурады.
— Заводто... Кысчагы үчинчи класста үренип жат.
— А литва тилди билер бе? — деп, балдар сонуркап чыкты.
— Онызын билбезим. Эки катап письмо келген. Орустап бичиген. Акам десе алтайлап бичип жат — деп, ол ло уулчак каруузын жандырды.

— Адам Эстондо служить эткен. Эстондор орус тилди билер деп куучындап турган, — Эмчин куучынга киришти.

— А школдорды канайда билип аларыс? — деп, Тана сурады.

— «Июнерская правда» газеттен статьялар кычырзагар. кандый жерден бичигенин база аяруга алыгар. Кезикте керектүү жерди газет ажыра табарга жараар. Мен десе «Учительская газетаны» көрүп турарым. Бу бир эп-арга. База кандый эп бар?

Оңчо балдар санангылай берди. Экинчи смена үренерине жетире тоолу ла ой артты. Онын учун бу суракты айылда жетире сананзын деп жакылта бердим.

Балдар класстан сүүнчилүү чыктылар. Школдон чыгарда ла, соок эзин олордын жүзине табарып, кулактарына күүлөп, өзөкти төмөн барат.

— Эркин Базарович, мен слерге жаан алкыжым айдып жадым — деп, үредүчилердин кыбына кирип келеримде, Сырга Сузановна айтты. — Этажерка балдарга да, меге де сүрекей жараган. Бис оңчо ло газет-журналдарды ого салып койдыс.

— Сырга Сузановна, этажерканы слерге мен эмес, балдар эдип берген. Мен жагыс ла баштадым не.

Чымды Сергеевич меге жууктай базып келеле, айтты:

— Аргагар бар болзо, бистинг класска этажерка ба айса тумбочка ба эдип берген болзогор.

— Кажызын да болзо, этпей а. Балдар эдип берер. Слердин ок класс. Чымдашев Учурдан да чыкпас ол. Ол узанарга сүрекей сүүп жат. Слер оны билер болбойоор, Чымды Сергеевич? — деп, мен оңон сурадым.

— Же эместен ле. Ол куучынчы болгон болзо. Эрмектежер арга жок. Унчукпас. Андый кижиле уружарга күч ине. Онын учун мен Учурла тыг куучындашпайтам — деп, Чымды Сергеевич айтты.

— О-о, Учур географиядан жакшы темдектер алып жат — деп, Сырга Сузановна куучынга киришти. Бооро ол тыг кичеен-бейтен. Эмди кол көдүрүп, суракка каруу берип, балдардын жастыраларын да түзедер боло берген.

— Менин предметтеримле база кем жок. Күскиде меге өчө-жиб божобойтон. Эмди Учур чек өскө киж. Урокто ол менин бир жакшы болушчым.

Мен школдон чыгып, айлым жаар бастым. Соок жыбар согуп, кулагыма шуулап, эзиндеп турды. Жаңы жыл жууктап, экинчи четверть божоп баратты.

— Эркин Базарович, бистин «А» класс амыраар күнде эрөги фермага барып, кандый бир болуш жетирзе, кандый болор? — деп, декабрьдын экинчи жарымында балдар менен сурады.

— Кандый болуш? — деп, олордон сурадым.

Же бу ойдо класска кирип келген Мамай Укашевич айтты:

— Уйлардын кажаа-чеденин арчыыр. Уй саачыларга бу болуш сүрекей керек. Не дезе, мында эки-үч кижги оорыган. Ого коштой уй кабыраачынын бирүзи база иштебей жат. Бот онын учун чеден-чуланнын өтөк-торын арчыыр керек. Иш жарым ла түшке жедер. Же, кандый деп тураар? Балдар чын сананып жат.

Мамай Укашевич, оок тиштери кажайып, күлүмзиренип, менен база ла сурады. Онын жаан кара көстөри менин жөпси-неримди ажындыра билип тургандый болды.

— Мойножор аргабыс жок, Мамай Укашевич, — дедим. — Болужар болзо, болужар. Жок болзо, айылда стурар.

— Айткан сөс акка артпас. Балдар жакшы иштенер деп иженип жадым.

— Балдарга иженбезе, кемге иженер — деп, Мамай Укашевичле кокурлаштым.

— У-уу, болужарыс, болужарыс! — деп, балдар үн алышты.

Эки күннинг бажында бис фермага терлеген-бурлаган жетибис. Уйлардын өтөк-торын арчыры женил эмес. Уулчактар мынаг эмес, өтөк-чөпти атка жегер чанакка толо чогул, тал-табышту тарткылап турды.

Фермага бежинчи «Б»-нин балдары база келгендер. Олор жаба иштегилейт. Сырга Сузановна бойынын клазыла бисти ээчий келгенине тыг сүүндис. Балдардын тал-табыжы тыг ла болды. Мыны көрүп, мен жаңыс ла сүүнип турдым. Ончо үредүчилер келген болзо, кандый жакшы болбос. Иштеерге де, ама-даарга да кандый сүүнчилү болбос эди.

Сырга Сузановнанын кап-кара узун кирбиктери соокко кырутый берерде, көрөргө дө жилбүлү. Ап-апагаш. Чек ле соокко кырутып калган эртен турагы корболор ошкош. Бып-быжыраш. Ак кыруга жаптырган кирбиктердин алдында — жалакай көстөр. Олордон жаңыс ла сүүнчи көрүнөт. Күлүмзиренип эмеze каткырып ийзе, онын бып-быжыраш тиштери кажайыжып чыгар. Чек ле сууга јунган кадышкын. Андый тиштерди бистин улус кой тиш дежетен.

Күн соок то болзо, је талтүште эмеш жылый берди. Балдар эки частан ажыра иштенеле, амырап, отургылай түшти.

Бир кезек кызычактар уй саачылардын туралары сайын

таркаган болгон. Акыр, олор нени эткилеп јат деп, бир турага кирип келдим. Тана баштаган кызычактар иштенгилеп турды. Тананын кийими де, јүзи де черетке ак-чоокыр. Каткым келди. Је балдарга канайып каткырар.

— Је бу мыны бис бойыс та черетеп, јунуп алгайыс — деп, бир уй саачы келин айдып турды.

База бир турага кирип бардым. Мында Учурдын энези Јүс-түк отурды. Мени көрүп ийеле, јеринег өрө туруп, төргө отур-гуш тургузала, айтты:

— Бу Эркин мынча кире чыдап, иштей бергенде, кижинин карыганы да бу туру не.

Ол узак жылдардын туркунына фермада иштеп, жаңыс ла јакшы ады чыгып турган. Јуунын да өйлөринде, кыс тужында, фермада иштеген.

— Бу јуукта чала оорып турар боло бердим. Кол-бутка сар-зу түшкен. А түшпей не болор. Алдында тон-өдүк коомой бол-гон. Јиит тужында кижии соокты соок деер эмес. Устине јуу өйи болзын. Эмди су-кадык коомойтып барады.

— А курортко эмденип не барбас? — деп, Јүстүктен су-радым.

Ол сурагымнын каруузын берерге бир эмеш сананып отур-гандый болды. Меге изү чайдан уруп, калаш-сахар салып, үш-күрип ийеле, айтты:

— А бу јуукта ол сурак јанынан Бухаровло куучындашкам. А тен атыйланып чыккан јокпо. «Јазап иштебей јадып курорт-сыбагар меге» — деп чугулданган.

Јүстүк бежен де јашка јеткен болзо, је эмди одус јашту тапту јиит кижидий көрүнөт. Каткак чырайлу, узун сынду, кол-буды күчтү кижии эмди су-кадыгына комудап отуларда, чала эп-јок неме ошкош.

— Анаң ол Солопон Селекович деп кижее тен кижии туру ба? — деп, бир канча өйдин бажында Јүстүк куучынын улалт-ты. — Мында мениле керижеле, оноң Учурла керишкен. Јаш балала не керижер. Менин су-кадыгымды Учур јылыйткан эмес. Колхозтын ок ижи не.

— А Учурла не керек адылыжып турган? — деп, Јүстүк эр-мегин токтодып ийерде, сурадым.

— Једеен уул, тегин јерге телчибей, ол кажаа-таскак күрөп, ферманын улузына болушпай турун деп калаптанган јокпо. А Учур улустын ижине не аайлу болужат бу. Бирде көрзөң, уй-лардын өтөгин күрөп јадат. Бирде көрзөң, арык-торык торбок-торго өлзөң јайып, иштеп ле турат. Школго үренип турган бала аиаң артык канайда иштеер ол.

— Амыраар күнде анайда болужып туратан болбайсын? —

деп, мен Јүстүктөгү сурадым. Ол мен жаар кылчас эдип көрөлө, токуналу үниле айтты:

— Субботто до, пходнойдо до, кезикте тегин де күндерде жанып келзе, ажанала, бозу-торбок кийдирижип, улай иштеп туру не.

Учурдын Бухаров Солопон Селековичле керишкен шылтак мындый. Јүстүк оорып турум, курортко путевка керек деген. Солопон Селекович озодон бери курортобогон кижин эмди канайда берген, ордынга кижин тап, ол тушта барарын деп кизиреген. Ишке улусты мен башкарып жадым ба айса слер бе деп, Јүстүк удур айткан. Колхозтын малын түни-түжи кичееп, жайы-кыжы кабырып, алдында соокко тын өткөм, эмди жуу-чак бар эмес, курортто то бар келбей деп, Јүстүк үнин көдүрип айткан.

Экинчи кижинин керижин Учур угуп, учында айткан эмтир:

— Энем узак жылдарга иштеп келген. Эмди оорыйла, жагыс катап эмденерге жарабайган ба?

— Сенин мында керегин жок! — деп, Бухаров кызып чыккан.

— Керегим бар. Ол — менин энем!

— Тылбырабай, шапылдап турган оозыңды жап! — деп, Бухаров там калаптанып чыккан: — Сенин энеңде бир де керегин жок, учкан.

— Жамылу мен дежер, жолду куучындажып болбос — деп, Јүстүк ачынган айасту айткан.

— Қайда да барбазың, жажын-чакка фермада ла иштееринг — деп, Бухаров айдала, айылдын эжигин жырс этире чачала, жүре берген.

Бис келер күн Учур энезинде жок болгон. Уй кабыраачы кижиле кожо машиналу өлөңгө барган дежет.

— Айдарда Учур Бухаровко тын ачынган туру не — деп, мен жибиркедим.

Јүстүк менин эрмегимди угуп, неме айтпай отурды. Мен экинчи аяк чай ичип, терлей бердим: туранын ичин издүү. Учурдын энези бир азым танкы тартып, учында айтты:

— А бада ачынбагадый неме турган беде? Кирип ле келеле, адылып баштаганда, кем токуналу отурат деп. Учур тен тын ла ачынган турган.

Јүстүк база ла унчукпай барды. Ол эмди туруп, тышкары чыгар болор деп бодойло, база ла куучын баштадым:

— Бу жуукта Солопон Селековичти кем де газетке журап түжүргөн. Сүрекей жилбүлү эдип журайла, жараштыра бичип салган.

— Андый күркөт кижинин кем журабас оны. А бу мында Учур мыны журап отурган эмес пе. Экинчи ле конгон кийинде Бухаров-

ты газеттеп ийген деп табыш угулды не. А бу мынаар тен оны журап тўжўрген болбозын. Калак-кокий. Айла мен оны лаптап кўрбўдим де. Ёскў неме бичип, журап турган бала болбой ол.

Санаамда, Јўстўк бойынын чыгара айткан эрмегинен бойы јалтана берди ошкош. Јаң-маң болуп турала, айтты:

— Акыр, кўн суу ичинен ёдў берген. Бир уул эм удабас келер эмес пе. Казан эш азып салар керек.

Ол отурган јеринен јеп-јенгил тура јўгўрди. Бозогонын јанында јаткан малтаны алып, тышкары чыкты.

Мен ээчий чыктым. Кўннинг ажар ёйи једе бертир.

Балдардын кезиги јогыла. Байла, јангылай берген. Бир канчазы чеденнинг ўсгинде тизиле отургылап алган, нени де куучындашкылайт.

Сырга Сузановна бир кезек кысчактарла кожо турды. Мени кўргилеп ийеле, ончолоры јаныс јерге јуула тўшти.

— Ээй, уулдар, бери келигер! — деп, Сарбанов Укаа кыйгырды. Узун двордын ичинен кўп балдар чыккылап келди. Олор анда ойногылап турган эмтир.

— Је, јанактар ба, Эркин Базарович? — деп, ончолоры менен сурадылар. — Бис ончозын арутап арчып салдыбыс. Иш божогон.

— Божогон болзо јанар. Кўн тегин де ажып барат — дедим.

Јурт јаар чур-чуманак базып ийдибис.

— Је кандый, Сырга Сузановна? Јакшы иштеп, јакшы амырап алдыгар ба?

— О-о, сўрекей! Јанар да кўўним јок — деп, Сырга Сузановна сўўнчилў кокурлады.

— Јаантайын эмештен мынайда иштеп, амыраар болзо, уруктордо кижи ачынчаан да эмес боло берерден маат јок — деп айттым.

— Эмди слер алтай тилдин урогында балдарга сочинение бичидеригер бе, Эркин Базарович? — деп, кенетийин Сырга Сузановна сурады.

— Бичигедий ёй болзо, бичниирис — дедим.

— А слер нени эдерге сананып туругар, Сырга Сузановна? — деп, кайра сурадым. Ол сурагыма каруу бербей, меге удур кўрўп, кўлўмзиренип ийди.

— Э-э, Сырга, Сырга, — деп айдала, мен онын он колын алып, удур кўлўмзиренип, алтай улустын кожонын эске алдым.

Кўмўш башту сырғамды
Кўн ажырбай беригер.
Алтын башту сырғамды
Ай ажырбай беригер.

— Бу кожонды мен сүүп жадым, Эркин, — деп, жалакай үн-
ле Сырга Сузановна айтты. — Слер алтай тилдин үредүчизи.
Кандый жакшы! Улгерлер, кожондор кычырып, ал-санаала сан-
башка кубулгазынду жүрүм көрүп, кандый да угулар-угулбас
күү угуп, кайдаар да уча берерге кандый жакшы.

— Сырга, колыгар жылый берди. Бу мындый кичинек кол-
дорды тондырып салза, не болор.

— Колыңа эрте алганың жакшы... Алкыш. Ананг өскө чек ка-
бышпас болуп тонуп калар эди.

— Жок, Сырга, слердин кол качан да тонбос учурлу — де-
дим.

— Бу бис кандый капшай једип келдибис — деп, Сырга Су-
зановна айтты. — Јол эмди де узун болгон болзо...

Чын да, бис журтка једип келтирис.

Школдо ада-энелердин јууны болды. Бу јуукта олор бойы-
нын балдары керегинде көп куучын өткүргендер.

Је улустың сонуркап көргөни — ол бистинг тургускан ойын-
концерт. Бежинчи «А»-нын үренчиктери ада-энелерге «Ырысту»
деп чөрчөкти ойноп көргүстилер.

— Меге Ырысту сүрекеј јарады. Тен Караты-кааннаң кор-
кыбас күлүк. Көрзөн оны, каанды учы-учында јендеп чыккан —
деп, ада-энелердинг бирүзи куучындайт.

— А бу Сүмечининг уулы туру не. Көрзөөр оны, Телтекпей
камды канайда ойноп јат — деп, бир үй кижі кайкайт. — Сүме-
чини тѳзѳгѳндѳ. Сүмечи алдында кандый эди. Антара тонноң
кийип алала, улус коркыдып, энирде айылдар ортозыла базып
јүретен. Адазынын шулмузы Укаага јеткен турбай.

— А бу камды мен чек ундып салгам... Алдында көрүп јү-
ретем. Школдың балдары кайдан көргөн мыны. Коркушту түңей
эдип ойногылап јат — деп, јажы јаандап калган үй кижі кош-
той отурган јиит улуска азыйда камдар канайда камдап, улус-
тың эки-јаныс малын тайуга өлтүрип туратанын ајдат. — Бу
керек колхозтор јангы ла тѳзѳлип турарда болгон. Меге ол туш-
та он јети јаш кирген. Адам ла энем јажы јаан улус болгон.
Бир катап энирде өлѳң ижинег јанып келетсем, үстиги ја-
нымда аралдан түңүрдинг үни јангыланып, камының кыйгы-кыш-
кызы тен көндүгип калтыр.

— Ада-энебис кайда барган? — деп, айылга келеле, кичинек
сыйындарымнаң суразам, «өрѳ аралда кам камдадып јат» деш-
ти. Энемди кайкадым: ол оору, керек дезе јүк ле арайдан ба-
затан. «Базып болбос кижі анаар канайып барган?» — деп, ча-

ла бүүтпей, ойто ло сурадым. «Адам ла Сармас кам жүктенип апаргандар». «А бу не кара чай ичип отурганаар?» — деп, катап ла олордон сурадым. «Олө уйды бүгүн саабаганыс. Оны тайар дежип, өрө арал жаар апаргандар».

Ичи-буурыма соок суу урула бергендий болды. Кара чайды чала-була ичеле, тонымды кийип, түнүр жызырап турган өрөгү арал жаар жүгүрдим.

Байбак бүрлү чибининг төзинде жаан эмес от күйет. Отты айландыра жаан-жаан улус, үй де улус көп эмитир. Келеримде, кам эт жип, тажуурдан чөчөй уруп ичеле, түнүрин оттын үстине тудуп, кургадып, онон камдап баштады.

О-о-о-уу-оой!..
Олө уйдын өзөгүн
Өрө кудай жайаган.
Окпө-буурын жийгем деп,
Өрөкөн эрлик жакарган.
О-о-уу-оо-оой!

Камдаза кийетен Сармастын жаргак тоны жүзүн-жүүр жаламалардан там семтек деп көрүндү. Ол оттын эпши жанында бирде отура түжүп, бирде тура жүгүрип, бирде тоголоно согуп, ойто ло бут бажына тура жүгүрип, эбире согуп, элестелип, камдап ла турды:

Мандайында темдектү,
Мылындаган эмчектү.
Өссө — өрө кудайлу,
Өлзө — төмөн жулаалу.
Оо-уу-оой!
Өзөгисти үспеске,
Өрө күндү жүрерге
Олө жангыс уйысты
Өнөтийин сыйлайдыс.
Оо-уу-оой!

Уйдын терезин агашка илип салтыр. Бажын десе агаштын курч бажына санг өрө көрүп турган эдип илип салган.

— Уй кайда?! Бистинг уй кайда?! — деп, мен камнын үстине ле бар. Кам анда-мында секирип турала, түнүрин чибинин будагына илип, айткан:

— Сени, учканды, мен жер алдына аткарып ийзем, көрүп ал!.. Көрүп ал!.. Азыйда кыстарда үн жок эди. Бу колхозло кожо жүүле берген улус турбай... Э-хе, хе-хе — деп, аайы-бажы жок учында каткыра берди.

— Жанайып туруң, токто, балам... Энеге болуп турбай. Оору ине. Слерге ле болуп турбай — деп, адам токтодып турды.

Камды көрзөм, ол он колымнан ала койып, бүдүмчилейт:

— Же токто, токто, балам... Бис энеге болуп уй тайбай. Уй колхозтын эмес. Мен де колхозко кирбеем. Алдырбас.

— Слердин колхозто бир де керегеер жок. Колхозко кирбее болзоор, ого тийбегер. Менде де керегеер жок. Слер жогынан да колхоз болор — дейле, онын алдында эттү табакты антара тебеле, тажуурын устине чачала, жанып ийгем.

Жаан уй кижин куучынын токтодып, ары-бери аяктанып, «акыр, бу мен улуска чаптык эдип турган болорум ба?» — деп, шымыранган аясту айтты.

Чын да, карган өрөкөннин кам керегинде куучыны анчадала иит ада-энелерге илбүлү болды. Олор оны чүрчө эбуре курчап, база та нени де сурагылап турды. Карганак каруузын жандырып, школдон чыгып, жанарга мендеди. Койнынан канза кодо-рып, эжиктин жанына тура түжүп, тангы азып, ыжын буруксы-да тартып ийеле, эжиктен чыгарда, жангыс ла эдеги элес эткени көрүнип калды. Же школдын ичинде бир кезек балдар ла ада-энелер анда-мында чогулып калган нени де куучындашкылап турдылар, же менин эн ле сонуркап укканым — топшуурдын уни. Оны Чырышев Эмчин ойноп отурды. Уулчактын он колы-нын кичинек ус сабары эки кылдын устине элестелип турды. Кылдардын күүзи кезикте араайлап, кезикте кандый да көдү-ригилү угулат. Эмчинин топшуур сокконын качан да укпагам. Онын адазы Адучы топшуурчы дешкен, же угарга келишпеген. Ого коштой кайлап ийетени база бар эмтир. Эмчин, Укаанын айтканыла болзо, адазын өткөнип кайлап жат, же жангыс ла кем-зинчеен.

Бүгүн уулчактын топшуур сокконын жангы угуп, оны ыраагы-нан көрүп турдым. Эмчинди эбиреде жангыс та уулчактар эмес, же бир канча кызычактар база энчейижип алып, онын топшуу-рын уккулайт.

Жаан удабады, арткан-калган ада-энелер ле балдар школ-дон чыгып жандылар. Эмди мында үредүчилер ле арткан.

— Слердин класстын тургускан ойыны сүрекей жакшы, Эр-кин Базарович. Оны коштой жаткан колхозторго эмезе школдор-го апарып көргүзер керек — деп, Мамай Укашевич көзінде сүүнчилү эрмектенди.

— Жарайт, жарайт — деп, ончо үредүчилер жөпсиндилер.

— Же онызын билбей турум — дедим. — Жангы жылдын кий-нинде болбозо. Онон бери бош жок.

— Бир-бир колхозко барып келбей. Балдарга ла жакшы бол-гой — деп, Сырга Сузановна айтты.

— Алдырбас, нөкөрлөр. Чын да, эмеш јоруктап ийзе, балдар анаң канайып калар — деп, Мамай Укашевич айтты. — Бир катап бойың ченеп, сценада канайда тудуңың тургандарың көрөр керек. Кем јок болгодый болзо, кийинде јакшы концерт-ойың белетеп алала, тургускай. Анайда јарайт па, Эркин Базарович? — деп, учында ол меге баштанды.

— Јараар, — дедим. — Ол тушта кайдаар ла барарга белен болорыс. Эмди, чын, арай эрте. Эмеш таскап алза, ойың көргүзип, ары-бери не јүрбөс. Андый немеге балдар бойлоры да күүнзегилеер.

Ол бойынча бис школдоң чыгып, айылдарыс јаар таркап, јанып ийдибис.

Јаңы јыл өдүп калды. Бистин бежинчи «А» класстан эки алган бала чыкпады. Сарбанов Укаа географиядан экини арай ла алгыспаган. Карып бойы күүнзеп, Сырга Сузановнаны јайнап жадып, эки катап үчке айткан.

— Је, эмди үч чыгар. Бүдүмчилү үч. Келер четвeртъте тудуш ла үренип тур. Оноң өскө сен кезикте үренип жадың, кезикте де-зе чек үрөнбөй жадың.

— Үренерим, Сырга Сузановна, — деп, Укаа айткан.

Кышкы каникул тушта мен кайдаар да барбадым. Чынынча айтса, балдар ортозында чанала, конекло көп маргаандар өткүргенис. Бу мөрөйдө класстар бой-бойыла маргыжып. јүзүн-јүүр ойындар өткүргендер.

Анайып каникулдың учы јууктап келетти. Бир күн мен айлымда бичик кычырып отурзам, Чырышев Эмчин келди. Эжиктин јанында туруп, анча-мынча ой өткөн кийинде, айтты:

— Эркин Базарович, уулдар слерди мастерскойдың эжигин ачып берзин деген.

— А не боло берген? Эмди кандый иш табыла берди? — деп, мен кайкай бердим.

Эмчин колдорын уужанып, ман-јаң болуп турала, айтты:

— Керек ле дежет.

— Кемдер анда? Балдар көп пө?

— Јок. Укаа бар.. Оноң мен.

Мен учугуш јоктоң ло мастерскойдың эжигин ачып, бойым озо кирдим. Уулдар мени ээчий кирди.

— Эркин Базарович, — деп, Укаа ла Эмчин үн алышты. Олор койнынаң тулкулай ороп салган чаазын кодорып, мениң алдыма јайа салып, айдышты:

— Көрзөөр дө.

Алдымда јаткан чаазында јуруктарды көрүп, анда бичип салганын кычырып, кайкай бердим.

— Мыны слер кайдан алдыгар?

— Колхозтын стенгазединен. Кече — деп, Эмчин айтты.

— Кем мыны эткен?

— Кем эткенин билбесиз... Је оны бистинг школдын бир үренчиги илген — деп, Эмчин јүк арайдан эрмектенип турды.

— Чикезин айт, кем? — деп, үнимди бийиктедиپ сурадым.

Уулдар төмөн көргиледи. Унчүгүшпайт. Бу өйдө мен мында бичип салганын кычырдым. «Тал-табышту улус» деп бажалыктын алдында менин ада-энем ле мен эмтирим. Кажы ла кижининг адын бичип салтыр.

«Колхозтын зоотехниги Базар Амыров ло үйи Чарлайак тал-табышту улус. Ала көндөлөн лө балдарын адылып, токпоктоп јада берер. Онын учун олордын балдары коркунчак, чочыгкай, үредүлери коомой».

Адам ла энемди оосторын јаан ачала, бой-бойлорыла адылыжып турган эдип, балдары дезе јаныртыктын алдына, сокынын кийнине јажынгылап турган эдип јурап салтыр.

«Эркин Базарович — Амыровтордын эн јаан уулы. Ол бистинг сегисылдык школдо иштеп, балдардын да, үредүчилердинг де ортозында тоомјылу јүрөт. Је ол ок өйдө үренчиктерди кезикте силке тартып, күчин салат. Темдектезе, бооро сегизинчи класстын үренчиги Чымдашев Учурдын кулагын чөйгөн. Јырылган кулак јазылбай узак јүргөн. Бойыгар көригер».

Мындай бичиштинг алдында Чымдашевтинг кулагын эки колдоп чөйип јаткан кижини мен эмтирим.

— Је, нөкөрлөр, кычырып алдым. Саң башка неме эмгир. Бу мында јуукта ада-энем адылыжып ийген. Та недең де улам. Бу канайып газетке келген? Кем оны көргөн? Кем уккан? Саң ла башка неме — деп, мен алаңзып, кайкадым.

— Слер кижиге айдарар ба, Эркин Базарович? — деп, Укаа Сарбанов араай сурады. — Бис билерис.

— Ол — Чымдашев Учур — деп, Эмчин айда салды.

— Чын эмеш пе? — деп сонуркадым. — Канайып Учур болотон? Слер тең нени айдып турганаарды билип јадыгар ба, јок по? — деп алаңзып, ол ок өйдө сүрекей кайкап, уулдардан кайра сурадым.

— Бу эки көзибисле бойыс көрдис — деп, Укаа айтты. — Кече энирде. Түннинг бир он эки чазына јуук болор өйдө лө.

— А канайып билип алдыгар. Карулдаган болбойыгар?

Уулчактар бой-бойлорына көрүшкилеп, нени де айтпайт. Олор бу өйдө нени айдарын билбей турган ошкош. Үредүчи, айса болзо, түниле не баскындап турганаар деп айдар. Айса

болзо, унчукпас. Же Эмчин та мында менин айтканымды эске алган, та жалтанбас деп сананган, айтты:

— Эйе, карулдаганыс. Кинонын кийнинде. Кино жаан улуска болгон. Көп балдар клубты айландыра жүгүрижи ойногондор. Онон жангылай берген. Учур база келип жүргөн. Онон ол конторанын жанына келеле, колхозтын стенгазедин көргөн. Нени де этпеген. Јана берген. Бис дезе Укаала экү жажынып калганыс. Ончозын көрүп турганыс.

— А ончо улус, ол тоодо Учур, жанарда, өй канча кире болгон? — деп, Эмчиннинг куучыны узундап барадарда, сурадым.

— Же он эки часка једе берген болгон — деп, Эмчин унчукты. — Айса болзо, Учур јаман кылык кылынып турган болор бо деп сананганыс.

— Ол јаан удабай ойто келген — деп, байадан унчукпай турган Укаа айтты. — Нени де илеле, түргөн јаа берген.

— Узаган кийнинде бис жажынып калган јеристен чыгала, көрзөбс: газеттин калганчы эки бөлүгин јаныртып салтыр. Кычырабыс, слер керегинде турарда, оны кодорып алганыс.

— Газет бойы бүдүн бе? — деп, уулдардан сурадым.

— Бүдүн. Јыртпаган — деп, Эмчин айтты.

— Ненин учун ол ло јерине тудуп албадыгар? Јалтаныш јоктон тудар керек болгон — деп, уулдарга айттым.

— Бис оны канайып тудатаныс. Ол жаан. Кижини токтоптон ийер — деп, төмөн көрүп, бурулу кижичилеп, Укаа унчукты.

— Бис озо баштап слерден сурап угарга сананганыс — деп, Эмчин айтты. — Ол тушта тударга јараар.

— А ненин учун бу чаазынды газеттен кодорып алганыгар?.. — деп, уулдардан база ла сурадым.

— Улус көрбөзін деп... Эрген тура улус көрөр, — Укаа көстөри мелтиреп, мен јаар көрүп, унчукты.

— Эмди канайдарыс? Газетти үреп турган кижичилеп Учур. Чымдашев деп билип алдыс. Айса ол эмес пе? Өскө база кем бар?

Менин бу сурактарыма Укаа ла Эмчин неме айтпадылар. Чын да, нени эдерин оло кайдан билзін. Оны менле кожо шүүр деп санангылаган болор. Мен дезе олодон сурап јадым.

— Же бу чаазын менде болзын. Андый да болзо, бу керек керегинде кемге де айтпагар. Бис онон ары база бир эмеш шинжү өткүрерибис — деп, мен айттым.

Мен уулчактардын экелген чаазынын көрүлбес этире сугуп салдым.

— Чымдашев эјезиле кожо јадын јат па, айса өрө фермада ба? — деп, Эмчиннен сурадым.

— Эјезинде. Эјези улай ла айылда отурбай јат. Эмеш ле энгир кирзе, айылдап жүрер — Укаа јартады.

— Сен анда улай ла болуп јадын ба? — деп јилбиркедим.

— Каа-јаа ла. А не? — деп, уулчак кайкады.

— Же, нени эдип туратан эмтир? Көрдинг бе, јок по? — деп, Укаадан сурадым.

— О-о, ол айылдын ижин ле бүдүрзе, журап јат. Бичиктер кычырып јат. Кезикте фотокарточкалар жазап јадар.

— Онын столы сүрекей јакшы. Јалбак та, эптү де. Нени ле эдейин дезен, јайым, элбек. Кем де чаптык этпес — деп, Эмчин куучыга јара киришти.

— Же, бот, уулдар, слерлердинг кажыгар ла айлаарда андый айналга төзөп алар керек. Ол тушта үренерге де, кычырарга да, өскө дө иш эдерге сүрекей јакшы болор... Эмди слерге јакылта. Көрүп ле јүригер, кем нени кылынып јат. Бис удабас школдын текши газедин чыгарарыс. Ол тушта олор ончозы биске керек болор. Эмди јаныгар — дедим.

Уулдар мастерскойдон чыгып, өрө бастылар.

Мен мастерскойдо артып калып, калганчы солунды сананып отурдым: «Ненин учун калганчы өйлөрдө колхозтын газедиле јаантайын уружар боло берген? Не керек? Не јетпей јат? Ненин учун? Кем? Ас улус па, көп улус па? А ненин учун Чымдашев Учур газетле уружып јат?

Чымдашев Учур. Ого эмди он алты јаш. Јажы ол киреде, санаазы да өскөни ол. Же менин кайкап турганым јангыс: бооро ол газет јырттырган. Мен бойым көргөм. Сөстөрин кулагымла уккам. Эмди десе бу! Меге јеткен. Менде не керек бар? Ада-энемде не? Адама артыгы арткан ба, энеме эскизи калган ба?

Меге ачынып турган болзо, айса, колхозтын газединде не кереги бар? Бухаровко незин алдырган? Ого коштой ол колхозтын бригадири. Јок, бу јүрүмде ченемели јок, је сүрекей ле сүмелү кижии кылынып јат».

Кылынып турган кижини ол ло јерине тудуп алар керек. Ол тушта мойножып, мойчо до үзүп болбос, тескерлеп, тискин де үзүп албас деген бирүзи, колдон чыкпас болор эди.

— Же база ла бир катап алтам этсем, бурулу болзон, тудулан турун, буру јок болзо, ырысту артарын — деп, мен чыгара айдала, мастерскойдон чыгып, айлым јаар бастым. Же оны кемге айдып турганым база јарт эмес. Айса болзо, Учурга, айса болзо, өскөзине. Же түнгей ле. Тударга болуп бир ле керек эдер керек. Ол тушта јарт боло берер.

Јаникул туку качан өдүп калды. Јаникулда да мен амырабадым. Же бу өйдө өткүрген иштинг энг ле учурлузы мындый. Мен бистинг класстын балдарын айылдардын чук турганы аайынча бөлүктерге бөлип, бир эмеш маргаанду ойындар өткүргөм.

Чекурашева Тана јурттын алтыгы учында јадып јат. Онын

учун ого андагы айылдардын бала-барказы келишкен. Тана оморды башкарып, жүзүн-жүр ойындар өткүргөн. Ол анчадала ойынды тошто өткүрерин сүйт. Көрсөң, кезик балдар чанакту, кезиги конекту жыгылап жүргүлөөр. Уулчактар десе хоккей ойноор. Көп сабазы конекту сүрүжип, карлагаштар чылап, тошто кыймыражып, собурылып тургулаар.

Сарбанов Укаанын жаткан жери журттын ортозында. Ого бала-баркалу улустан сегиз айыл келишкен. Балдардын командири — Укаа.

Чырышев Эмчинге журттын өрөги учы келишкен. Сыны кичинекей те болзо, же ол балдарды жууп, кандый бир жылбүлү керек баштаарына агылу бүткен. Анайып ол эки күннинг туркунына айлынын жанында бийиги бежен метр кире төгнөн конекло жыгылаарга суу төктирген. Он төрт кире бала конекторло суу тажып, төгнөн бажынан эки күнге урган. Жалбагы үч метр кире жер соокко ол ло тарыйын тогул жадар болды.

— Бу тошту төгнөн жыгылган баланын колы-буды сынып, бажы-көзи жарылза, не болор, Эмчин? — деп, мен оного сурагам.

— Төг төг өткүрө каскак эмес. Жалтанчак балдар мынан жыгылабас. Кол-буды сынарын билер балдар бого жууктабас та.

— Жок, Эмчин, сен ончо балдарды жыгылазын, ойнозын деп кичеер учурлу. Кем-кем чанакту жыгылагадый болзо, база нени-нени сананар керек. Сен командир. Оны билип жүр — деп, ол тушта айткам.

Чынынча айтса, Эмчиннинг тошту төгнөнүн жангыс ла онын балдары жыгылап баштаган эмес. Журттын көп балдары соодузы жок анда ойногылап жадар болды. Кезик уулчактар ла кызычактар кандый бир жостун сыныгын эмесе картон чаазынды алдына салала, төгди төмөн куштый учуп түшкүлөйт. Мында түжине ле сүрекей тал-табышту жер боло берди. Эмчиннинг балдары бу төгди «тошту төг» деп ададылар.

Журттын алтыгы учынан бого келип ойнооры узак учун, Тана ла Укаанын башкарган балдары биригип, тоштын ла бойына каток эткендер. Омор тоштын топтойгон жерин ойып, суу агызып, жаан жерди жайкындап, тогуруп алгандар. Же андый каток үч-төрт ло күнге жадар. Соок күндерде кайдан-кайдан суу тошты жара тееп, жайкындап, омордын катогун үрөп салар болды.

— Жок, балдар, онын ордына катокты өскө жерге эдер керек — деп, бир күн Укаа жоп чыгарган.

Онын шүүлтезин көп балдар жараткан. Омор озо ло баштап каток эдер жер талдагандар. Андый жер журттын ортозында жок. Онын учун журттын алтыгы учында, бир километрге шыдар жерде жаан жаланга этсе кандый деп, шүүлте эткендер.

— Арай ла ыраак — деп, оморго мен айткам. — Эмеш жуук

жерден эдер керек. Не десе, физкультуранын урокторында каток база керек.

Учы-учында школдын участогына токтодыс. Мында жер сүрекей ле жаан эмес. Бу жерге школ картошко, морковь, капуста салып турган.

— А бу Сырга Сузановнанын огородынан жер сураар керек, Эркин Базарович, — деп, Тана шүүлте эгкен.

Ўредүчилерден школго эн ле жуук жаткан кижы Сырга Сузановна. Онын бистин айыл. Сырга Сузановнанын огороды школдын оок-теек маала ажын салатан огородына коштой. Бир үйенин агажын алып ийзе, жер элбей берер.

— Сырга Сузановна берзе, не жарабас. Карын жакшы — деп, мен сүүне бердим. — Же кем оныла куучындажар?.. Мен бу суракты болуп албазым, балдар.

— Же слер ўредүчи ине — деп, Тана айтты. — Слерге куучындажарга жеңил болор.

— Мен бодозом, карын слерге жеңил. Эки-үч бала барала, шүүлтени жртап айдып берер. Ол ло божогон.

Балдар ол ло кун Сырга Сузановнага барып келдилер.

— Не жарабайтан? Огородко ло жакшы болор. Эдигер ле — деп, ол балдардын сурагына каруу бертир.

Балдар чеденнин бир үйезин алала, каток эдерин ол ло тарыйын баштагандар. Эбире жаткан камык жердин карын чанакту атла тартып, тажып, тактап турдылар. Бу иштер көп сабазында уроктордын кийнинде ле воскресень күндерде өткөн. Чымдашев Учур каа-жаа ла келип турды. Воскресень күнде чек келбеген.

— Бойынын ойнойтон жерине иштебеген балдарды школдын стенгазедине чыгарыгар — деп, Тана меге айтты.

— Керек десе кезик балдарды журап та саларыс — деп, балдарга мен айттым.

Жаан удабады, школдын «Ўредү учун» деп стенгазединде катокко иштебеген бир кезек балдардын ады-жолы чыгып, каа-жаалары журатырып та салдылар. Олордын ортозында Чымдашев.

— О-о-оо! Ха-ха-хаа! — деп, Учур стенгазеттег бойы керегинде кычырып, журугын көрүп, каткырган эмтир. — Андый да болзо, түней эмес. Мен болгон болзом, жангыс та түней эдип эмес, же анайда ок сөстөрүн де сан башка бичиир эдим. А бу не бу? Менин кыжыгыма да тийбей жат.

Андайы андый ла. Же онын бүдүжи түней ле бүрүнкийленип калган жүрди. Айдарда жуук өйлөрдө ол нени-нени эдер учурлу.

Ўредү кышкы каникулдын кийнинде ксндүге берди. Менин клазмнын балдары перемен сайын класстан чыкпас жан тап-

кан. Олор библиотекасын ачып, жууп алган бичиктерин кычыргылап, эмеze журуктарын көргилеп жадар. Библиотекада жаңыс та кнйгалар эмес. Же анайда ок газеттер де бар. «Алтайдын чолмоны», «Пионерская правда» деп газеттер, «Пионер» деп журнал балдардын колынан чек түшпейт.

— Бежинчи «А» класс — ончо балдардын бир жуулатан јери. Балдарды мынаг кжи чек чыгарып болбос. Мында андый та нени көргилеген? — деп, Чымды Сергеевич чала чукулданып, куучындаар боло берди.

— Баштактангылабай турган болзо, кайдар ол — деп, Сырга Сузановна унчугат. — Бежинчи «А»-да тыг ла жүгүрген, кыйгырышкан балдар көрүнбейт. Балдар турганда, табыштанбай кайда барзын.

— Карын мында өскө класстарданг келген балдар баштактапып јат. Анчадала бежинчи «Б»-нинг үренчиктери — деп, Чымды Сергеевич географиянын үредүчизине удур айдат. — Өскө класска барбагар, табыштанбагар деп олорды не токтотпой жадыгар. Бежинчи «А» клуб эмес. Ого не жуулар.

Олор экү чат-мат куучындажып турала, токтогылай берет.

— Класста жүгүришпейген ле болзо, мен бодозом, бичиктер, газеттер кычырганында јаман јок — деп, Мамай Укашевич куучынга кирижет. — Кажы ла класс бойында нени-нени эдерин күүнзезе, эдер ле керек. Үренчиктерге жагыс үредү база сүүнчи эмес. Кезик балдарга ол шыралу неме ошкош. Кезигине јенил. Андый балдарга үредү јаан сүүнчи. Же бир кезек үренчиктер албан-күчле үренгилеп јат.

— А нениг учун андый? — Сырга Сузановна јилбиркеди.

— Нениг учун дезе, — Мамай Укашевич, баштаган эрмегин үзүп, бир эмеш сананала, анаг ары улалтты. — Жагыс ла үредү, үредү, үредү болзо, балдар үредүдег башка нени де көрбөй јат. Олордын санаазы жагыс ла үредүге кыза туттурар. Өскөзи онын санаазына да кирбес. Эмеze эдейин-тудайын дезе, јок. Не де јок. Андый элбек ајалганы бис бойыс этпей јадыс... Бот, мен бодозом, бежинчи «А» класста иш чын башталган. Же жагыс ла балдарды бош салып јат деп бодоп јадым. Бош тударга јарабас.

Мамай Укашевичтин калганчы бу сөстөри мениг жүзимди изиде сокты. Айдарда иш кем јок, је нези бош, ол јанынан жуук өйлөрдө кем де айтпаган.

— Өткүре бош салза, балдарга база јаман — деп, директор куучынын анаг ары улалтты. — Олор школдын жагжыккан ээжилерин де керекке алгылабай барар... Же андый да болзо, бежинчи «А» класста балдар бойлоры ишти кем јок тургускан.

— Мен бойымнын клазымнын балдарыла канча ла кире

куучындар өткүрүп жадым. Математиканы жартап, белең «чай-нап» бердим. А озор түңей ле сөс укпас. Жажыды неде? — деп, Чымды Сергеевич кайкайт.

Бу суракты ол кемге берип турганы жарт эмес. Же Мамай Укашевич тың сананбай ла, ого каруу эдип, айтты:

— Көп иштеер керек. Жаңыс ла уроктор өткүрбей, анайда ок балдарла кожо жүзүн-жүүр иштер өткүрер керек... Жүзүн-жүүр ойындар ойногор, кажуа чыгып жыгылагар, катокко чыгып, маргаанду ойындар өткүригер. Походко жүрүгер. Бичиктер кычырыгар. Киного кожо барыгар. Иштер толтыра, Чымды Сергеевич.

Мамай Укашевич Чымды Сергеевичтен ас та иштезе, же иш жанынан көп ондоп, билип жат деп билдирет. Ол ок өйдө мен де тың неме билбезим. Бешжылга институтка да үрензем, же иште ченемел ас деп билдирет. Бу өйдө үредүчилердин кыбына Тана кирип келди. Ол класста арткан мелди экелди.

— Чындап, Тана, — деп, ого Мамай Укашевич баштанды. — Бу слердин класста башка-башка тилдерле чыккан кигалар кайдан келген?

Тана озо баштап кайкай берди ошкош: ол меге көрди. Онон жүзи кызарып, Мамай Укашевичке көрди. Онын каруузын ончо үредүчилер сакуп турдылар.

— Жүзүн-жүүр тилле чыккан кигаларды бис бойлорыс алдырып жадыс... Эмди де аларыс — деп, Тана айтты.

— А бичижип жадыгар ба? — деп, Мамай Укашевич сурады.

— Бу ла жуукта бичижип баштаганыс. Кигаларды магазиндерден алдыртып турганыс. Эмди бистин класстың балдары өскө укту балдарла бичижип, көп солундар билип жат — деп, Тана жаап кижи чилеп айтты.

— Письмолорды жууп алдыгар ба? — деп, Сырга Сузановна жилбиркеди. Кычыарга жараар ба, айса кемге де көргүспей жадыгар ба?

— Не жарабас. Кажы ла письмо кайдан келгенин, ого кандый каруу ийгенин — ончозын темдектеп жадыс. Көрөргө, кычыарга турган болзогор, Сарбанов Укаадан сурагар.

— А ол не? Письмолордын каруузына турар уулчак па? — деп, Чымды Сергеевич очказын арчып, сурады.

— Ол Күнбадышта жаткан улусла колбуу тургузатан иштердин жааны — деп, класстың жажыдын айда салды.

— А мыны канайда ондойтон неме? — Мамай Укашевич чочый берди ошкош.

— Класста бир кезек балдар бистин орооннын күнбадыш келтегейинде жаткан республикалардын үренчиктериле бичижип жат. Бого Украина, Белоруссия, анайда ок Литва, Латвия, Эстония ла өскөлдөри де кирип жат. Же бот, ол жерлерге бистен кем:

дер бичип јат, канайда, нени, не керегинде — ол јанынан Укаа каруузына туруп јат. Кажы ла ийилген письмонын учурын ол билер. Ого коштой письмо бичиген кижы эки эдип бичип јат. Бир письмоны аткарып ийзе, экинчизи класста артып јат.

— Сан башка неме турбай — деп, Мамай Укашевич јилбиркеди. — Онызы јарт. Копиязын артыргызып јаткан турбай. Јарт, јарт.

— А база кандый каруулу иштү балдар бар? — деп, Чымды Сергеевич Танага јууктай басып, көстөринин чокторы суркурап, сурады.

— Је, чын ла, слер тен сан башка керектер эдип турган улус турбайаар — деп, Сырга Сузановна ичкерледи.

— Түштүк Азиянын керектериле Какпаков Ногон таныш. Онын колында Туркистан, Узбекистан, Таджикистан, Казахстан, Кыргыстан ла оного до өскөлөри. Кажы ла республикадан бир школ. Көп албай јадыс. Је кезик јерлерден эки-үч школдон келип јат. Бот ол ло — деп, учында айтты.

Чымды Сергеевич эки алтам кайра базала, унчукты:

— Онызы андый ла. Је үредү јанынан чек сананбай јадыгар, балдар. Слердин класстыг балдары, айдарда письмоложып турган ла, катокто јынылап, маргыжып ла, школго келзе, кигаларла уружып турган ла турбай. А үредү кайда? Мен көрзөм үредү чек туура артып калган.

Тананын јүзи кызара берди. Меге де эп јок боло берди. Бир эмеш унчукпай турала, Тана кыптан чыгып, јүгүре берди.

— Мен бодозом, Чымды Сергеевич, балдар бастыра јанынан үренип јат. Класстаг балдар чыкпай јат деп, айдып јадыгар. А коридорго чыгала, оло нени эдетен? Сирейе туратан ба? Коридордо нени эдер?.. А бежинчи «А»-да кигалар, газет-журналдар бар. Көргилезин. Кирзин. Ол түңей ле үредү — деп мен айттым.

— Је мында кандый үредү бар, айтсагар, Эркин Базарович — деп, Чымды Сергеевич менин үстиме келди. Мамай Укашевич унчукпайт. Сырга Сузановна менле тартыжар эди. Је онын ордына Чымды Сергеевич туруп чыккан. Онын учун бу айалгага киришпес, Эркин Базарович бойы ла каруун берип, куучындашсын деп санангылап турган ошкош.

— А не? — дедим. — Темдектезе, слердин сегизинчи класстыг балдары келеле, «кай, Тана, бу кигани берзен, мен чүрче көрүп ийейин» деп сурагылап турганын укпадыгар ба? Бичикти алала, партага отуруп, көрөр јерди көрүп, кычырар јерди кычырып турганы не? Ол ончозы үредү, Чымды Сергеевич, — деп айдала, үредүчилердин кыбынан чыктым. Сырга Сузановна мени ээчий чыкты.

— Якшы уйуктагар, эртенге јетире јакшы болзын — деп, оныла эзендештим.

Тышкары серүүн болды. Јаан-јаан улусла куучындажып ий-генимненг улам ба, айса, үредүчилердин кыбында изүү болгон бо, та ненин де учун терлеп калтырым.

Күн талтүштег туку качан кыйып калтыр. Кырлардын көлөткө келтейлери чала көгөлтирим көрүнөт. Байла, тегериде боро өңдү жукачак булуттан улам андый көрүнөт ошкош. Мынайып көрүнүп турганда, кар жаайтан. Је жаантайын эмес: кезик аразында јылу да болор, кезик өйлөрдө соок то түжетен. Қаа-јаада јоткондоп то ийетен эмей.

Мен айлым јаар јенил басып ийдим.

Январь айдын учы јаар школдын текши газедин чыгардыс. Оны чыгарарга бистин «А» класстан анчадала Какпаков Ногон, Сарбанов Укаа ла Чекурашева Тана тын турушкандар. Газеттин бажалыгын «Үредү ле иш учун» деп адап алдыс. Анайда адаары јанынан Мамай Укашевичле куучындажып алганыс.

— Је, алдырбас, газеттин учуры јылыйбай, карын теренжијат. Јаңыс ла јилбүлү эдип чыгарыгар, балдарым, — деп ол ја-карган.

Газеттин ижине бастыра класстардан бир-эки баладан турушкан. Олордын кажызы ла кичинек-кичинек јетирүүлөр экелип, меге көргүскилеп, газетке салгылайт. Мен ол јетирүүлердин јастыраларын түзедип, учурын кыскартып эмезе теренжидип турдым.

Бу чыгып јаткан газетге анайда ок катокто иштебеген бир кезек балдарды темдектеп ийерге келишти. Ол тоодо Чымдашев Учурды база алдыс. Ол керегинде мынайда бичилген: «Балдардын текши ижинде анайда ок сегизинчи класстан Чымдашев Учур турушпаган. Бу өйдө ол айлында уйуктаган. Онон ойгоноло, Чырышев Эмчиннин тошту төгиненг конёкту јынылаган. Ойноорго болуп, Учур бу да иште нөкөрлөрине болушпаган. Школдын катогына бир де кўрек кар экелип төкпөгөн, ууртам суу да экелип урбаган. Ол өйдө Учур Чымдашев фермага барып, анда да тузалу иш этпеген. Қалганчы өйлөрдө Чымдашев Учур айры колына иш тутпас, анда-мында айрандап, калас ойноп жүрөт».

Бу мындый сөстөрдin кийнинде оны иштег качып отурган эдип журап салдылар. Чынынча айтса, ол газетке баштапкы ла катап јуратканы бу эмтир.

Газет илүде турды. Онын узуну эки метр, јалбагы бежен

сантиметр. Мында башка-башка солундар. Школдо үренчиктердин ижи ле жүрүминен башка, «письмолор» деп бөлүк база бар. Бу бөлүккө Казахстаннан жуукта жаңы келген эки письмо салынган. Онын бирүзи мындай учурлу болды:

«Бис Джамбулдын адыла адалган колхозтын сегисүйдүк школында үренип жадыс. Бежинчи «В» класста одус бала. Бисте казах, орус, узбек, украин, грузин укту балдар үренгилеп жат. Бистин колхоз чөл дө жерде турза, же мында улустын, анайда ок бистин школдын балдары отургускан агаштары жахшы оёп жат. Келер жайда онон көп агаштар отургузарыс.

Эмди бир жаан сурак. Слер, алтай најулар, биске бойыгардын писательдеригердин произведениелерин салыгар. Книгалар алтай да, орус та тилдерге чыккан болзо, кем жок. Карын жахшы болор.

Бойыгардын ижигер, үредүгер керегинде бичигер. Бис Алтай керегинде ле онын улузы керегинде көпти билерге кичеенип жадыс. Ол жанынан биске болужыгар.

Бежинчи «В» класстын үренчиктери.

Письмоны орустап бичиген. Онын учун оны алтай тилге көчүреле, газетке салганыс. Письмо бежинчи «А»-га да келген болзо, же онын учуры школдын текши үренчиктерине түней ле жараар. Бис жаңыс ологго «Казахстаннан», «Украинадан», «Тувадан» деп бажалык тургузып салганыс. Анайда этсе, жилбүлү ле жарт деп санандыс.

Баштапкы күндерде школдын ончо үренчиктери газеттин жанынан айрылгылабай турдылар. Оны кычырбаган үренчиктер, үредүчилер жок. Ончолоры сонуркагандар.

Бу ок ойдө Эмчинге ле Укаага жахыдым:

— Билдирбезинен Учурды аяктап туругар. Сестирбегер. Ачынала, школдын газедин жыртып салбазын.

Же школдо Учур кандый айалгада жүргенин мен бойым да көрүп жүрдим. Онын чырайы бүрүнкийленип, кабактары түүлип калган жүрет.

Эмчиннин жетиүзиле болзо, Учур он колынын үс сабарыла школдын стенгазедин түрте сайып, айдатан эмитир:

— Коркушту болуп жыдышкылап жат не. А мен удабас ла школды божодоло, колхозко иштеерим. Олордын тогус клазына үренер болорым. Тойгылаар ол менен.

Укаанын айдыжыла болзо, Чымдашев айдып туратан эмитир:

— Бу Эркин Базаровичке не керек, уулдар? Жуукта жаңы ла бисле кожо баскындап жүретен жок по. Жайгыда огородко до киретенин чек ундып салтыр. Эмди үредүчи болуп, жыдып, онызын ундыган туру. Ол керегинде эске алындырар болзо.

Бир күн эртен тура айткан эмтир:

— Слер, уулдар, бу жыдыган неменин сөзине тын бүтпегер. Слерди тен тын көкидип алган ошкош. Та ла та. Каткынын бажы калак болбозын. Же мен ле ого багынбазым, жалынбазым.

Учурдын бу айтканы мен керегинде. Уулдарга баштанганы бу ла Укаа, Ногон, Эмчин болды. Же уулчактар калганчы өйлөрдө ненин де учун Чымдашевити сүүбей барганын мен база сезип жүрдим. Онызы та неден улам, јарт эмес.

Бүгүн мен ненин де учун сүрекей арыдым. Байла, көп урок-тор өткүргенимнен улам. Уч урок алтай тилдин, эки урок иштин. Тын иш катокто болгон. Кызыл Черүний байрамына учурлап, класстар ортодо маргаандар өткүрзин деп, мында директор јаан куучын өткүрген.

Айлыма келеле, уруктордын пландарын тургузала, бир эмеш јадып, амырап алдым.

Талтүштин кийнинде кышкы күн эмеш жылый берди. Мен бозу-торбокторды чыгарып, сугарып, оморды азырап салала, кажаа-таскак арчыдым.

Эңир кирип келерде, колхозтын конторазы јаар бастым.

Какпаков Ногон мастерскойдо бир эмеш иштебей жүреле, ойто иштеп баштаган. Ого тегин ле базып жүрерге кунукчылду болгон ошкош. Сарбанов Укаа ла Чырышев Эмчин жаантайын түштин беш чазынан ала алты эмезе јети час эңирге јетире иштегилеп турат.

Сарбанов калганчы күндерде кичинек рамдарды јакшы эдер боло берди. Онын эткен эки рамы класста. Оморды шилдейле, стенеге илип салганыс. Шилдин алдында эки грамота. Оморды бистин класс Октябрьдын байрамына учурлаган спортмаргаандарда алган. Какпаков Ногоннын эткен стулдарын јангыс ла бистин класста көрбөзін. Эки-үч кире стулдар бежинчи «Б» ла алтынчы, јетинчи класстарда турганын база көрөрин. Оморды јангыс Ногон эткен эмес. Мында Эмчиннин јаан болужы база бар.

Чымдашев Учур бооро тоолу ла күндерге иштеген. Школдын мастерскойына ла көчкөн кийнинде, онын анда иштенер күүни јок ошкош. Калганчы өйлөрдө јангыс ла иштин урок-торында анда болот. Арткан өйлөрдө Учурды көрзөн, мастерскойдын јаныла да өтпөс болуп јангы кубулган.

Бистин класс «Ырысту» деп пьеса тургузарда, Учур кандый бир кижинин ролин ойноорго сананган. Же ого андый ырыс келишпеген. Бежинчи «А»-нын балдары бойлоры ойногон.

Учур бооро кўскиде, меге кулагын чўйдирген кийнинде, жаг-кылыгы жакшы болуп, кўрўнуп жүретен. Же калганчы ойлордў биске (Учурга, Ногонго ло меге) ас та јолугып јат деп билдирет. Андый болзо, Учур кўстин алдында. Керек дезе таг эртеден ала орой энирге јетире. Оны кийнинег ары кемдер ајыктап турганын ол сеспейт те. Канча ла кире нўкўрлўриненг ырап тургажын, анча ок кире ол сезикке там ла кирип барадат.

Бу кўндерде ол катокко до иштебеген. Же келип, каа-јаа жыгылап турат. Кўрўп турзанг, бу ла бежинчилердин балдары чылап, чынгырган, кыйгырган, жыгылып келгенче јўтўрип, конекло жыгылап турат. Бир кўрзўн ойто ло јаан кижичилеп, кўжўўн жүрер. Унчукпас.

— Јуразын ла, бичизин ле — деп, газетке чыгарып ийеристе, Учур кородоп туратан эмитир. — Кийнинде кўрўле бербей. Мен де анайда журап, бичип ийерим ле.

Бу кекениш. Ачынган кижининг сўзи. Кылык-јагын шингдеп кўрзўн, чала оҗош кижичилеп. Андый кижичилеп балдарла эмезе јаан улусла бир кеминде болуп жүрерге кўч. Кезикте жакшы болор, бир канча ойлордў коомой, јаман кижичилеп болуп жүрер. Бойы се-зер эмес. Эбире улуска ла иле болгой. Бойы кайдаг билзин.

Чымдашев Учурда жагыс та оҗош кылык бар эмес. Анда анайда ок истежер жаг-кылык база бар эмитир. Мен бодозом, Учур ачынган тужын ундыбай жүрет. Кўскиде кулак чўйдиргенин ундыбай, ада-энем балдардаг улам чарт-март керижерде, оны билип алала, газетке салган. Кўстинг кўскў эмес, јажырып, јажынып.

Какпаков Ногонног ло Сарбанов Укаадаг ол чик јок артып калган. Бу эки уул аралдаг мастерскойго «кўчкўн» кийнинде, жаг-кылыгы да кубулып, иштери де аайлу-башту боло берген. Олорго мен «Слер јаман кылык-јанду, каршулу балдар эмитирегер. Јаман керектеригерди таштагар» — деп айтпагам. Олордын изин таап алала, тудала, мастерскойго иштеерге јўп чыгаргам. Анайда этпеске артык эп-сўме јок болгон. Олордын једикпезин илге чыгаргадый арга бар да болзо, је ол арга тузазы јок, тегин ле табышту неме болотонын мен жакшы билип тургам. «Јизе — бўрў, јибезе — бўрў» деген бирўзи, кандый бир буру болзо, олорго ло једижер. Суу жабыс јер јаар агар деп кеп сўс тегиндў айдылбаган. Балдардын баштагы кўп, оны эне-адалар жакшы билер. А биске, ўредўчи улуска, оны жакшы не билбес. Билерге тыг ла кўч эмес. Ачык-јарык, јалакай, ак-чек болзон, ўредип отурган балдарын, алакандарында чийўлер чилеп, ончозы иле кўрўне берер.

Бу ла Учур Чымдашев ағылу ўренчик пе? Јок, ол ўчке јўк арайдаг ла ўренип јат. Ол коомой билип, ондоп албай турган

Учун канча катап жаңыс класста эки жылдаг отурган. Экинчи жылда былтыргы үрөнгенин эмеш ондоп алза, класстан класска оны көчүргилеп ийетендер. «Сен коомой үренип жадын» — дежи, үредүчилер баштапкы класстан ала оныла уруктордын кийинде эмезе уруктордон озо жөмөшкүн уруктор өткүрөтөндөр. Айылга келзе, база ла үренер. Айылга иштерди эки катай алып, оны бүдүрүп отурганча, көп ой өдөтөн. Ойынга ой чек келишпес.

— Эх, уулдар, урукторды мыны не көп үренер. Үрен де — үч аларын, үренбезен де, эмеш ле айтсан, үч аларын — деп, Учур канча кире айтпады эмеш. Оны балдар көп катап уккандар. Андый да болзо, Учурдын бу айтканы жаңыккан жан эмес. Балдар түнөй ле үрөнгилеп, кезиги бештерди, кезиги үч-төрттөрдү алгылап жат. Бир канчазы эки ле үчтөн өрө темдектер чек алгылабас. Жакшы ла болзо, ол бала жаантайын жакшы. Коомой ло болзо — коомой. Ол баланын жакшы жаны Айдын көрүлбөс келтегейиндий ле көрүнбөй турар.

Анайып Какпаков Ногон до, Сарбанов Укаа да экинчи жылга тегиндү артпагандар. Быыл үредү башталарда ла Чымды Сергеевич бир кезек балдарды экинчи жылга артырып саларым деп кезедип ле кекенип турарда, ол ок балдар үренер, класстан класска көчөр бүдүмчизин бош салып ийген эмей.

— А слерлер не, колдорыгарды бош салып ийгенигер бе? Мен болзом, үредүчинин андый санаазына удур барып, карын жакшы үренер эдим. Көп сурактар сураар эдим. Ол тушта үренер күүн-табыгар бойы келер эмей, балдар, — деп, бооро күс-киде айткам.

— А бир кезек үредүчилер урокто адылып ла турар. Кижиде та нени көрүп ийгилеген — деп, ол тушта Какпаков комудаган эмей.

— Кижичикенек ле кыймыктанып ийзе, адылып барадар — деп, Тана чичке үниле кыгырт эдип айтканын ончо балдар уккан.

Андай комудаш, ачыныш керегинде калганчы өйлөрдө мен балдарла куучын өткүрбөдим.

— Үредүчилердин урокто арбаар жаңы бар, а слерге дезетим отуруп, онын айтканын угар керек. Андый ээжини кем де буспай жат.

Менин бу сөстөрүмди балдар, байла, чике ондогылаган. Эрмек айдышпадылар. Бежинчи класстын балдары кичинек. Олордын жүректери ачык-жарык. Бүдүмчилү. Же сегизинчи класстын балдары эмеш чыдап калган. Кандый бир немени эбиреде шиндеп, шүүп ийгилеер. Олордын санаазы турумкай.

Чымдашев Учур узанарын сүүзе де, же агаштаган нени-нени

эдерин сүүбес. Ого темирлер ле керек. Онын да учун, айса болзо, мастерскойды керектебей барганы ол.

— Жок, бир стулды Учур эткен — деп, мында Ногон меге айткан. — Сүрекей жакшы эткен. Оны бис Мамай Укашевичке берерге сананганыс. Же Укаа оны канайып та сындырып салган. Сындырала, ойто жазап болбогон.

Стулды Укаа айлы жаар апартыр. Байла, айылда оны жазап эдип экелерге сананган. Меге айтса кайдар. Анайда кылынганы озо ло баштап онын нөкөрлөрине жарабаган. Же бу керекти уулчактар меге узак өйдиг бажында айткандар. Андый да болзо, уулчакла куучындажарга келишти.

— Сен, Укаа, сурак жокко стулды не алып турган? — деп, иштин урогында сурагам. Укаанын жүзи кубулып, оного ойто ордына кирген согында айттым: — Кажы ла сынган немени айыл жаар апарар ба? Жарабас.

— Же слер ачынбагар — деп, Укаа унчукты. — Мен ойто экелерим.

Ол бойынча алты-жети күн өткөн. Учунда Укаа стулды рюкзакка сугала, жүктенип экелген. Же стул бүдүн эмес. Онын үйе-сөөгин башка-башка эдип ылгап салтыр.

— Мыны не анайда эткен, уул? — деп, база бир иштин урогында сурадым.

— Стул эдип үренерге.

— А мында не үренбей жадын? Стул эдерге турган кижини стул апарар ба? Ол Ногон ло Эмчинди көр. Олор стул ооткылабаган. Чертежтон көрүп үренгилеген.

— А мен чертеж-сартеж билбезим.

— Билерге кичеенбей турганда, нени билетен — деп, тап-каланып унчуктым. — Билип аларга кичеенер керек. Оного башла сананып, көслө көрүп, колло эдер. Ол ло. Бир катап эдип болбозо, экинчи, үчинчи катап ченежер керек. Учы-учунда, түнгей ле билип аларын.

Сарбанов Укаа бойынын жастыраларын бойы билетен болзо, «Эйе, жастырып койдым» деп кижиге келеле, айдатан болзо, онын бойына да, бери де кижиге жакшы болор эди.

Же мен бу уулчак бойынын жастыраларын түнгей ле ондоп алар деп иженип жүредим. Ондойло, ончозын эбире сананып, жүрүмдү жагыдан баштаар деп. Же ол ок өйдө бу керекке киришпезен, ондоп, билип аларына болушпазан, саг тескери там жүре берерден маат жок.

Жоондой өзүп калган агашты түс өссин деп, кижини качан да түзедип болбос. Жаш агаш ээлгир. Оны канча ла кире түзөп, кичееп турзан, түнгей ле түс болуп өзөр. Анайда ок балдар. Кижиле уружары — неден де күч.

Колхозтын конторазына келзем, Солопон Селекович Бухаров бойынныг кыбында отуру. Санаамда, ол мындагы ла бойынча отурган јеринен турбаган деп билдирди. Столынын ўстинде чаазындар көптөп калтыр. Керек дезе бир кезеги тозынга бастырып, өңдөри кубулып калгандый көрүнди.

— О-о, Эркин Базарович! — деп, ол менле эзендешти. — Слер бу јуукта кайда болдыгар. Чек көрүнбес... Кандый солундар бар?..

— Мында ла болдым. Балдарла балдар болуп јүрдим. Иштер көп. Иштеп турза, түгенбес. Кижн кайкагадый солундар јок.

— Чындап, калганчы өйлөрдө колхозтын газедиле кем де урушпай барды. Бу солун неме. Мында улус оны конторанын ичине кийдирип, кадаар дешкен. Мен болдырбагам. Тышкары болзо, ончо улус кычырып јат. Ончо улус контора јаар кирбей јат ине.

— Онызы чын, Солопон Селекович, — деп, Бухаровко айттым. — Газетти улус кычырар учурлу. Бис эмди база бир номер чыгарарга белетенип турубыс. Јилбүлү эдип чыгарарыс... Је газет түней ле тым турбай јат. Кем де бу јуукта база ла ўреерге сананган. Карын балдар өйинде көрүп салган.

— Кем, кем?.. Кем дежет? — деп, Бухаров сонуркап чыкты. Мен Чымдашев Учур деп айдарга турала, акыр, база бир келер јолдо айткай деп сананала, айттым:

— Карануйда таныгылап болбогон. Јаан ла сынду кижн дежет. Та кем болбогой.

— Кайда да барбас, Эркин Базарович! Бот көрөрөөр дэ! Чакпыга каптырар өй келер ле... Слер балдарды јакшы јакып салыгар: колхозтын стенгазедин кем де јыртып эмезе келишпес немелер бичип турган деп... Балдар бистен артык көргүр.

Андый јакылтаны бир кезек балдар менен алган, Солопон Селекович. Мен бодозом, ончо балдарга јакырга база јарабас.

— Ненин учун јарабас? Ончозы, ончозы көргүлөп јүрзин.

— А школдын ўренчиктеринен болзо? Ол тушта чек туттурбас. Анан артык сүмелү кылынар.

— Школдын ўренчиктеринде јаан сынду балдар да јок. Эки-јангыс бар да болзо, олордын газетте не кереги бар эди.

— Чын, темдектезе, сегизинчи класста ўч уулчак. Сындары не аайлу јаан. Слердег де јаан — деп, мен куучындап отурдым.

Мен Солопон Селековичле колхозтын эм чыгарар газединде кандый солундар салынатаны керегинде јөптөштим. Келер газетте бис јангыс та колхозчылардын ижи, јүрүми керегинде эмес, је анайда ок олордын балдары ла олордын ўредүзи керегинде материалды элбеде берер деп санандыс.

— Журтсоветтен де материалдар аларга јараар. Коп-соп анда ла эмей — деп, учында Бухаров айтты.

— Коп-сопты кайдарыс бис оны. Керек јок. Је керек болзо, бир-экүзин темдек эдип кыйыш јок албай а.

— Је, андый болзын. Материалдар јуулза, газетти кожо өмөлөжип чыгарарыс — деп, бригадир өрө туруп келеле, меге колын берип, эзендежип айтты.

Мен төмөн бастым. Эңир јууктап турган эмтир. Ас-мас корболу јөдрөдө эки-үч боро кучыйактар курбуйып калган отурдылар. Улустын айдыжыла болзо, олор соокты белгелеп јат. Айдарда, соок болор.

— Эркин Базарович, Эркин Базарович! Уксаар да. Мен бир неме айдайын — деп, мастерскойдын эжигин ачып, Чырышев Эмчин араай айтты.

Мен бүгүн мастерскойдо үч урок болотон учун, үренчиктерге не керектү немелерди озолодо белетеп саларга эрте келгем.

— Не боло берди, Эмчин? — деп, сонуркай бердим. — Түрген айт.

Эмчиннинг кара-күрөң чырайы, јаан кара көстөри ненин де учун кичинек болуп көрүнди. Ол база бир катап кайра көрөлө, көксин эмеш кенгиделе, айтты:

— Эркин Базарович, кече Учур Чымдашев магазиннен јаан чаазындар алган. Оноң орой түнге јетире олордын оды өчпөгөн. Айса болзо, нени-нени эдип турган.

Эмчиннинг балтырлары там бырчыталып, там көдүрилип келет деп бододым. Аргалу болзо, ол бурулу кижиге тургуза ла калып баргадый деп билдирди.

— Је, јакшы. Алдырбас. Нени эдип турганын оноң көргөйс — деп, Эмчинди токунадып айттым... Бүгүн ончобыс катокто иштееристер. Јарайт па?.. Је класска бар. Урокко белетен.

— Јарайт — деп, уулчак кыскарта айдала, мастерскойдон чыга конды.

Урокко керектү немелерди белетейле, школ јаар бастым.

— Јакшылар, Эркин Базарович! — деп, Чымдашев Учур эзендешти. — Бистин катокко эмеш суу керек болгодый. Мында јаңыс ла үренчиктер эмес, је журттын ончо оок балдары јынылап јат. Керек дезе кече эниргери бир торбок анда тайкылган, јыгылган турган. Байла, суу ичер деп сананган. Уулдар оны там ла тош төөн кийдире айдагылап јатпай кайтты.

— Сууны улай ла канчага сабаттап-көнөктөп тажыыр, Учур, — дедим.

— Билереер бе, мен мында Бухаровло куучындашкам. Олордо суу тартып турган трактор бар. Сураза, берер — деп, Учур көкиди. — Мен барып сурайын ба?.. Айла ла.

— Же — деп, кыскарта айттым.

Уроктор ээчий уроктор өтти. Физкультураның урокторында бойыстың эткен жаман катогыста ла жыныладыс. Иштин урок-торында мастерскойдо ло иштедис.

Күскиде бир кезек үренчиктерди иштин урокторынан жайымдап туратам. Иштеп турган јер тапчы болгон. Же баштапкы четвертьтин кийинде андый божодышты токтоткон. Кезик балдар үредүчилерге чаптык эдер, кезиги јанала, урокторго оройтыыр. Ого коштой ончо үредүчилер мындый керекти чек јараткылабай турган.

Баштапкы смена божоп турарда, колхозтын берген тракторы једип келди. Сүүртеп алган абразында јаан цистерна болды. Ого бир-эки ле катап суу экелзе, бистин жынылайтан јерге артыгынча једер.

Мен сегизинчининг балдарын ончозын бу ишке салдым. Бир канча уулчактар ла кызычактар катоктын үстиндеги карычакты ла шуурмактып калган тошты килейте күреп ле јалмал турдылар. Бир кезек уулчактар барып, тракторло суу экелип, тошко текши јайа төгүп турдылар.

— Же, тош јакшы тоңор бо, айса кандый болор? — деп, иштеп јадарыста, Мамай Укашевич јаныска басып келип, сонуркап сурады. — Не деп сананып јадын, Учур? А?

Чымдашев Учур бир кезекке унчукпай турала, айтты:

— Суу арай көп төгүлди. Кезик јерлер шуурмактала тоңор.

— Оны кайдаң билип јадын, Учур? — деп, директор база ла сонуркады.

— А бу сууда улай ла јайкын болордо, көр турбай — деп, ол јартады. — Кезик јерде суу јакшы тоңуп јат, кезик јерде коомой.

— А ненинг учун сен катокто улай ла иштебей јадын? Бот сен билер киж иэтиринг. Айдарда, сени тегин јерге газеттеген бе?

— Газеттеер ле күүн келзе, јурап, бичип тургандары ол ине — деп, јаан киж ичлеп, Учур айтты.

Учур директордын көзине чике көрүп болбой турды. «Мамай Укашевичтин көзи кижини өткүре көрөр» — деп, күскиде ол куучындап турганын уккам. Бурулу балдар буттарынын бажын ајыктаар. Ачык-јарык, буру јокторы директордын јаан көстөриненг көстөрин албас. Кезик өйдө Учур тен калапту жүрер. А Мамай Укашевичтин алдында бажын салактадып алган турды. Же андый да болзо, эрмеги кезем ле кыртышту деп билдирди.

— Же, иште Учур. Нөкөрлөрлө тең иштеер керек — деп, директор айдып, онын жардын таптап ийеле, школ жаар басты.

Сырга Сузановна туразынын эжигинде турды. Ол иштенип турган балдарды аяктайт. Оноң меге баштанып, айтты:

— Калак, Эркин Базарович, чайык чыгып, кижини суу агызып апарбазын. Слердин тош жалаңыгар менин огородымнын келтегейин тегин де алып салтыр не.

— Коркыбагар, Сырга Сузановна! — деп, мен удур кокурладым. — Келип кожо иштежип ийген болзогор, чайык чыкпас.

— Слердин күч жаан! Мен жогынан да ижигер бүдүп калар — деп, географиянын үредүчизи айдала, каткырган бойынча, туразы жаар кире берди.

Ончо балдар сүүнчилү иштедилер. Катоктын үсти тең суулу жатты. Кышкы соокко суу тош болуп көгөрө тонуп ла баратты.

— Ончозы учына жетире жакшы тонгончо, конектү балдар кирбейтен болзо — деп, балдарга куучындадым. — Тош түптүс болуп тонор эди.

— А бис бир эмеш каруулдайыс па? — деп, сегизинчинин бир кезек кызычактары менен сурады. — Бир ле час кирези.

— Ой бар болзо, каруулдагайар ла. Карын жакшы — дедим.

— Кыстар, слерлер жаныгар. Бистер каруулдаарыс — деп, Учур сүүнчилү айтты. — Слерди кезик балдар тообос болор.

— Кожо болзон, не тообойтон! — деп, кызычактар үн алышты.

Учур удур сөс айтпады. Иш божогон. Мен балдарды жандырып ийдим.

Мен эки күн Эмчинле кожо туннинг он бир чазына жетире колхозтын газедин каруулдадым. Кем де келбеди. Учунчи күнде база эш ле неме болбоды. Жүк ле бежинчи күнде мындый керек болды.

Ол күн конторада колхозтын партийный жууны өткөн. Жуунда жаңыс ла партийный эмес, же анайда ок бистиг Чанкыр-Өзөктин ончо комсомолдоры ла комсомол эмес ииттери турушкан. Бу жууннын бир жаан сурагы: колхозтыг малына азырал жетпей турганы керегинде.

Көп коммунисттер жайгыда, өлөң эдер тушта, бир кезек жерлердин өлөңин кычык-быйыктап кеспегени керегинде кородошту куучын айткандар.

— Малга өскө дө азырал белетегедий арга бар болгон — деп, колхозтын бригадири Бухаров Солопон Селекович куучындап баштады. — Темдектезе, кайыңнын жажыл бүрлеринен не жалмуур азырал белетебегенис?

— Этсин деп слерлерден јакару болбогондо, кем баштап эдер оны — деп, кем де јеринен айда салды.

— Бот ол. Слердийи андый ла. Слерлер звеновод улус, андый ишти бойыгар баштаар учурлу. Јаңмыр-јаашту кўнде кайыннан јалмуур этсе, кайдараар. Башта санаалу, кўгўсте шўўлтелў јўрер керек. А бисте кыштын уур айалгалары керегинде озолодо айткан бир де сўс јок... Кыш ла јас кандый болор, мал-аш јылды канайда чыгар деп јайгыда сананар керек болгон... Ананг ары. Бу бистин Чаңкыр-Ќзўктин јашўс-кўримин кўрзў, кыймырап јадар. А малга азырал белетеер ўйдў олордын кезиги та кайда баратан. Јок. Јок. Ого коштой, сегисјылдык школ кайда... Школдын да ўренчиктери јалмуурды эдип билер эмес пе. Бот андый, улустар. Иштегедий улусты табарга јараар. Малга артыгынча азырал да белетеп алтадый ўлўн-чўп јок болгон эмес. Бар ла болгон. Јер элбек.

Экинчи айдарга турганым. Бу ла кўндерде чибинин бўрлерин ле карагандар кезерине бастыра ла бар улусты ишке кўдўрер. Февраль ай кату ай. Март анчадала, апрель кайда. Бу ўйлўрдў бистин јерлерде салкын-куйун болуп јат. Малдын кўксин ўткўре согуп ийер. Айдарда, бу ла кўндерде субботниктер, воскресниктер ўдўр... Јаңыс кўн, јаңыс ай болбос. Ёки-ўч айдын туркунына ўдўр. Ончогор белен болыгар.

Солопон Селекович куучынын божодоло, колпладыла јўзин јалмай согуп, терин арчыды. Онон отура тўжеле, јанында јууннын протоколын бичип отурган Мамай Укашевичке энгилип, кулагына нени де шымыранды. Школдын директоры јўпсинген айасту бажын кекип ийеле, куучын айдарга ўрў турды.

Ол озо баштап онын алдында отурган улусты ајыктап, ўнин кепитти. Ак чырайы электрооттын јарыгына там ап-апаташ болуп кўрўнди. Кара кўстўринин агы јалтырт этти. Ол столдын ўстине энчeye туруп аларда, узун сыны кыскарып калгандый болды.

— Мен бодозом, нўкўрлўр, — деп, ол јымжак ўниле куучынын баштады. — Солопон Селекович чын айдып јат. Малды кыштадары бир сурак. Је јылды чыгарары — онон каруулу иш. Чынынча айтса, јасты... Мында малга јўмўшкин азырал белетеери керегинде куучын ўдўп јат. Је бу иште школдын кандый болужы болор. Мен сананзам, бежинчиден ала сегизинчи класска јетире балдар воскресниктерде туружып, чибинин бўрин кезерге болужын јетирер. Кўчтери једер ўредўчилер де болужар. Је бот ол ло.

Мамай Укашевич бойынын јерине отурып алды. Ёмди онын чырайы, байагызына кўрў, эрў боло бергендий билдирди.

Директор куучындап божогон кийнинде эки-үч ле киж и эрмек айткан. Јуунда анайда ок јииттердин јан-кылыгы, ижи-тожы керегинде куучын болгон. Бу јанынан сѳсти парторг Јадагај Санакович алды. Онын айдыжыла болзо, бир кезек јииттер энир школга улай ла јүрбей, үредүзи керегинде сананбай јат.

— Мынан ары бис мынайда эдерис. Кем механизаторлордын үредүзине үренерге јат, озо ло баштап бис онын кылык-јанын, ижин, јүрүмин көрүп јадыбыс. Бисте јииттер толо. Бир кезек јииттер үренип ле турум деп бар ла турар, кел ле турар. Јүк арайдан божодып алза, техникага отургузып ийзенг, мантаткылап болбой јадар. Уреле берзе, јазаарынан кыйыжып, тегин ле баскылап јүрер. «Меге эскини бердин» дежип, мырындажып турар. Эмди андый неме токтоп јат. Эмди бис эн иштеңкей ле кичеенкей јииттерди үредүге ийерис. Ол керегинде кем билбес — айдып јүригер.

База бир неме. Ол бистин стенгазет керегинде. Бу быјыл бистин газетке чак табылган. Кем де, јарт эмес, ненинг де учун газетле уружар јан тапкан. Бир көрзѳнг, оны јыртып, јерге чачып ийген јадар. Бир көрзѳнг, оны кем де јаныртып, чек јарабас немелер бичип салган турар. Газеттин редакторы Эркин Базарович билбес, парторганизация билбес... Кем де билбес. Кару нѳкѳрлѳр, андый јарабас кылык кылынып турган кижини тудуп алзаас, јакшы неме сақыбагар. Болор.

Бу сурак аайынча Јадагај Санаковичтин кийнинде кем де куучын айтпады. Анайып јуун ол суракла божоп калды.

Түнниг он биринчи чазы болды. Чаңкыр тегеринниг түбиненг јылдыстар курч көстѳриле санг тѳмѳн көргилеп, јылтылдап турдылар.

Мен газеттин јанына базып келдим. Ол ло бойы. Тууразында столмонг бажында күйүп турган оттыг јарыгына, түн де болзо, газетти кычырып ийерге јараар. Соок шилдин алдында газетте улустыг ачык-јарык јүрүми. Эткен ижи — ончозы иле. «Акыр, бир ле болгон, бир он эки часка јетире туруп ийзе кайдар» — деп, ичимде санандым. Туура базала, контораныг толугына јапшына туруп алдым. Турдым ла турдым. Тонгун баштадым. Турдым ла турдым. Буттарым чылады. Бут бажына отуруп алдым. Ой он эки часка јууктан баратты.

Та нени сананып калгам, бир ле уксам; киж и базып келеди ошкош. Кар кыјырт-кыјырт эдет. Ме, от эки-үч ле катап јап-јап эделе, ѳчѳ берди. Карагуй-карагуй. Кар кыјырт ла кыјырт. Не де там ла јууктап келет. Араай бут бажына туруп алдым.

Тегеринниг түбиненг јылдыстар ла көрүнет. Айдын болзо кайдат. Је базыт там ла јууктап келетти.

Кардыг боромтык энине јапшыра бир ле көрзѳм, фуфай-

ка тонду, ак пыймалу, сыны чала узун кижигазет турган жерге једип келди. Чаазын шылырай берди. Санаамда, стенгазеттин шилин кодорып баштады ошкош. Чын да, шилди столмого јӧлӧп ийеле, чаазынды шылырадып, кондырып баштады. Мен карманынан фонарьды чыгарып, онын јарыгын ол кижиге јаар уулалтым. Ол чочыган бойынча колында чаазынын ычкынып, отко удур кӧрӧп ийеле, туура калыды. Мен эки-ӱч ле калыйла, онын эдегинен туттым.

— Тур, тур, Учур! Канайып турун, тур.

Ол бир тарыйын менин карыма јудруктап тӱжӱрди.

— Тур, тур, Учур! — деп, ичкери алдымда чичке-чичке ӱндер угулды. — Тур, Учур! Тур!

Бир фонарь бойындын сӱт ак јарыгын Учурдын тӧжине ле јӱзине уулалтты. Учур бар јок кӱчиге ушта согуларга албаданат. Је менин колымнан уштылып барар аргазы јок болордо, јаныс ла чиренип алган турды. Бистин јаныска Укаа ла Эмчин базып келди. Олордо бир ле фонарь эмитир.

Мен Учурды салбай ла турдым. Ол чиренип ле јат.

— Ол туку газетти барып экел, Эмчин, — дедим. Эмчин газетти экелеле, оны јайа тудуп ийерде, Укаа газетти фонарьла јарыдып ийди.

— О-о, тын јазаган газет эмитир — деп, Эмчин айтты.

— Је, Учур, бу ижин керегинде нени айдарып? — деп, мен сурадым. — Айт. Мында бис тӧртӱ. Артык кижиге јок... Јартын айт... Бу не керек неме?.. Сен нени кылынып јадып? Кемге керектӱ?

Учур эмди чиренбей, туура кӧрӧп алган турды. Укаа Учурдын јӱзин фонарьла тонг ӧткӱре јарыдып барадарда, Учур кыртыжы куруп, кизирт этти:

— Је не, таныбай турун ба?! Менен бӱгӱн тен!.. Учеердинг.

— Бойын учеердинг! — деп, Укаа удур айтты. Онын кӱчиге јетпезе де, је менин кӱчиге иженип айтканын јарт билдим. Бурулунын кӱчиге ас деген бирӱзи, Эмчин де кынгырт этти:

— Уйалбай, нени эткенг, уул?

— Кынзыба, кејиринди кезе тудуйерим! — деп, Учур кизиреди.

Учур сӧс айткан кӱжиге ла уулга тап эдет. Је мен онын эдегинен бек тудуп алгам. Менен божоп, эм тургуза кайда да барбас.

— Учур, је мыны сен эттинг бе? Айса, ӧскӧ кижиге бе? — деп, бир эмеш ӧй ӧткӧн сонгында сурадым.

— Је мен!.. А не?

— Не де эмес. Сен болзо, сен. Не бар мында? Је јан... Слер база јаныгар — деп, Укаа ла Эмчинге база айттым. —

Газетти меге беригер. А ол туку газеттин шилин алала, Учур ойто кондырып салзын. Јаңыс ла јазап кондыр. Коомой болор болзо, эртен бойын ла каруузына турарын. А слер экү јаныгар. Је бир неме... Эртен түштинг үч чазында мастерскойдо туштажып јадыс. Јарт па?

— Јарт, јарт — деп, Эмчин ле Укаа үн алышты. Учур дезе унчукпады. Ол стенгазет јаар күүн-күч јок басты. Эки уул артып каларда, араай айттым:

— Бу керек керегинде кемге де нени де айтпагар. Эртен ончобыс шүүжип көрөрибис.

Мен төмөн бастым. Эки уул өрө болды. Учур дезе газеттинг шилин кондырып, артып калды. Түннин он бир чазы болды.

Уроктор туку качан божоп калды. Бис база ла мастерскойго јуулдыс. Мында Укаа, Ногон, Эмчин ле мен. Кече база јуулганыс. Је Учур келбеген учун бир эмеш куучындажала, јана бергенис. Ол кече бого келерден болгой, школго до келбеген. Бүгүн ол үренген. Келзин деп айдып салгам.

Мастерскойдо јылу. Бис тондорысты суурала, илмектерге илип салдыс. Учур келбесе, Мамай Укашевичке айтпаска болбос. Келзе де, түней ле айдарга келижер. Је озо баштап онынг күүн-санаазын угар керек.

Эжик калырт эдерде, көрзөөс, Учур кирип келетти.

Онынг тегин де кара чырайы там карангуыланып, јаан көстөри кунукчылду болды. Ол ло башкүнг кийген фуфайкалу эмитир. Чырайы соок. Кабактары көстөрининг үстинде јуурыла түрүлип калтыр.

— Је, кел бери. Бу бого отур — дедим.

Учурда үн де јок. Ол келип, уккур отуруп алды.

— Эрмек бистинг кыска болор, је ачык-јарык, акту күүннен — деп, куучынды мен баштадым. — Је, Учур, башта. Озо ло баштап газетле кандый өйлөрдөн ала уружып баштадың?

Ол узак унчукпай отурды: айса болзо, неден баштаарын билбей отурган. Онынг учун айттым:

— Је алдырбас. Аралдагы ижигерди мен јакшы билерим. Нени эткенигерди база билерим. Ончозын, ончозын. Ол тушта сенле кожо бу Укаа, Ногон болгондор. Онызы база јарт. Ол керегинде сөс јок.

Мен Эмчиннинг күскиде јылыйган велосипеди керегинде унчукпадым. Ненинг учун дезе, Ногон до, Укаа да мен јаар чочыдулу көрдилер. Учур дезе бажын туура бурыды. Онынг

учун ундыла берген немени ойто ойгоспоско санандым. Мында, не де болзо, Учурдын бурузын көрүп жатканыс.

— Же, сен не куучындабай отуруң?.. Мен баштайтам ба? Жок. Озо ло баштап сен айдып бер. Санаага кирбей турган болзо, эске алындырып ийейин. Озо баштап колхозтын газетиле урушканыгар. Оноң Эмчиннин велосипеди жылыйган. База: бир катап колхозтын стенгазедин үч уулчак келеле, жырткан. Ол тушта клубта кино болгон. Улус киноны үзе көргөлөктө, үч уулчак келеле, газеттин жарымын тиле тартып жыртала, жерге чачып, төпсөп салган жокпо. Оны не деп айдар?

Бу өйдө мен ончо уулдардын чырайларына көрдим. Ончолорынын кебери кубула берди. Буру жаңыс ла Учурда эмес. Ол Укаада да, Ногондо до бар. Канайдар, Учур эмес болзо, айса олор ак-чек жүрөр эди. Чөлдү эт тишке кысталар деген бирүзи, кылыкту кижини керекке кирери узак эмес.

— Учур бу тушта тууразында турган. Арткан эки нөкөри бой-бойына жарбыжып, газетти жырттып салган. Чекурашева Томчыны газеттеп саларда, Танага килеп, газетти база жырткан балдар бар. Мен үезин билбей кайдайын.

Сарбанов Укаанын жаан талбак кулактары кызарып чыкты. Ол чилекейин жүдуңуп ийди. Какпаков Ногон ого кылчас эткен бойынча, база кызара берди. Жаңыс ла Учур кубулгазыны жок отурды. Эмчин суркураган көстөрүн бир уулдан бир уулга жүгүртип, меге кайкаганду көрөт. Ол, байла, «Ээ, бу уулдар мен жогынан көп немелер эдип турган турбай» — деп, сананып отургандый болды.

Уулдар эрмек айтпаста, сурадым:

— Же, Учур, бу керектерди ундыбадың ба?.. Ненин учун анайда эткенигер? Бүгүн ле меге ончозын айдып беригер. Айдып бербезеер, эртен таңла слердин керек чек коомой болуп кубулар.

— Сарбанов, жырткам деп айтсан, уул! — Чымдашев кизирт этти. Онын көстөринде кийик от чагылыжып турды.

— Жаңыс мен жырткан эмезим — деп, Сарбанов шыңырт эдип калды. Какпаковтын эки ийиндери жабызай берди.

Кенетийин Ногон унчукты:

— Же сен ле мен жырттым не. Не жажырап мыны. Учур жыртагар ла жыртагар деп өлүп барадарда, жырттыс.

— Кем өлүп бараткан уул, кем? — деп, Учур содойып чыкты.

— Тым отурыгар — деп, уулчактарды токтоттым. — Же эмди, Укаа, Ногон ло Эмчин, барып, эмеш ойногор. Оноң мен слерди, керек болзо, кычырып экелерим.

Үч уулчак мастерскойдон ээчий-деечий күүн-күч жок чык-

учун ундыла берген немени ойто ойгоспоско санандым. Мында, не де болзо, Учурдын бурузын көрүп жатканыс.

— Же, сен не куучындабай отурун?.. Мен баштайтам ба? Жок. Озо ло баштап сен айдып бер. Санаага кирбей турган болзо, эске алындырып ийейин. Озо баштап колхозтын газетиле урушканыгар. Онон Эмчиннин велосипеди жылыйган. База: бир катап колхозтын стенгазетин үч уулчак келеле, жырткан. Ол тушта клубта кино болгон. Улус киноны үзе көргөлөктө, үч уулчак келеле, газеттин жарымын тиле тартып жыртала, жерге чачып, төпсөп салган жокпо. Оны не деп айдар?

Бу өйдө мен ончо уулдардын чырайларына көрдим. Ончолорынын кебери кубула берди. Буру жагыс ла Учурда эмес. Ол Укаада да, Ногондо до бар. Канайдар, Учур эмес болзо, айса озор ак-чек жүрөр эди. Челдү эт тишке кысталар деген бирүзи, кылыкту кижин керекке кирери узак эмес.

— Учур бу тушта тууразында турган. Арткан эки нөкөри бой-бойына жарбыжып, газетти жытып салган. Чекурашева Томчыны газеттеп саларда, Танага килеп, газетти база жырткан балдар бар. Мен үезин билбей кайдайын.

Сарбанов Укаанын жаан талбак кулактары кызарып чыкты. Ол чилекейин жүдунып ийди. Какпаков Ногон ого кылчас эткен бойынча, база кызара берди. Жагыс ла Учур кубулгазыны жок отурды. Эмчин суркураган көстөрүн бир уулдан бир уулга жүгүртип, меге кайкаганду көрөт. Ол, байла, «Ээ, бу уулдар мен жыгынанг көп немелер эдип турган турбай» — деп, сананып отургандый болды.

Уулдар эрмек айтпаста, сурадым:

— Же, Учур, бу керектерди ундыбадың ба?.. Ненин учун анайда эткенигер? Бүгүн ле меге ончозын айдып беригер. Айдып бербезеер, эртен таңла слердин керек чек коомой болуп кубулар.

— Сарбанов, жырткам деп айтсан, уул! — Чымдашев кизирт этти. Онын көстөрүндө кийик от чагылыжып турды.

— Жагыс мен жырткан эмезим — деп, Сарбанов шынырт эдип калды. Какпаковтын эки ийиндери жабызай берди.

Кенетийин Ногон унчукты:

— Же сен ле мен жырттым не. Не жажыраар мыны. Учур жыртагар ла жыртагар деп өлүп барадарда, жырттыс.

— Кем өлүп бараткан уул, кем? — деп, Учур содойып чыкты.

— Тым отурыгар — деп, уулчактарды токтоттым. — Же эмди, Укаа, Ногон ло Эмчин, барып, эмеш ойногор. Онон мен слерди, керек болзо, кычырып экелерим.

Үч уулчак мастерскойдон ээчий-деечий күүн-күч жок чык-

Газетти меге беригер. А ол туку газеттин шилин аялаа, Учур ойто кондырып салзын. Јаңыс ла јазап кондыр. Коомой болор болзо, эртен бойың ла каруузына турарың. А слер экү јаныгар. Је бир неме... Эртен түштинг үч чазында мастерскойдо туштажып јадыс. Јарт па?

— Јарт, јарт — деп, Эмчин ле Укаа үн алышты. Учур дезе унчукпады. Ол стенгазет јаар күүн-күч јок басты. Эки уул артын каларда, араай айттым:

— Бу керек керегинде кемге де нени де айтпагар. Эртен ончобыс шүүжип көрөрибис.

Мен төмөн бастым. Эки уул өрө болды. Учур дезе газеттин шилин кондырып, артып калды. Түннинг он бир чазы болды.

Уроктор туку качан божоп калды. Бис база ла мастерскойго јуулдыс. Мында Укаа, Ногон, Эмчин ле мен. Кече база јуулганыс. Је Учур келбеген учун бир эмеш куучындажала, јана бергенис. Ол кече бого келердең болгой, школго до келбеген. Бүгүн ол үренген. Келзин деп айдып салгам.

Мастерскойдо јылу. Бис тондорысты суурала, илмектерге илип салдыс. Учур келбезе, Мамай Укашевичке айтпаска болбос. Келзе де, түней ле айдарга келижер. Је озо баштап онын күүн-санаазын угар керек.

Эжик калырт эдерде, көрзөөс, Учур кирип келетти.

Онын тегин де кара чырайы там карануйланып, јаан көстөри кунукчылду болды. Ол ло башкүнг кийген фуфайкалу эмитир. Чырайы соок. Кабактары көстөрининг үстинде јуурыла түрүлип калтыр.

— Је, кел бери. Бу бого отур — дедим.

Учурда үн де јок. Ол келип, уккур отурып алды.

— Эрмек бистинг кыска болор, је ачык-јарык, акту күүннен — деп, куучынды мен баштадым. — Је, Учур, башта. Озо ло баштап газетле кандый өйлөрдөң ала уружып баштадың?

Ол узак унчукпай отурды: айса болзо, неден баштаарын билбей отурган. Онын учун айттым:

— Је алдырбас. Аралдагы ижигерди мен јакшы билерим. Нени эткенигерди база билерим. Ончозын, ончозын. Ол тушта сенле кожо бу Укаа, Ногон болгондор. Онызы база јарт. Ол керегинде сөс јок.

Мен Эмчиннинг күскиде јылыган велосипеди керегинде унчукпадым. Ненинг учун дезе, Ногон до, Укаа да мен јаар чочыдулу көрдилер. Учур дезе бажын туура бурыды. Онын

учун ундыла берген немени ойто ойгоспоско санандым. Мында, не де болзо, Учурдын бурузын көрүп жатканыс.

— Же, сен не куучындабай отурун?.. Мен баштайтам ба? Жок. Озо ло баштап сен айдып бер. Санаага кирбей турган болзо, эске алындырып ийейин. Озо баштап колхозтын газетиле урушканыгар. Онон Эмчиннин велосипеди жылыйган. База: бир катап колхозтын стенгазетин үч уулчак келеле, жырткан. Ол тушта клубта кино болгон. Улус киноны үзе көргөлөктө, үч уулчак келеле, газеттин жарымын тиле тартып жыртала, жерге чачып, төпсөп салган жокпо. Оны не деп айдар?

Бу өйдө мен ончо уулдардын чырайларына көрдим. Ончолорынын кебери кубула берди. Буру жагыс ла Учурда эмес. Ол Укаада да, Ногондо до бар. Канайдар, Учур эмес болзо, айса озор ак-чек жүрер эди. Челдү эт тишке кысталар деген бирүзи, кылыкту кижини керекке кирери узак эмес.

— Учур бу тушта тууразында турган. Арткан эки нөкөри бой-бойына жарбыжып, газетти жытып салган. Чекурашева Томчыны газеттеп саларда, Танага килеп, газетти база жырткан балдар бар. Мен үезин билбей кайдайын.

Сарбанов Укаанын жаан талбак кулактары кызарып чыкты. Ол чилекейин жүдунып ийди. Какпаков Ногон ого кылчас эткен бойынча, база кызара берди. Жагыс ла Учур кубулгазыны жок отурды. Эмчин суркураган көстөрүн бир уулдан бир уулга жүүрүтүп, меге кайкаганду көрөт. Ол, байла, «Ээ, бу уулдар мен жогынан көп немелер эдип турган турбай» — деп, сананып отургандый болды.

Уулдар эрмек айтпаста, сурадым:

— Же, Учур, бу керектерди ундыбадыг ба?.. Ненин учун анайда эткенигер? Бүгүн ле меге ончозын айдып беригер. Айдып бербезеер, эртен тагла слердин керек чек коомой болуп кубулар.

— Сарбанов, жырткам деп айтсан, уул! — Чымдашев кизирт этти. Онын көстөринде кийик от чагылыжып турды.

— Жагыс мен жырткан эмезим — деп, Сарбанов шынырт эдип калды. Какпаковтын эки ийиндери жабызай берди.

Кенетийин Ногон унчукты:

— Же сен ле мен жырттым не. Не жажырап мыны. Учур жыртагар ла жыртагар деп өлүп барадарда, жырттыс.

— Кем өлүп бараткан уул, кем? — деп, Учур содойып чыкты.

— Тым отурыгар — деп, уулчактарды токтоттым. — Же эмди, Укаа, Ногон ло Эмчин, барып, эмеш ойногор. Онон мен слерди, керек болзо, кычырып экелерим.

Үч уулчак мастерскойдон ээчий-деечий күүн-күч жок чык-

тылар. Олордың та барар күүндери жок, та бурулары чыгып, күчтери чыккан.

— Же, Учур, эмди сен меге ончозын куучындап бер... Же бойың билип жадың. Онын ордына акту күүнүңнөн айт. Угуп жадым.

Ол унчукпай узак отурган. Учы-учында көстөрүнүн жажын ычкынып, билдирбезинен арчып, керектерин араайынан айдып баштады.

Уч-төрт жыл мынанг озо ол апрель-май айларда оорып, больницада жаткан. Уредү жылдың учында келген. Не де болзо, албаданып үренген. Же математиканын үредүчизи Чымды Сергеевич оны бойынын предмедиле экинчи жылга артыргыскан. Былтыр жетинчиге математикадан ла орус тилден, географиядан арткан. Быжыл сегиске көчөрдө, ол ок Чымды Сергеевич Учурды база ла сегисте артыарым деп, жастыра ла каруу берзе, жаантайын айдып туратан эмтир.

Учур бежинчи ле жетинчи класстарда эки жылдан отуруп үренген. Алтынчы класста эки предметтен артала, үредү жылдың кийнинде ле үредүлү жыл башталардан озо бүдүн жарым айдан үренип, канайып та табыштырып ийген.

— Мамай Укашевич көчүрзин деп айтпаган болзо, мен алтынчыда да эки жыл отурар эдим — деп, куучыны көндүтип, Учур айдып отурды. — Уредүчилер кижини кажыктап ла турар. Уроктордо адылып ла турар, та не адылып турганын кижичек ондобос. Үренип те алзан, түней, үренбезен де, түгей... Уредү менин күүниме тийе берерде, нени-нени улуска өчөжип эдерге санангам. Ол ло... Озо ло баштап колхозтын стенгазединен баштагам. Онын кийнинде Эмчиннинг ле бир кезек балдардын велосипедтерин «жазап» баштаганыс. Жагыскан кунукчылду болордо, экинчи жылга арткан уулдарды бойыма кожуп алгам. Анайып Укаа ла Ногон менин жуук нөкөрлөрүм боло бергендер. Же калганчы өйлөрдө олор жаантайын слерле куучындажып турарда, ойто жагыскан боло бергем.

Мен Учурдын тескери жолго бойы туруп алганын сеспей калганын ондоп отурдым. Же ол ок өйдө бойын жастыра кылык эдип турган деп жарт билип турган. Бу жолдо жагыскан болбоско, ол бир кезек уулдарды бойына белен тартып алган.

Учурдын айдыжыла болзо, бу калганчы эки жылдын туркунына Укаа, Ногон ло база бир кезек уулчактар жетире ле кылынгандар. Анайып олор колхозтын такаалар азырап турган жерине келип, пөтүктөрле уружатан эмтир. Көп пөтүктөр кижини теберге сүрүжип, үстине келер. Уулчактар «мактанчак» пөтүктерди ботпуш-дворынан ырада апарып, өлтүрө чапкылап, ол ло жерлерине артыргызып салатан болтыр.

— Пөтүктөрлө «жууны» бис бойыс барып өткүрүп туратаныс — деп, Учур кем ле жок куучындап отурат. — Же жаңыс ла согушчан пөтүктөрлө «жуу» өтпөгөн. Калапту чакты бис ончо такааларга түжүргенис. Оны этпес те эдис. Же керек Бухаровтон башталган. Ол фермага келеле, энемле керишкен. Иштебей жадын ла, оорып жадым деп шылтактанып турун ла деп... Керек дезе менле де керишкен. Же кайда барарын? Школдо адылып жадар. Фермада энеге келзен, мында оны жаман көргүлөп, адылып тургулаар.

Чымдашевтын куучынын угуп, онын жүреги килемин жок болуп баратканын ондоп отурдым. Онын короны көксине бадыйшпай жат. Сүрекей ачу ла коронду керектер эмтир. Ого коштой жаңыс Учур эмес. Мында анайда ок Сарбанов Укаа, Какпаков Ногон.

— Бот, Бухаров Солопон Селекович төгүнле энемле керижип турган учун, бис оны база үредерге сананганыс.

— А канайда? — деп, Учурдан жылбиркеп сурадым.

— Озо баштап мындый керектер эткенис. Пөтүктөрлө согужып турганчаас, Бухаровтын үйи такаалар азырап баштаган. Онын үйи колхозко мен оору деп иштебей турган. А жалкузын не дезеер! Керек дезе такаалардын белең жымыртказын да жууп алып болбос. Айдарда бис ол жымырткаларды жууп алып, үлежеле, магазинге табыштырып, акказыла конфет, пениелер алып, жип туратаныс. Же оны каа-жаа ла эдетенис.

Мен Учурдын куучынын учына жетире тапка отуруп, угар деп санандым. Айтсын ла. Онын бойына, айса болзо, жеңил болор. Онын куучыны эмди көндүгө берди.

Бир катан Бухаров Солопон Селекович жайгы өлгөн ижинде воскресникке чыккан. Балдар онын азык салатан сумказында кандый курсак барын көрүп ийген. Мында кайнаткан жымырткалар, калаш ла өскө дө бор-кар курсак бар эмтир. Алдында балдар воскресник болор деп билип алган. Онын учун бир согушчан пөтүкти жыга соголо, он болчок чий жымыртканы алала, сумказына сугуп алгандар. Покоско келерде, олар Бухаровтын кайнаткан жымырткаларын, калажын алала, бүдүн пөтүкти ле он болчок кире чий жымырткаларды сумказына салып койгондор.

Талтүште улус ажанарга келерде, Бухаров то келген. Ол жарма ичер айагын кодорып, чаазында ороп салган курсагын чыгарып экелген. Жарманы урдурала, байагы чаазында курсакты ача тартып ийерде, кызыл пөтүк жатты. Бухаров чочыганына белимдеп ийген. Ончо улус Бухаровтын алдында өлгөн кызыл пөтүк жатканын кайкап көргөндөр. «Бу, Солопон Селекович, жулмажабаган пөтүкти азык эдип не алганыгар?» — деп, ананг-мынан улус сурашкан. Бухаров сүрекей

уйалган. Уулдар озо баштап көрбөөн кижн болуп отургандар. Улус көрүп, куучын чыгарарда, балдардан артык тыгыда каткырган улус жок болор. Же андый да болзо, кезик улус ичин тырманып, жармазын да ичпей, тоолонуп каткырып жаткан. Бухаров экинчи чаазынды кодорып чыккан. Анда жымырткалар болгон. Ол оны ачады. Сумказынан нени де бедрей берген. Кичинек калаштын сыныгын чыгарып, жүзи кызарган. Жармазына кожуп жип алала, жымыртка алып, кабыгын арчыды. Же жымыртка чий учун, жетире арчылбаган кабыктан онын сур суузы ла сарызы агып баштады. Оо-боо жеткелекте, жымыртканын өзөгн бұлт этире жерге төгүлө берген. Мыны көргөн бир келин тизе бажына энмектеп, өлөң жулуп каткырган. Чынынча айтса, Бухаров ол күн тын уйалган.

Бригададан келеле, Солопон Селекович үйиле сүрекей тын адылыжып, жүдруктажып та ийген эмтир. Учурдын айдыжыла болзо, бу онын баштапкы бчи. Өчти анан ары улалтарга санангылап, Учур, Ногон, Укаа баштаган уулчактар Бухаровтын кажы ла алтамын жастыра көрбөс болгондор.

— Мен оны газет ажыра каткыга түжүрерге санангам — деп, Чымдашев отурган жеринен өрө туруп, стенеге жөлөнөлө, куучындады. — Газетте болгон учуралдар, ол бастыразы менин ижим, Эркин Базарович. Же мында, чын, Сарбанов ло Какпаков бир де турушпаган... Олор бир ле катап газет жырткан. Онон өскөзин мен жаныскан эткем. Же Бухаровты тегин жерге эмес. Ол улай ла аракыдап жат. Онын жаан жедикпези ол болгон. Ого ло тайанып, оны газеттеп тургам.

— Онызы жарт, Учур. А ненин учун мени газетке чыгарарга сананган? Не болгон?.. Меге жарт эмес?

Учурдын кебери кубулып, тэмөн көрди. Эриндери кыймыктап турды. Жежирине кей буула согула бергендий деп билдирди.

— А слерди та ненин учун газеттегем? Билбей жадым... Байла, ачынып ла жүргем учун.

— Неге ачынып жүрген?

— Чынынча айтса, мен ненин де учун көп улуска ачынып жүредим. Олордын кезигин көрзөн, сөслө бир башка айдар, керек этсе, база өскө кижн.

— Темдектезе?

— Темдектезе?.. Ол ло Бухаровты алза. Ол аракыдап жадын, иштебей жадын деп улусты улай ла адылып жат. А бойын көрзө, аракыдан ичип, кезикте ишке де чыкпайт. Бот, мында керек эки башка. Тил жүгүрүгн бир башка, бут жүгүрүгн эки башка. Анайда улус айдыжып жат.

— Ол не кижн, пени иштеп жатканын сен билеринг бе, жок по? — деп, мен Учурдан тапка сурадым.

— Билерим. Колхозтын бригадири. А не?

— Не де эмес... Мен бодозом, Учур, сен тын жастырып жадын. Ол аракыдап жат. Эмезе ишке чыкпай турган өйлөр бар деп айдып жадын. Ол жанынан чын. Же ол ок өйдө ол бригадир кижн не. Улус башкарып жат. Көрсөң... А андый улусла бери-жерге жарабас. Онын келишпес кылык-жанын колхозто шүүжип жат. Сен — комсомол. Укаа ла Ногон пионерлер. Бухаров — бригадир. Айдарда, мынайда эдерге жарабас. Оны билип жадын ба, Учур?

Учур бир эмеш сананала, кабактарын көдүрүп, унчукты:

— А не, Эркин Базарович, Бухаровко аракыдаарга жараар, ишке чыкпаска жараар, улусты адыларга жараар. Өскө улуска аракы ичерге жарабас, ишке оройтыырга жарабас. Жангыс ла иштеер ле иштеер бе? Түней болор болзо, ончозы түней болор учурлу... А өнем ого нени эткен? Жажына колхозко иштеп, эмди оору жүрүп жат.

Чымдашевтин айтканы, сананган шүүлтелери чын да болзо, же эткенин чын деп айдарга болбой, айттым:

— Сен түней ле жастыра кылынып жадын, Учур. Айса болзо, энегинин адаанын алып турган?.. Же анайда газетле бир де сурак жок уружарга жарабас. Газет — ол партийный организациянын органы. А бис дезе оны билбей, келип газетле уружып жадыс. Бу не болгон неме?.. Бойын да сананган.

— Мен санангам. Көргөм, шүүгем. Кылынгам. Келишпес кылык-жаңды озо баштап олоз эткен. Онон мен. Мында кижн кайкаар не бар? Түней болор болзо, түней болор керек.

Улустын келишпес кылык-жаңыла күүн-кайрал жок тарты-жар деген Учурдын санаазын жаңы ондодым. Чын, жастыра кылык-жаңла кыйыш жок тартыжарга жараар. Же канайда? Онын талдап алган жолы чын ба, жок по? Мен ле санангам — жастыра. Газеттеерге не жарабас. Жараар. Жаңгыс ла жажытту эмес. Оны чыгарып турган улус бар. Жетирулер берип турган улус кайда, олоз ады-жолун алдына бичип жат. Учур дезе оны жетире билбеген. Билген болзо, көс лө караган жер жаар бас-пас эди.

— Же эмди калганчызын жартап бер — дедим. Мен Учурдын алдына мындагы газетин салып бердим. — Мыны не керек эткен?

Учурдын артык айдар сөзн жок. Эмди ого жаңгыс ла жартап берерге келишип жат.

— Мен мыны калганчы ла катап эткем. Анаг ары токто-дорго санангам. Күүниме тийе берген — деп, Чымдашев тунгак үнле жүк арайдаг айтты. Анаг ары унчукпай, төмөн көрүп тура берди.

Учурдын калганчы «ижин» мен лаптап көрдим. Мында база ла катап Бухаров, онон мен керегинде бир эмеш жетирулер

бар. Ол ок ӱйдӱ мен анчадала школдын бир кезек балдары керегинде айдылган јетирӱлерди шиндеп кычырдым.

«Ӱренчиктер ле олордын ада-энези» деп бажалыктын алдында мындый јетирӱлер бар.

«Чекурашева Томчы эртен тура ижине јаантайын оройтып јат. Бу керегинде улус айтса, олорло керижип турат. Ол сӱрекей тилгерек. Менде керегеер јок деп айдат. Јок туру, Томчы, улустын айдар учуры бар. Слер ишке орой келеле, магазинди энирде бир часка озо јаап турганаарда, улус оозын јаап алар, кӱзин бӱктӱп алар деп пе? Кезик аразында ӱренчиктерге перо, тетрадь, книгалар садып алар керек. Слер десе магазинди јаап салала, кайдаар-кайдаар јӱгӱрип, калас ӱй ӱткӱрип јадыгар. Бичиген кижн — Јарганат».

Мындый сӱстӱрдин алдына Томчыны јурайла, бичип салтыр: «Улусла улып керишпе, узун тил бажынга оролор».

Онон тӱмӱн бичигени: «Калганчы ӱйлӱрдӱ Чанкыр-ӱзӱктин сегизјылдык школында каток эдилгени јакшы. Је ол ок ӱйдӱ бир кезек балдар ол катокко тӱннин он бир — он эки чазына јетире ӱйноп јат. Бу ишти јиит ӱредӱчи Амыров Эркин Базарович башкарып, школго јакшы неме эткен. Ол ок ӱйдӱ балдардын тӱн ортозына јетире ӱйногылап турганын ӱредӱчилер ајаруга албай јат. Тӱн киргенче ӱйноп тургандардын тоозына бежинчи «А»-дан анчадала Какпаков Ногон, Сарбанов Укаа, Чырышев Эмчин ле ӱскӱлӱри де кирип јат. ӱредӱчилер нени кӱрӱп јат? Нени де эмес...»

— Сенин чийгенинги, јураганынги ончозын кӱрдим, Учур. Је бот, эмди сего бир сурак. Бу мыны ончозын не керектӱ бичип јадын?

— А не?.. Ӱренчиктерди энирдин тогус — он чазынан ӱткӱре баспазын деп ээжиде бичип салган. Бу ӱйдӱ айылга отурар керек. Кезик балдар тӱн ортозына јетире јӱгӱрер, кезиги ээжи бӱдӱрип јадым деп, айылда отурар ба? Тӱнгей болзо, тӱнгей болор керек.

— Је ӱренчиктер јанынан чын айдып јадын. Бистин бир кезек балдар баштактанбаза да, орой тӱнге јетире тышкары јӱрӱп јат. Је ол јанынан школдын стенгазедине бичиир керек. Бот, эмди бичи. Ол јанынан чын эдин јадын. Јагыс ла школдын газедине бичиир керек. А колхозтын газедине не бичиир?

Чымдашев унчукпай барды. Байла, шӱӱлтезин учына јетире айдып салган. Эки колын бош салып, сан ла тӱмӱн кӱрӱп алган. Ол анайда узак отурды. Онон мен јаар кӱрӱп, сурады:

— Эркин Базарович, эмди мени школдон чыгарар ба?

— А сен школдон чыгарга ӱнӱтийин кылынган ба?

— Јок.

— Школдон чыгарарын-чыгарбазын мен билбесим, Учур. Же сен бойың билип жадын; эткен керегин коомой... Директор укса, бойының шүүлтезин эдетен туру.

— А ол мен керегинде билбес пе?.. Слер айтпаганыгар ба? А мен бодогом...

— Нени бодогон?.. Бот эмди санан, нени эдер, канайдар? Онызы бойында.

Чымдашев, чын да, туйуксына берди. Нени айдарын, нени эдерин билбей отурды. Күннинг жаркыны көзнөк өгкүрө чалыбай барды. Айдарда кышкы күн ажарга кырлар бажына чөйдөй отура берген. Күн кырдан ашса ла, бүрүңкий кире берер. Же андый да болзо, күн бир канча минутка узундап баратканы билдирип турды.

— Же, энир кирип барат. Жангайын... Санан. Мен эртенге жетире сакып аларым. Же андый да болзо, орой түнгө жетире баскылап турган балдарды газетке чыгарып турганың жакшы. Мынаң ары ол жанынаң канайда эдерин эртен шүүжерис... Анда үч уулды келзин деп айт.

Чымдашев мастерскойдон чыгала, жүре берди. Жаан удабады, Эмчин, Укаа ла Ногон жеткилеп келди.

— Отурыгар... Эмди мен слерден бир жаан сурактын каруузын алайын деп турум.

— Кандый сурак, андый каруу болор — деп, Ногон айтты.

Мен кажы ла уулчактын чырайын база катап шиндеп көрдим. Жаактары ла кулактары кызара тонгылап калган күлүктөр тумчуктарыла мыжылдажып, кап-кара көстөриле сүмөлү көргүлөп отурды.

Эмчиннинг көзине Укааның ла Ногонның былтып жайгында эткен керектери керегинде куучын көдүрбедим. Кажы ла бала бойының кереги үчүн алдынаң башка карууна турар. Тенексү керек ончо балдарга түргөн таркаарында алаңзу жок.

— Мен Учурла узак куучындаштым. Ол ончозын баштапкызынаң ала учына жетире куучындап берген. Андый да болзо, өткен керектерден кижининг уяады да, каткызы да келер... Мен кажы ла бала керегинде сүрекей жакшы билерим. Оның учун мененг жажытту неме эдип болбозоор.

Эрмегимнинг учы чала мактанган айасту боло берди. Оның учун оны түзедерге, көстөри карарып отурган уулчактарга айттым:

— Бойының жүрүмин, ижин, керек десе канайда ойногонун кажы ла үренчик айдып берзе, не билбес. Бот мен, слерди күстен бери үредерде, нени де билбес деп пе? Жок, нөкөрдөр, меге көп немелер јарт... Же, Учурла эмди нени эдерис? Слер мениң эн ижемјилү болушчыларым.

бар. Ол ок өйдө мен анчадала школдын бир кезек балдары керегинде айдылган жетирулерди шиндеп кычырдым.

«Үренчиктер ле олордын ада-энези» деп бажалыктын алдында мындый жетирулер бар.

«Чекурашева Томчы эртен тура ижине јаантайын оройтып јат. Бу керегинде улус айтса, олорло керижип турат. Ол сүрекей тилгерек. Менде керегеер јок деп ајдат. Јок туру, Томчы, улустын ајдар учуры бар. Слер ишке орой келеле, магазинди энирде бир часка озо јаап турганаарда, улус оозын јаап алар, көзин бөктөп алар деп пе? Кезик аразында үренчиктерге перо, тетрадь, книгалар садып алар керек. Слер дезе магазинди јаап салала, кайдаар-кайдаар жүгүрип, калас өй өткүрип јадыгар. Бичиген кижі — Јарганат».

Мындый сөстөрдін алдына Томчыны јурайла, бичип салтыр: «Улусла улып керіште, узун тил бажынга оролор».

Онон төмөн бичигени: «Қалганчы өйлөрдө Чаңкыр-Өзөктің сегісжылдык школында каток әділгени јакшы. Је ол ок өйдө бир кезек балдар ол катокко тўнның он бир — он әки чазына јетире ойноп јат. Бу ишти јиит үредүчи Амыров Әркин Базарович башкарып, школго јакшы неме әткен. Ол ок өйдө балдардың тўн ортозына јетире ойногылап турганын үредүчилер ајаруга албай јат. Тўн киргенче ойноп тургандардың тоозына бежинчи «А»-дан анчадала Какпаков Ногон, Сарбанов Укаа, Чырышев Әмчин ле өскөлөри де кирип јат. Үредүчилер нени көрүп јат? Нени де әмес...»

— Сеинг чийгенинғди, јураганынғды ончозын көрдим, Учур. Је бот, әмди сеге бир сурак. Бу мыны ончозын не керектү бичип јадын?

— А не?.. Үренчиктерди энирдинг тогус — он чазынан өткүре баспазын деп әәжиде бичип салган. Бу өйдө айылга отурар керек. Кезик балдар тўн ортозына јетире жүгүрер, кезиги әәжи бүдүрип јадым деп, айылда отурар ба? Тўнгей болзо, тўнгей болор керек.

— Је үренчиктер јанынан чын айдып јадын. Бистин бир кезек балдар баштактанбаза да, орой тўнге јетире тышкары жүрүп јат. Је ол јанынан школын стөнгазедине бичиир керек. Бот, әмди бичи. Ол јанынан чын әдип јадын. Јаңыс ла школын газедине бичиир керек. А колхозтын газедине не бичиир?

Чымдашев унчукпай барды. Байла, шүүлтезин учына јетире айдып салган. Әки колын бөш салып, сан ла төмөн көрүп алган. Ол анайда узак отурды. Онон мен јаар көрүп, сурады:

— Әркин Базарович, әмди мени школдон чыгарар ба?

— А сен школдон чыгарга өнөтийин кылынган ба?

— Јок.

— Школдон чыгарарын-чыгарбазын мен билбесим, Учур. Же сен бойың билип жадың; эткен керегин коомой... Директор укса, бойының шүүлтезин эдетен туру.

— А ол мен керегинде билбес пе?.. Слер айтпаганыгар ба? А мен бодогом...

— Нени бодогон?.. Бот эмди санан, нени эдер, канайдар? Онызы бойыңда.

Чымдашев, чын да, туйуксына берди. Нени айдарын, нени эдерин билбей отурды. Күннинг жаркыны көзнөк өгкүрө чалыбай барды. Айдарда кышкы күн ажарга кырлар бажына чөбдөй отура берген. Күн кырдан ашса ла, бүрүңкий кире берер. Же андый да болзо, күн бир канча минутка узундап баратканы билдирип турды.

— Же, энгир кирип барат. Жангайың... Санан. Мен эртенге жетире сакып аларым. Же андый да болзо, орой түнге жетире баскылап турган балдарды газетке чыгарып турганың жакшы. Мынаң ары ол жанына канайда эдерин эртен шүүжерис... Анда үч уулды келзин деп айт.

Чымдашев мастерскойдон чыгала, жүре берди. Жаан удабады, Эмчин, Укаа ла Ногон жеткилеп келди.

— Отурыгар... Эмди мен слерден бир жаан сурактың каруузын алайын деп турум.

— Кандый сурак, андый каруу болор — деп, Ногон айтты.

Мен кажы ла уулчактың чырайын база катап шиндеп көрдим. Жаактары ла кулактары кызара тонгылап калган күлүктөр тумчуктарыла мыжылдажып, кап-кара көстөриле сүмөлү көргүлөп отурды.

Эмчиннинг көзине Укааның ла Ногонның былтыр жайгыда эткен керектери керегинде куучын көдүрбедим. Кажы ла бала бойының кереги учун алдына башка карууна турар. Тенексү керек ончо балдарга түргөн таркаарында алаңзу жок.

— Мен Учурла узак куучындаштым. Ол ончозын баштапкызына ала учына жетире куучындап берген. Андый да болзо, өткен керектерден кижининг уяады да, каткызы да келер... Мен кажы ла бала керегинде сүрекей жакшы билерим. Оның учун мененг жакытту неме эдип болбозоор.

Эрмегимнинг учы чала мактанган аяасту боло берди. Оның учун оны түзедерге, көстөри карарып отурган уулчактарга айттым:

— Бойының жүрүмин, ижин, керек десе канайда ойногонун кажы ла үренчик айдып берзе, не билбес. Бот мен, слерди күстен бери үредерде, нени де билбес деп пе? Жок, нөкөрлөр, меге көп немелер жарт... Же, Учурла эмди нени эдерис? Слер мениң энг ижемжилү болушчыларым.

— Эмди оны школдон чыгарар болбой? — деп, кенерте Сарбанов Укаа сурады. — Мамай Укашевич тен ого бир де килебес. Эм не болор?

— Сен не, школдон чыгарбас деп шүүп жадын ба, Укаа? — деп сурадым.

— Эйе. Ол сегизинчи классты божодып алзам, үренип барарым деп турган.

— Кайдаар? Неге үренерге күүнзейт?

— Медицинский училищеге үренерим деп айдып турган эди.

— Бооро кузнецке иштейтем деерде — деп, мен аланзып сурадым.

— Билбезим — деп, Укаа унчукты.

— Айдарда, Учурды школдон чыгарбас деп шүүп туруг ба?

— Эйе.

— Же сен, Ногон, нөкөрин керегинде не деп сананып жадын? Ногон колдорун уужанып, төмөн көрүп, айтты:

— Чыгарбас... Ол жакшы нөкөр.

— Эмчин не деп сананып жат?

— Мен база анайда ла... сананып жадым. Чыгарбас.

Уч уулчактын санаа-шүүлтелери түнгөй. Кем билер, олор, айса болзо, ончозы андый. Жок, жарабас деп айдыжар: килегилеп жат.

— Чымдашев Учурды школдон чыгарайын дезен, сөс тө жок. Ол келишпес көп кылыктар кылынган. Мамай Укашевич укса, бу керек, чын, жакшыга качан да жетирбес, уулдар. Бухаров кайда? Тын табышты ол көдүрер — дедим.

— Слер директорго эмдиге жетире айтпаган туругар не? — деп, Ногон сонуркап сурады. — Бис бодогонус...

— Слер бодогонор... Мен база бодоп жадым — деп, уулчактын куучынын үзүп ийдим.

Олор ончозы унчукпай, мен жаар кунукчылду көргүлөп, анаг ары нени айдарымды сакыгылап отурды.

— Учур эртенге жетире сананар... Онын кийнинде нени эдерин ончобыс база шүүп көрөрибис. Эмди жаныгар.

Эмчин, Укаа ла Ногон ийдижип, түргөн чыгып жандылар.

Күн кырлар кийнине жажына бертир. Айылдардын түнүгнөнгөн ыш бурлап, бийик көдүрилип, кейде жайылып, учында жок болуп кайылып калат.

Эмди улус мал-ажын өлөңдөп, олорды кажаа-таскактарына кийдиргилеп турган кидим ой.

— Же, удабас каникул, Эркин Базарович. Слер боорогы ойын-жыргалыгарды ойто катап тургузар күүнигер бар ба? Одош-

той јаткан колхозко барып көргүзип келзе кайдар, а? — деп, Мамай Укашевич экинчи уроктыг кийинде менен сурады.

— Күч једер бе? — деп, мен онон кайра сурадым. — Эмди контрольный иштер барар ине.

— Контрольный иштер дейле, өскө неме этпейтен бе? — деп, Мамай Укашевич күлүмзиренип айтты. — Энгирлер сайын эместен белетенип турзагар.

— Је, алдырбас. Белетеп аларында буудак јок. Балдар сөстөрүн эм тургуза ундыгалак — дедим.

— Эркин Базаровичке једижип ле јат — деп, Сырга Сузановна куучынга киришти. — Кызыл Черүний күндерине кандый јаан иштер өткүргөн... Класстар ортодо бежинчи «А» класс баштапкы јер алар деп сананбагам да. Бойынын кирезинче, кем јок турбай.

— Слердин класстыг балдары ончозы турушкан. Кажы ла ойынды алза, бежинчи «А»-нын үренчиктери туружып ла ийген турар... Өскө класстардан бир кезек балдар јок, келбеген ле, оорыган ла, болалбас ла — деп, Чымды Сергеевич тууразынан куучындап отурды.

— Эркин Базарович јурттыг балдарын јаткан јерлери аайынча бөлүктеп салганы сүрекеј јарамыкту. Эмди кажы ла бөлүктин балдары бойлоры ортодо база маргаандар өткүрип јат... Бу база јаан иш — деп, Мамай Укашевич айтты.

Мамай Укашевич койу чачын кайра сыймай сокты. Көстөринин чокторы суркурай берди. Онон ары ол балдардыг чыгарган листокторын мактады.

Тана баштаган балдар мында листок чыгарган. Анда Ногон керегинде. «Какпаков Ногон энезине одын јарарга болушкан. Керек дезе кичинек карындаштарынын кийимин јунат. Кой-эчкилерин, уйларын азырап, кажаа-таскагын арчыйт. Кезик балдар айылдарында бир де иш иштебей јат. Энгир киргенче ойноп жүгүлеер. Олор ада-энезине Ногон чылап болужатан болзо... Ногон айылда да, школдо до иштезе, үредүзинег артпай јат».

Тана чылап листокты бу ла күндерде Сарбанов Укаа база чыгарган. Укаанын листогында тоштогы маргаан айдылган. Јынгылаарга эткен тошто көп балдар јынгылап јат. Онын үсти ару болор учурлу. Кезик балдар конфеттерин јийле, чаазындарын чачкылап ийет. Онон улам тоштыг үсти ару эмес. «Ончо балдар катокты ару тутсын!» — листоктыг учында бичиген.

— Балдардыг бу баштап алган ижи јагыс ла бежинчи класстарга эмес, школдыг бастыра үренчиктерине таркаарында алаңзу јок — деп, Мамай Укашевич сүйүнип, урокко барарга мендеди. — Је айын-концерт көргүзерин ундыбагар.

— Көргүспей а, Мамай Укашевич, — деп, мен база урокко барарга мендедим. — Сөс јоктог барып келерис.

Күзүни урокко шыгырап калды. Уредүчилер класстар сайын таркап бардылар. Олордын үни коридорго омок ло јилбүлү жаңыланып турды.

Чымдашев Учур энирдин төрт чазында келди. Мастерскойдо мен жаңыскан болдым. Арткан уулдарды энирде келзин деп јандырып ийгем.

Учур күүн-күч јок јакшылашты. Онын кеберн кунукчылду. Бажынын чачы өзүп, јиткезин базып салтыр. Ол ак чамчалу, кара пиджакту. Онын үстинен фуфайка. Тарбаган терези бөрүги элеп бараткан эмтир.

— Куучындажарга келдин бе? Је отур — деп, мен оны уткыдым. — Нени сананып алганды айдып бер. Мен угайын.

Ол куучынын узак ойгө баштап болбой отурды. Эмди де унчукпай отуарын сезип, айттым:

— Сананып албаган болзонг, не келген?.. Ой бисти сакыбай јат. Мен де сакыбазым. Менде иш база көп.

— Је нени мен айдарым слерге, Эркин Базарович? — деп, көстөрин көдүрип, Учур унчукты.

— А мынан ары база ла мынайда јүретен бе?.. Сен улусты газеттеп јүрерин, олор дезе көстөрин јумуп алала, јүретен туру. Улуска сен ачынып туарын. А улус сеге ол учун ачынбас туру.

— Мынан ары мынайтпазым, Эркин Базарович.

Онын айтканына бүдерге сүрекеј күч. Бу ойгө јетире керек дезе јаманым таштагар деп мененг де сурабаган.

Учурдын јүзи кызарып, мандайынын тамырлары кырлайып чыкты.

— Је слер менин јаманымды таштазагар. Мен эмди качан да анайда этпезим... Мен сүрекеј јаман эткем. Бир ле ачынала, ол ло. Улай ла јаман сананып јүргем... Эбире улус ончозы коомой кылык-јанду деп јүргем. Мен сүрекеј тын јастыргам, Эркин Базарович. Јаманымды таштагар.

Мен унчукпай отурдым. Учурдын үни тыркырап, чек чыкпайт. Ыйлаардын кажы јанында болды.

— Је, актанарга күч болгон — деп, ол көзин көдүрбей унчукты.

— Ак-чек јүрейин дезенг, кандый да күч болзо, түгей ле... кижн келеле, кижиле куучындажып јат, Учур, — деп айттым. — Сен дезе ой өткүрип, келбей јадын. Мен сеге адаэнег бе? Акыр, баламды сакып алайын деп јүретен турум... Јок, Учур, сен сүрекеј тын јастырган. Санан: улус сеге нени де этпеген. А сен?..

Чымдашевтин кејири кырлас өтти. Тумчугыла кейди шылырт этире ичкери тартынала, колынын сыртыла арчып, унчукты:

— Бот Солопон Селековичке канайда айдарым? Ого айтса, ол кижини јип салар, Эркин Базарович. Өскө улуска канайда айдарым? Ончозына айдарынан күчсинип јадым... Уйатту ла коркымчылу.

— Чынды айдар ийде-күчти табар керек, Учур. Мен сеге јаантайын јакшы ла болзын деп санангам. Көрдин бе, каткынын бажы калакка јеткен. Эмди сен не болгонын ончозын айдып берер учурлу.

— Канайда этсе јакшы болор? Слерден сураарга турум — деп, Учур мен јаар јайналганду көрүп, айтты.

Чындап та, Чымдашев јангыс та менин, Бухаровтын алдында бурулу эмес. Ол анайда ок Сарбанов Сүмечинин, Чекурзшева Томчынын алдында база бурулу.

— Сеге Бухаровло акту күүннен куучындажар керек — деп, уулчакты јөптөдим. — Ого коштой бистин школ кайла деп турун. Бистин школдын балдары көп катап сезикке түшкен. Ол база јакшы деп турун ба?

Санаамда Учур јажытту үшкүрүп ийди ошкош.

— Мен сенин јакшы да, јаман да эткен керектеринди ончозын билерим, Учур. Је алдырбас.

— Јок, эмди кемге де барбазым... Бир ле болгон, эмди оны канайдар. Айт та, айтпа да, түнөй ле.

— Неме түнөй?

— Түнөй ле школдон чыгарып ийер.

Учурдын школ ло үредү керегинде сананганы сүрекей орой болгонын мен сезип ийдим. Школдон чыгарып ийер деп коркып турганы меге тыг ла јилбүлү болбоды. Чымдашевтин керектери керегинде озо ло баштап мен, онон Укаа Сарбанов ло Какпаков Ногон, Чырышев Эмчин билер. Ончо үренчиктер, ол тоодо Мамай Укашевич, Солопон Селекович Учур керегинде эм тургуза нени де билгилебес.

— Школдон чыгарып ийзе, өскө үредүлү јерге кирерге күч — деп, мен куучындадым. — Тогузынчы класска албас. Өскө јерге кирип үренейин дезен, сегисти божоткон бичик јок. Айла, сен неге үренерге күүнзеп јадын, Учур?

— Неге де эмес — деп, ол айтты.

— Айса школдон чыгарып ийеринен не коркып турган?

Ол кенерте сертес эдип калды. Санаамда эди-канына изү эмезе соок јайыла берди ошкош. Кенетийин бу күндерде Сарбанов Укаанын айтканы сагыжыма кирди: «Сегизинчи классты божодып алзам, үренип барарым деп турган... Медицинский училищеде үренерим...» Мыны эске алып, айттым:

— Сегизинчи классты божодып алза, кижинин неге-неге үренип алар јаан аргазы бар. Кезик балдар керек дезе сегисти божодоло, бир жыл колхозко иштейле, оноң үредүге баргылап жат. Темдектезе, үредүчилердин, эмчилердин училищелерине. Эмчилердин училищезине уулдарды конкурс жокко алгылап жат. Күүни бар болзо, бистин бир кезек уулдар ого барып не үренбес.

— Сегисти божодып алза, айса болзо, кижн бир-эки жылдын бажында үренип барар болор бо деп санангам.

Мен Учурдын мынайда айдарын озолодо сезип отурдым. Онын учун айттым:

— Айдарда сеге сегизинчи классты божодорго сүрекей керектү. Сегиске жетире үренеле, оны божотпой, школды чачып ийзен, жангыс ла уят. «Ол Јүстүктин уулы Учур үредүге күчн жетпей, тегин ле базып жүрү» — деп улус айдымса, сеге жакшы болор деп пе. База ла улуска ачынып, желишпес кылыктар эдетен бе?

— Жок — деп, Чымдашев унчукты.

— Сегисти божодып болорын ба? Күчинг једер бе?

— Божодып ийбей. Жангыс ла орус тилден тын коркып јадым. Математикадан табыштырып ийерим. Бистин класста алгебрадан ла геометриядан жакшы бодоп турган балдар көп... Олор болужып ийбей.

— База ла балдардын күчине иженип јадын ба?

— А не?.. Је тын иженбей јадым. Бойым да бодоп ийерим ле.

Учурдын ижемјизи ле бүдүмчизи бар эмтир. Је өскө балдардын күчине иженип турганы мени база да тын сүүндирбеди. Бистин куучын эмеш кубула бергенин сезип, айттым:

— Сеге озо ло баштап, менин кийнимде, Бухаровко јолугып, оныла куучындажар керек. Ончо буруунды чыгара айдып бер. Нени айдар, меге айдып береринг. Онон јаан камаанду болотон туруң. Айтпаска болбос. Экинчи керек мындый: Чекурашева Тана, Сарбанов Укаа јаткан он өрөкө айыл ортозында балдарды јууп, јүзүн-јүүр ойындар өткүрип јат. Листоктор чыгарып јат. Сен олорго болужып жүр. Орой энирге жетире балдардан кемдер базып јат, ол листокко бичи. Анда јура... Сени бойлорына кожуп алзын деп, Эмчинге айдып саларым... Эмди бар.

— Солопон Селековичке качан барып келейин? — деп, Учур сурады.

— Эки күннинг туркунына сен ого јолугар учурлу. Канайда куучындажарын — бойың бил.

Чымдашев учур жүре берди. Бис узак куучындажып калтырыс: тышкары бүрүнкий кире бертир.

Јаан удабай Укаа, Ногон, Эмчин келдилер. Эмеш оройтып, Тана келди.

— Удабас марттын каникулы. Бис одоштой јаткан колхозко барып, «Ырыстуны» көргүзерис. Кемде сөстөр бар, оны такып эске алынып туругар. Эртең, сонзун репетиция болор.

Бис ончобыс айылдарыс јаар бастыбыс.

●

Мен ол ло күн энирде колхозтын конторазына келдим.

— Јакшылар ба, Эркин Базарович, — деп, мени Бухаров сүрекей сүүнчилү уткыды. — Мамай Укашевичтин айтканыла болзо, слер «Кызыл Алтай» колхозко ойын-концерт көргүзерге белетенип турган ошкожоор.

— Керектер кем јок. Слердин керектер кандый, Солопон Селекович? — деп сурадым.

— Менин керектерим көп. Је ончо иштер эм тургуза кем јок барып јат... Бот бу ла күндерде воскресник эдерге јадыс. Колхозтын мал-ажына јөмөшкин азырал керек.

Солопон Селековичтин сүүнчилүзин көрүп, эрмекти эмди ле баштаар деп санандым.

— Бот-бот, мен ол јанынан база сурап ийерге санангам — дедим. — Мындый сооктордо бистин бежинчи класстың балдарын чибинин бүрин кезерге алар ба деп.

— Не албайтан. Мен сананзам — алар. Је тоң өткүре соок болзо, оок балдарды кайдатан эди олорды.

— Је онызы көрүле бербей, — дедим. — Слерге Чымдашев келбеди бе, Солопон Селекович?

— Јок. А не болды?

— Је карын. Мен бодогом, ол слерле куучындажарга келип јүрген болор бо деп.

— Не-не болгон бо эди? — деп, Солопон Селекович јилбиркеп чыкты. — Айдыгар ла. Улус иштең јаңы јанган. Биске чаптык эдер кижі јок.

— Је слер јаан кижі. Јажап салган јылдараар да көп, јүрүп салган јүрүмигер де бар. Мындый керек јанынан куучындажарга келдим. Ол — Чымдашев Учур керегинде. Угараар ба?

— Укпай аа! Айдыгар ла, Эркин Базарович. Угуп јадым.

Мен Бухаровко јаңыс та Чымдашев эмес, Је анайда ок өскө дө балдар керегинде, газетле кандый учуралдар болгоны керегинде куучындап бердим. Бухаров јаңыс ла бажын јайкан, угуп отурды. Онын көзинде кезикте кийик от суркурап калат, кезикте тәп күүн көрүне берет.

— Айдарда Учур јаманым таштаар деп слердең сурап ке-

— Сегизинчи классты божодып алза, кижининг неге-неге үренип алар јаан аргазы бар. Кезик балдар керек десе сегисти божодоло, бир жыл колхозко иштейле, оноң үредүге баргылап јат. Темдектезе, үредүчилердин, эмчилердин училищелерине. Эмчилердин училищезине уулдарды конкурс јокко алгылап јат. Күўни бар болзо, бистинг бир кезек уулдар ого барып не үренбес.

— Сегисти божодып алза, айса болзо, кижги бир-эки жылдын бажында үренип барар болор бо деп санангам.

Мен Учурдын мынайда айдарын озолодо сезип отурдым. Онын учун айттым:

— Айдарда сего сегизинчи классты божодорго сүрекей керектү. Сегиске јетире үренеле, оны божотпой, школды чачып ийзен, јаныс ла ујат. «Ол Јүстүктинг уулы Учур үредүге күчи јетпей, тегин ле базып јүрү» — деп улус айдымса, сего јакшы болор деп пе. База ла улуска ачынып, келишпес кылыктар эдетенг бе?

— Јок — деп, Чымдашев унчукты.

— Сегисти божодып болорын ба? Күчинг једер бе?

— Божодып ийбей. Јаныс ла орус тилден тын коркып јадым. Математикадан табыштырып ийерим. Бистинг класста алгебрадан ла геометриядан јакшы бодоп турган балдар көп... Олор болужып ийбей.

— База ла балдардын күчине иженип јадын ба?

— А не?... Је тын иженбей јадым. Бойым да бодоп ийерим ле.

Учурдын ижемјизи ле бүдүмчизи бар эмтир. Је өскө балдардын күчине иженип турганы мени база да тын сүүндирбеди. Бистинг куучын эмеш кубула бергенин сезип, айттым:

— Сего озо ло баштап, менин кийнимде, Бухаровко јолугып, оныла куучындажар керек. Ончо буруунды чыгара айдып бер. Нени айдар, меге айдып береринг. Оноң јаан камаанду болотон турун. Айтпаска болбос. Экинчи керек мындый: Чекурашева Тана, Сарбанов Укаа јаткан он өрөкө айыл ортозында балдарды јууп, јүзүн-јүүр ойындар өткүрип јат. Листоктор чыгарып јат. Сен олорго болужып јүр. Орой энирге јетире балдардан кемдер базып јат, ол листокко бичи. Анда јура... Сени бойлорына кожуп алзын деп, Эмчинге айдып саларым... Эмди бар.

— Солопон Селековичке качан барып келейин? — деп, Учур сурады.

— Эки күннинг туркунына сен ого јолугар учурлу. Канайда куучындажарын — бойың бил.

Чымдашев учур јүре берди. Бис узак куучындажып калтырыс: тышкары бүрүнкий кире бертир.

Јаан удабай Укаа, Ногон, Эмчин келдилер. Эмеш оройтып, Тана келди.

— Удабас марттың каникулы. Бис одоштой јаткан колхозко барып, «Ырыстуны» көргүзерис. Кемде сөстөр бар, оны такып эске алынып туругар. Эртен, сонзун репетиция болор. Бис ончобыс айылдарыс јаар бастыбыс.

Мен ол ло кўн энгирде колхозтын конторазына келдим.

— Јакшылар ба, Эркин Базарович, — деп, мени Бухаров сўрекей сўўнчилў уткыды. — Мамай Укашевичтин айтканыла болзо, слер «Кызыл Алтай» колхозко ойын-концерт көргүзерге белетенип турган ошкожоор.

— Керектер кем јок. Слердин керектер кандый, Солопон Селекович? — деп сурадым.

— Менин керектерим көп. Је ончо иштер эм тургуза кем јок барып јат... Бот бу ла кўндерде воскресник эдерге јадыс. Колхозтын мал-ажына јомошкин азырал керек.

Солопон Селековичтин сўўнчилўзин көрўп, эрмекти эмди ле баштаар деп санандым.

— Бот-бот, мен ол јанынан база сурап ийерге санангам — дедим. — Мындый сооктордо бистин бежинчи класстын балдарын чибинин бўрин кезерге алар ба деп.

— Не албайтан. Мен сананзам — алар. Је тон өткўре соок болзо, оок балдарды кайдатан эди олорды.

— Је онызы көрўле бербей, — дедим. — Слерге Чымдашев келбеди бе, Солопон Селекович?

— Јок. А не болды?

— Је карын. Мен бодоғом, ол слерле куучындажарга келип јўрген болор бо деп.

— Не-не болгон бо эди? — деп, Солопон Селекович јилбиркеп чыкты. — Айдыгар ла. Улус иштег јангы јанган. Биске чаптык эдер кижн јок.

— Је слер јаан кижн. Јажап салган јылдараар да көп, јўрўп салган јўрўмигер де бар. Мындый керек јанынан куучындажарга келдим. Ол — Чымдашев Учур керегинде. Уга-раар ба?

— Укпай аа! Айдыгар ла, Эркин Базарович. Угул јадым.

Мен Бухаровко јагыс та Чымдашев эмес, је анайда ок өскө дө балдар керегинде, газетле кандый учуралдар болгоны керегинде куучындап бердим. Бухаров јагыс ла бажын јайкап, угул отурды. Онын көзинде кезикте кийик от суркурап калат, кезикте тўп кўн көрўне берет.

— Айдарда Учур јаманым таштаар деп слердег сурап ке-

лер. Же уулчак бу жаан жастырадан айса болзо, санаа алынган. Таштабаска база болбос... Не деп сананып жадыгар?

Солопон Селекович онг колынын сабарларыла столдың үстине токулдада сого берди. Нени де сананат.

— А онын жаманын биске не таштаар?! Ол нени ле эдейин десе, кылынып жадар. Јарталган сонгында таштаар арга јок, Эркин Базарович, — деп, Бухаров мен јаар көрүп, айтты.

— Онызы чын, блар... Же анайда ла кезедерге сананган болзом, мен оны туку качан айдып ийбей... Арай келишпеген. Уулчактын јүрүми јангы ла башталарга јат.

— Онын јүрүми туку качан башталып калган! — Бухаровтын көстөринин агы кылчас эдип калды. Ол мени арай ла јудруктап ийбей калды деп билдирди. — Онын јүрүми ужо тюрме јаар бурылып калган. Оны билип јадаар ба, јок по, Эркин Базарович, а?!

— Билип жадым, Солопон Селекович, билип жадым. Онын учун слерле, јүрүмди јакшы билер кижиле, ол јанынан куучындажар деп санандым. Онон өскө боготегин-калас не келейин.

— Же менин шүүлтем јангыс: Чымдашевке бу киреге јетире баштактанып јүргенине болор! Онын энези нени көрүп јат! Уулы јангыс ла баштакка кирген. Мойнына сууны бойы урунып јат... Энези кандый — уулы да андый. Менин сурак јангыс болор. Школдон чыгарар!.. Энезин јуртсоветке экелип, сырт терезин сыйрыыр.

Мен Солопон Селековичтин мынайда түрген кубула берерин билбей калдым. Онызын билген болзом, өскө уулчактар керегинде ого сөс тө айтпас эдим.

— Же слер канча кире балдар азырап јадаар. Кажызы кандый болорын озолодо билбей јадаар не. Айса болзо, слердинг уулчактараардын бирүзи Учур чылап жастыра кылынар.

— Жастыра кылыпса — кылынгай! Не болор анан! Кезеткен кийнинде түзелип калбай — деп, Бухаров калаптанып ла турды.

— Кезеткен кийнинде слердинг балаар кандый болор, оны билереер бе, Солопон Селекович? — деп, эмди менин каным түдүп, сурадым.

— Баштапкызында, менин балдарым Учур чылап јүрбөс туру ла! Андый кылык-јаг түштерине де кирбес.

— Јаш баланы азырап жадын, санаа-күүнин билбезин — деп, улус нени айдыжат.

— Экинчизинде, слер мени кемге тооп келгенигер? — деп, Бухаров көстөрин сүмелү сыкыйтып, сурады.

— Мен слерге байа айттым не.

— Не деп меге айттын?

— Же, жүрүмди, улусты билер кижн деп. Экинчи жанынаг, слер не де болзо, бригадир... Кайтса да угар учурлу.

— Мен, Эркин Базарович, баштапкызында, жажы жаандап калган кижн, экинчизинде, айт та, айтпа да, бригадир, бу керекти Чымдашев Учур учун биске таштаарга жарабас деп айдып жадым. Кезедер керек. Онон өскө олор кижининг бажына жедер.

— Бот онын учун мен слерге келгем. Бу керекти таштабай, кийиндезин көрбөй кезедип баштазаас, кемге туза? Бис кижининг салымы учун, кижн учун тартыжып жадыс. Бүгүн керектебеген неме кийнинде башка да жетней база... Слерге тегин келтирим. Онызын билген болзом, балдардын баштагын да куучындабас эдим.

Мен анайда айдала, Бухаровтын эжигин түрген ачып, чыга кондым. Конторадаг жаан ырагалагымда, Солопон Селекович чыгып келеле, кыйгырды:

— Эркин Базарович, бери келигер, учына жетире куучындажып ийелик.

— Нени куучындажатан?! — деп, мен сурадым.

— Же мен эмеш ойнинг өдө бертирим. Бери келигер — деп, Бухаров айтты. Менинг ойто бурылганымды көрүп ийеле, ол контора жаар кире берди.

Тенгерида булуттардын ортозынан жылдыстар мызылдажып турды. Мен Бухаровло узак куучындашпадым. Мени үйдежип, ол айтты:

— Слер турумкай кижн эмтиригер. Чын, анайда эдип туругар. Ол Учур келзе, же канайдар, эмеш куучындашкай. Чын да, кандый андый сан-башка кылык-жаңду бала ол.

Бухаров конторанын эжигинде жанарга тонын топчылап артып калды.

— Ногон, Укаа, же эмди жазап куучындажалы — деп, эртезинде уроктордын учында, эки уулчакты артырып алала, айттым:

— Не керегинде? — деп, эки уул жилбиркешти.

Мен ологго бооро күскиде газетти канайда жырткандарын эске алындырдым. Озо айтпаска санангам. Же жастыра кылык-жаңды ундырга жарабас. Онын үстине олог — пионерлер.

— Бис ол тушта тын жастырганыс. Ол жаманысты таштап ийзегер, Эркин Базарович, — деп, Сарбанов Укаа айтты.

— Бис эм анайда кылынбазыс. Жаманысты билип алдыс — деп, Ногон Какпаков унчукты.

— Слер бисти директорго айтпаганаар. Онызы жакшы. Онон

өскө кажы ла үредүчи кижини арбаар эди. Ол база жаман — деп, Сарбанов калганчы сөзүн айтты. Төмөн көрди. Ол бойын сөстөринен кемзине берди ошкош.

— Бис сүрекей бурулу. Акту сөзис. Слер кемге де айтпазаар — деп, Какпаков куучынга киришти.

Мен олордын ак-чек айткан сөстөрүн уктым. Үредү жыл башталарда эрмек-сөс айдып болбосторун эске алдым. Олор ол тушта жаңыс ла баштактанып билер деп билдирген. Бу ла бежинчинин балдары анайда ок эмди кижиле куучындажарга үренип алгандар. Анчадала бежинчи «А» класстын балдары. Ого коштой олор бастыра класстарга книгалар салар этажеркалар эдип берген. Табуреткалар кайда, класстарда чечектер отургузар кайырчактар, тондор илер илмектер кайда.

— Жок, слер жакшы балдар — деп, уулчактарды мактадым. — Кичинек те болзо, иштенип жадыгар. Ижигер жаман эмес, тузалу. Школдон жанала, ада-энегерге канайда болужып турганыгарды, кандый ойындарды ойноп, жарабас нени кылынып турганыгарды — ончозын, ончозын көрүп жадым. Чын, калганчы өйлөрдө слерлерден кижини ачынгадый коомой кылык-жан көрбөзиг. Анайда ла жүрзеер, бойыгарга ла жакшы.

Какпаков Ногон көзүн саг башка этире сыкыйтып, унчукты:

— Слер, Эркин Базарович, ончозын кайдан билип, көрүп жадыгар?

— Чын да. Слер ончо балдарды кайдан билип жадыгар? — деп, Укаа Сарбанов жылбиркеди. Ол кап-кара көстөрүн база ла сыкыйтып, сүмеленип көрди.

Мындый суракты балдардан сакубадым. Анайда сураарын сеспегем де. Же андый да болзо, айттым:

— А канайда билип жаткамды слер не деп сананып жадыгар?.. Не деп шүүп туругар? Балдардын кажы ла алтамын канайда билип турган эмитирим?

Уулчактар унчугушпай отурды. Тумчуктары мыжылдажып, мен жаар көргилейт. Мен де үн жок отурдым.

— Та... Билбей жадыс — деп, Какпаков унчукты.

— Же, чын ла, канайда билип жадыгар? — Укаа сурады.

— Онызы, нөкөрлөр, менин жажыдым. Уктыгар ба? — Жажытты улуска айдарга жарабас. Менин жажыдым кичинек. Ол слерге жылбүлү эмес. Онын учун айтпай жадым. Слер де ол керегинде менен база катап сурабагар.

Укаа ла Ногон бой-бойлорына көрүштү.

— Бот андый — дедим. — Же, эмди жаныгар. Айылдын ижин бүдүреле, келип мастерскойдо иштепер болзогор, бойоордо. Түлкүүр ол ло јеринде болор.

Уулчактар чыгып, айылдары жаар түргөн баскылап ийди.

Талтүштин кийнинде мен кажаа-таскак арчып, уйлар сугардым. Күн аяс турган. Тош килен. Конёкту жыгылаарга тен макалду. Соок эзин жыбарлап та турза, уйлар сууны ичип, кажаа-таскактын төрине келип, күнге кабыргаларын изидип тургулайт. Кайтса да, күн узундап, жастын жууктап келеткени билдирип турганы ол.

Тошто уйлар сугарып турзам, үстинен төмөн конёкту Учур Чымдашев келди. Ол менин жаныма токтой түшти. Бүгүн бис школдо көрүшпегенис: сегизинчи класста урок жок болгон.

Мен кайкай бердим. Чымдашев уйлардын суу ичкен жерп-ненг көңкөрө жадып, соок сууны кылт-кылт этире ичип алды. Орө турала, колынын сыртыла оозын арчып, айтты:

— Байа школдог жанып баратсам, Бухаров жолуккан... Но-ко, меге барак деген. Ол мени бойынын кыбына экелди. Мында улус жок эмтир: обедке барган болор. «Же не бар, Учур?» — деп сурады. «Жок, не де жок» — дедим. «Эненг кандый жүрү?» — дийт. «Кем жок» — дедим. «Кем жок болордо, кеберинг не бүрүңкий?» — деп сурады. «Та, билбезим» — дедим. «Гм, же айдарда, жан» — дийт. Бу өйдө мен чыгып жадала, айттым: «Солопон Селекович, мен слерле бир керек керегинде куучындажар күүним бар». «Бот, көрдин бе? Мен оны сенин кеберингнен билип ийгем» — деп, Бухаров айтты. Бис экү куучындажа бердис... Мен ого газет жанынан ончозын куучындап бергем. Ненин учун анайда кылынганымды база айдып бергем.

Чымдашевтин куучыны сүүнчилү, бойы жалакай болды.

— Же анан ары не болды? — деп сурадым.

— Жаманымды таштап ийди. Же бу керегинде школдын директоруна айт деген. Эмди оны канайдар, Эркин Базарович?

Бухаров ло Учурдын куучыны көкөрлик өткөнин кайкап турдым. Бухаров изү кижн. Бис экүнн куучыныс жеңил эмес болгон. Байла, бу эки күнге нени-нени сананган.

— Бухаров сениле жакшы куучындашкан эмтир — деп, Учурдын эки көзине чике көрүп, айттым. — Мен бодогом, күч болор деп.

— Мен база жастыргам деп ол айдат. Эненге чарт-март эдип тегин жерге адылыжып ийгем. Же иште не болбос деп айдат. Жаандазан, бойын ондоп аларын дийт — деп, Учур сүү-нип турды.

— Же, бот, сен дезе оны жаман кижн деп сананган. Бойын да оныла керншкен эмезин бе, Учур?

— Бир катап адылышкам.

— Сен эмди тоң өткүрө жаш эмес. Улусты тооп жүрери — ол бистин албатынын жанжыккан алтын жагы. Оны ундыба.

— Эркин Базарович, эм Мамай Укашевичке канайда куучындажар? — деп, ол сурады. Учур, байла, мени бу керекке кирижип, болушсын деп сананган. «Жок, Мамай Укашевичке мен барбазым. Мында Учур бойы эп тапсын» — деп, ичимде санандым. Онон Учурга айттым:

— Мамай Укашевич бүгүн төрт час кирезинде школдо болор. Куучындажар болзон, бар. Узатпас керек.

Ойди көрзөм, төрт часка жаңы ла баратты. Талтүштин кийинде оок то класстар үренип турган болзо, директор улай ла школдо болуп јат. Ол урокторго јүрүп, үредүчилерле куучындажып, кезикте орой энирде јанат.

Чымдашев конёкторын суурып, школ јаар басты. Күн талтүш кирезинен өдө бертир.

Мен айлыма келеле, одын јарала, школго бардым. Качылардын кыбында кижии јок эптир.

Бастыра класстардын журналдарын столго чогуп алып, үренчиктердин четвeртной оцeнкаларын тургузып баштадым. Менин предметтеримнен бежинчиден ала сегизинчи класска јетире бир де бала коомой темдек албады.

Бежинчи «А»-нын журналын шиндеп көрдим. Менин класымнан каа-јаа ла балдар бир кезек предметтер аайынча коомой темдектерлү эптир. Олордын ортозында Сарбанов Укаа ла Какпакер Ногон орус тилден уян болтыр. Четвeртыйтын учына јетире бир ле недеде арткан. Чекурашева Танада төрттөр көптөп калтыр. Анайда ок Укаанын да, Ногоннын да үредүзи алдындагы четвeртыйтерге көрө ондонып калган эптир.

— Бу слер мында туругар не — деп, Мамай Укашевич эжиктен кирип, айтты. Ол сегизинчи класстын журналын алды.

— Оценкалар тургузып јадым — деп, директорго айттым.

— Тоолу минуттын бажында меге кирип ийзегер, Эркин Базарович, — дейле, јөре берди.

Јаан удабай, директордын кыбына келдим. Мында Учур Чымдашев отурды. Ол мени көрүп ийеле, төмөн көрди. Мамай Укашевич күлүмзиренип, айтты:

— Бот, Эркин Базарович, таныжыгар, бу менин күндүлү айылчым!.. Кирип ле келеле, јаманым таштагар. Мен бурулу деп сөстөр айдып тура берерде, чек корко бердим. Озо баштап јарта, јарта деп айдып јадым. Эмди ле угуп турар болзо, бу ла Учур сары күстен ала колхозтын стенгазедиле урушкан кижии болтыр.

Мамай Укашевич экелген журналын ачып алган эптир. Байла, Учурдын үредүзи керегинде куучын база өткөн болор. Санаамда, директордын ап-апагаш чырайына кан кирген, эмди јаактары кыскылтым болуп калгандый билдирет. Јаан кара

көстөри Учурды өткүрө көрүп тургандый билдирди. Же онызы андый. Бу ок жаан көстөр Учурга сезиктү көргөн бб? Оны шиндеген бе? Жок, жок, көрбөгөн, сеспеген. Ол бүгүн Учурга кайкаганду көргөн. Же Мамай Укашевичтин жан-кылыгында тыг бачымдаш жанжыкпаган. Ол озо баштап неменин жартына чыгар, оного сөс айдар киж. Онын да учун меге баштанды:

— Эм канайдарыс?.. Чындап, Солопон Селековичке барып жүргөн эмтир... Жаманымды таштап ийген дийт. Кудай, ол Бухаровты улус билбес. Оны керишчен, жаман дежер. Ол карын ачык-жарык киж. Журтсоветтин председатели де болгон, жуудан озо — колхозтын председатели. Ада-Төрөл учун Улу жуунун туружаачызы... Эмди бригадир. А бистин Учур десе оны газеттеп, не ле болуп жат. Же бу мындый керекти эмди канайдарыс?.. Мен билбей отурум.

Учурда үн де жок. Жузи кызарып калган, кыймык та этпейт. Эки кулагын көрзө, отко там ла кызып келеткен темир ошкош. Санаамда бот-бот удабас олол жалбырап чыгар эмесе кайылып түжер деп билдирди.

— А эмди мыны канайдарыбыс, Мамай Укашевич? Мен де кайкап жадым — деп, директорго айттым. — Нени-нени шүүр керек. Мен сананзам, керекти узатпас. Мындый келишпес керектер ойто катап болбозын деп, нени-нени эдер деп сананып жадым. Андый ба, Учур? — деп, мен уулчакка баштандым.

— Учур, акту сөзин айт, сенин үренер күүнүн бар ба? — деп, директор сурады. — Айса болзо, үренбезин?.. Бис сени школдо тегин ле тудуп турган болдыс.

— Бар — деп, Учур унчукты.

— Не бар? — Мамай Укашевич кезе сурады.

— Үренер күүним.

— А үренер киж не мынайда жылынып турган?

Чымдашевтин үни чыкпайт.

— Сен Бухаровты не киж деп сананып жүргөн? — деп, Мамай Укашевич база ла сурагын баштады.

Уулчак унчукпайт.

— Ол нени иштеп турган киж? Онын ижин сен билип жадын ба? Айса, оңдобой турун ба?

— Билерим — деп, Учур тумчугын шылырт этире ичкери тартынып айтты.

— Айдарда кем? Нени иштеп жаткан киж ол?

— Бухаров... Бригадир...

— Бот, билип жадын. Бухаров — ол бистин колхозтын бригадири. Ишке улус башкарып жат... А сен бойыг кем?

— Мен... үренчик — деп, Чымдашев айтты. Мен ололдың куучынына киришпей ле угуп отурдым.

— Уренчик. Чын. Комсомол бо? Комсомол. Айса?..

— Комсомол — деп, Учур унчукты.

— Комсомол... Бот сен, Учур, сегизинчи класстың үренчиги, комсомолец. А сениле Солопон Селекович школдың стенгазеди ажыра урушты ба, жок по?

— Жок.

— Жок. А бот сен, Учур, сүрекей жаман кылынгаң. Сени мындый керектер эдер деп, мен тен качан да сананбагам.

— Учурдан андый кылык чыгар деп мен де сананбадым — деп, мен айттым. — А сен андый ла жаман кижиге эмезинг. Уулчактарга табуретка да эдерге болуштын. Керек десе мында Бухаровтон трактор до сурап экелдинг. Көрзөң, улус та сени кижиге тооп жат...

Учурдың жүзи кып-кызыл боло берди. Мен кайкап отурдым: бооро күскиде школдың линейказында газет жанынан куучын болордо, Чымдашевтын чырайы бир де кубулбаган болгон. Эмди ненин учун кызарып жат? Байла, канча бар бурулар илесе чыгып барадарда, каннын тебүзи тыгып чыккан болор.

— Же мен сүрекей жастыргам. Ол буруларымды жаны ла биллип алдым — деп, Учур унчукты. — Эмди анайда качан да этпезим.

— Керек коомой — деп, Мамай Укашевич айтты. — Коомой, коомой... Керек десе сүрекей коомой... Же Учур, бар, жан.

Чымдашев Учур отурган јеринен күүн-күч жок туруп, директордың кыбынан чыга берди.

— Эмди канайдарыс, Эркин Базарович? — деп, Мамай Укашевич сурады. Менле нени-нени куучындажарга ба, јөптө-жөргө бө турганын сезип ийдим. Улай да эмес болзо, каа-жаада кандый бир сурак аайынча мениле јөптөжип, куучындажып туратан эди.

— Сананар керек. Чек мен де кайкап жадым: бу Учурла нени эдер деп.

Чынынча айтса, Мамай Укашевич Учурдан ол неден улам бойы келип, жаманымды таштагар деп сурап турганын та сураган, та жок. Санаамда ол керектин бу жанына ажару этпеген ошкош. Же не де болзо, эмди меге бир кезек үренчиктердин, анчадала Чымдашев Учурдың, калганчы кереги канайда јарталганын айдарга ой келди.

— Бу керек күрен күстен башталган — деп, мен куучынымды баштадым. Мамай Укашевич эрмек те жок угуп отурды. Ол керек десе тынбай да туру ошкош деп билдирди. Онын кара көстөри мени жаңы ла лаптап көрүп тургандый болды.

— Учурдың кийнинен жаңыс слер көрүп турдаар ба? — деп, Мамай Укашевич менен сурады.

— Јок — дедим. — Онын кийнинен балдар да көрүп турган. Ого коштой менин өскө дө нөкөрлөрүм бар.

— Кемдер?

— Колхозтың жашөскүримдеринен.

Мамай Укашевич кемдер болгонуң чокумдап сурабады. Кемдер болгонуң тегин де айтпас эдим. Керек олардо эмес. Мында куучуң Чымдашев керегинде.

— Же мыны слер нениң учуң айтпай узак тутканыгар? — деп, директор менен сурады.

— Көргөн лө бойынча канайда айдар. Озо баштап лаптап көрүп алар деп. Жаңгыс ла Учур эмес ине. Айса, өскө уулчактар база бар.

— Өскөң кемдер болды? — директор мени шылай берди.

— Укаа, Ногон деген уулчактар Учурла кожо болгондор.

— Нениң учуң олар Учурла кожо учуна жетире турушпагандар? — деп, Мамай Укашевич сурактарың токтотпой турды. Куучуңның учуры чала коомой болордо, кыскарта айттым:

— Учур Чымдашев, ол уулчактарга көрө, жаан. Бастыра керектер оной до чыгып турганы жолду. Онын учуң жартына чыгарга санангам.

Директор мени узак аяктап отурды. Онын андый көрүжинең мен эпжоксына бердим. Керек десе сыртымды өрө кандый да жөргөмөш мантай бергендий деп бодолды. Кезек өйгө жүзим де кызу немедий билдирди.

— Онызы чын — деп, Мамай Укашевич жеринең туруп, айтты. — Же нени эдиң турганаарды биске айдар керек болгон. Балдар үредерге слер эм тургуза аңылу ченемел албаганыгар. Слерге жүк ле жирме үч жаш. Бу иште кажы ла алтамда жастыралар болордон маат жок. Бүгүңги куучуңнан ол иле көрүңип жат.

— Не иле көрүңип жат? — деп, мен чала ачынып сурадым.

— Жастыралар эдиң турганыгар.

Мен Мамай Укашевичле бу өйдө кату куучуңдажар эдим. Же кепетийин Учур керегинде сананып, өкпөмди тужүрүп ийдим. Меге не? Мен он классты божодып салгам. Институтты база. Эмди алдынан иштеп жадым. А Учур? Ол керек десе сегисти де божотпогон. Жастыра кылыгы учуң школдон чыгартырып ийзе, не болор. Јок, Учурды школдон чыгарбазы — ол энг учурлу сурак.

— Иштебей турган улус жастыралар этпей жат, Мамай Укашевич. Ого коштой мен институтты жаңы божотком. Оны слер бойыгар билип жадыгар... Же мен школдо канайда иштеерине слердин ончогордон тем алып жадым.

— Чын, чын, Эркин Базарович. Оны көрүп жадыс. Чын.

— Мен бодозом, бистин куучын мыныла божобой јат.
— Јок... Учур керегинде нени эдерин мен сананарым.
— Ол сегизинчи классты божодор учурлу — деп, директор-дын кыбынан чыгып јадала, айттым.

— Онызын көргөйс — деп, директор айтты.

...Каникул өдүп калды. Онын калганчы күндеринде бис «Кызыл Алтай» колхозко барып, концерт-ойын көргүстис. Бу ойында бистин классла кожо өскө дө класстын балдары турушкан. Сегизинчиден эки-үч бала. Олордын ортозында Учур. Ол топшуур соккон. Балдар ойноп турган тужында олорды бир канча катап фотографировать эткен.

Бисле кожо анайда ок Мамай Укашевич, Сырга Сузановна барып жүрген. Олор кажы ла катап бежинчи «А» класстын балдары «Ырысту» деп чөрчөкти јакшы көргүзип турганын темдектеп турдылар.

— Бистин балдар талантту — деп, Сырга Сузановна айдат. — Кезикте кижн сананар: олор јаныс ла баштактанып билер. Көрзөгөр оны, озогы жүрүмди кандый билгир ойногылап јат... Чек ле бойлоры жүрген неме ошкош.

— Бисте талант јок деп тураар ба, Сырга Сузановна? — Мамай Укашевич күлүмзиренип сурады.

— Бары бар болбайзын. Је бу балдар чылап ойноп болбос болбойс.

— Бистин талант балдарды чын үредеринде ле таскадарында — деп, Мамай Укашевич куучындады. — Бойыстын ижисти балдардын жүрүми, ижи, үредүзи ажыра көрөр керек... Андый эмес пе, Сырга Сузановна?

Директор оны ненин учун оноң сураган? Нени бодоштырган? Өчөп пө? Акту күүнинен бе? Јарт эмес.

— Үредүчи улус элден ле озо балдар үредер талантту болор учурлу — деп, Сырга Сузановна айтты.

— Уктыгар ба, Эркин Базарович? Мен сананзам, Сырга Сузановна чын айдып јат — деп, Мамай Укашевич айтты.

Бу куучын колхозтын клубынын тыштында өткөн.

Јаан удабай бистин машина једип келерде, јанып ийгенис.

— Кийнинде база айылдап келигер. Слерди бис сакырыс — деп, «Кызыл Алтай» колхозтын председатели бисти үйдежип, айткан.

— Келерис, келерис. Слер де биске айылдап келигер — деп, Мамай Укашевич удур күүнзеген.

Анайып бис кыр ажыра јаткан колхозко ойын-концерт көргүзип жүргенис...

Школдо комсомольский јуун. Бу јуунда бир јаан сурак: Учур Чымдашев керегинде.

— Эткен керектери керегинде Учур бойы айтсын — деп, жуунун председатели сурады.

Бу суракты ончозы жараттылар.

Учурды ончозынын алдына тургустырып, онын эрмек айдарын сакый бердилер. Учур дезе бажын салактадып алган турды. Ол анайып узак турган.

— Же сенин учун кем айдар? Бойун куучында — деп, Мамай Укашевич отурган жеринен сурады.

Учур учы-учында эки будын эмеш талтайта тееп, бажын тус тудала, залда отургандарды эбире айкады. Онон ол он козин боктой тушкен чачын оро жуунактай тудала, айтты:

— Мен сурекей жаан бурулу... Жагыс та нокоорлордун алдында эмес... Буткул класстын, школдын алдында... Энемнин алдында... Анчадала Солопон Селековичтин алдында. Кемнин алдында эмес деп айдар?.. Ончозынын алдында.

Учурдын унинде жаан кижинин уни угулат деп билдирди. Ол куучынын эмеш токтодоло, база катап залды эбире корди. Онын алдында школдын бастыра комсомолдоры. Олор онын эн жуук нокоорлори. Уредучилер: Мамай Укашевич, Сырга Сузановна, Чымды Сергеевич. Жуун одуп турган класстын ичинде озо баштап табыш турган, же жуун кондуккен согында, тымык боло берген.

Онын учун менин жаманымды таштагар деп, слерден сурап жадым. Учур база ла токтой тушти.

— Кемнег? — деп, жууннын председатели болуп турган сегизинчи ок класстын уренчиги сурады. Ол комсорг. Онын сурабас учуры жок. Же онын бу сурагы учуры жок деп билдирди.

— Ончозынаг — деп, Учур унчукты.

Онон ол колхозтын газедиле ненин учун узак урушканын, неден улам болгонын — ончозын жартап берди.

Учурдын кийинде онын уредузи ле жастыра эткен керектери керегинде коп балдар куучын айткандар.

Эмди сости школдын директоры алды.

— Кару балдар, Чымдашев Учурдын кылыгы бисти ончобысты кайкадып жат. Сегис жыл шкодо уренип жада, ол бистин школдын ээжизин, жанжыккан жанын эмдиге жетире билбей журген эмтир. Бу не болгон кижиге? Бис эртен-сонзун ла ого сегис классты божоткон деп бичик берерге жадыс. Ол дезе ме! Ол колхозтын бригадирин кижиге тообой, оны газеттеп, уйатка тузжурерге сананган. Эмди не? Кем уйатка тушкен? Чымдашев бойы! Балдар, мен бу кундерде бистин Учур керегинде коп санандым. Марттын каникулы божогончо. Эмди калганчы четвeрть. Оо-боо жетпес, уреду жыл божоп жат. Бис эмди экзамен керегинде сананар учурлу. А не болуп жат? Бис калай ой жылытып, онын жара-

бас кылыгы керегинде куучын өткүрүп, алтындый баалу ойисти жылытып жадыс.

Онын кийинде Мамай Укашевич бойынын шүүлтезин чыгарар айтты:

— Менин шүүлтем жаңыс: Чымдашевити школдон чыгарар... Арткан балдар мыны чын ондозын. Кем мынайда Учур чылап кылынар, онын жери школдо эмес. Менин сөзүм ол ло.

Директордын мындай шүүлтези ончозын кайкадып салды. Же ол ок ойдо ончозы бу ла шүүлтеден өскө шүүлте этпей тургандар.

— Кудай, бу кайткан уул? — деп, Учурла кожо үренип турган бир кезек балдар шымыраныжат.

— Чын ла школдон чыгарар керек — деп, бир канча кыстар айдыжат.

— Школдон не чыгарар, жок мен жөпсинбей жадым — деп, кандый да уулчак үнденет.

Жуунда колхозтын партийный организациясынын качызы Жадагай Санакович Эжеров база болды. Ол сөс алып, ончозынын алдына чыгала, Учур жаар бурылып, куучынын баштады:

— Чынынча айтса, Чымдашевити кылык-жагы эмес. Мындай каршулу иштерди алдында колхозтын өштүлери өткүргөн. Же олоор колхозтын классовой өштүлери болгон. Онызы жарт. А бүгүнгү күндөрдө не болуп жат? Колхозтын өштүлери жок. А Чымдашев? Чымдашев колхозко жаан каршу эдерге амадаган. Колхозтын стенгазедин жыртып, кемнен де камааны жокко оны жагыртып, акту улусты каралап баштаган... Же Бухаровко ачынзын. А газет бурулу ба?.. Жок. Айдарда, менин айдарга турганым, Учур Чымдашев көп неме ондобой жат. Ол комсомол. Менин шүүлтем: онын комсомол болотон ады жок... Же онызын комсомолдор сананзын.

Айдарда, ол Учурды школдон чыгарары жанынан шүүлте этпей, жаңыс ла комсомолдон чыгарар деп айтты. Шүүлтени ээчий шүүлте чыкты. Андый да болзо, Чымдашевити школдон чыгарары директордон ло үредүчилерден камаанду. Мыны көрүп, билип отура, куучын айтпаска болбос. Же бу ойдо Учурдын энези Жүстүк сөс алды.

— Мен бүгүн уулымнын кылыгын билип, ичи-буурым уяттан күйүп туру... Бу сен кайттын, балам? Улуста сенин не керегин бар? Улуста не беришип жадын?.. Айлыга келерин, мен сеге бирүни берерим — деп, сөзүн учына жетире айтпай, Жүстүк жерине отуруп алды. Ол көзинин жажын арчып, уулына кекенип отурды.

— Меге сөс берингер — деп, школдын комсомольский организациянын качызы Садакова Суркура жеринен турды. — Мен

Эжеровтын шүүлтезин арай жаратпай жадым. Же Учур јаш эмес. Карын келишпес јан-кылыкка тартыжардын ордына, ол дезе оны там бойы баштап, таркадып јат. Мен Учурды јакшы билерим. Ол тон ло јаман үренчик эмес. Же эмди кайкап жадым... Шүүлтем: Чымдашевке сөслө кезедү берер.

Садакова Суркура кара-күрен чырайлу, коо сынду кыс. Ол комсорг болуп экинчи јыл иштеп јат. Шулмус та, өдүм де кижн. Бу ла Суркура бир јыл менен озо он класс божоткон. Ненин учун анаң ары үренип барбаганын чек билбей жадым.

— Слердинг школго келип, үредүчн болуп иштей бергенигерди бис јакшы уткып жадыс — деп, ол бооро күскиде айткан. — Күч болзо, бис слерге болужарыс. Јаңыс ла иштегер.

Чын да, ол өйдөн бери Суркура меге анчадала газеттер чыгарарына, балдарла ойын өткүрерине јаан болужын јетирген. Ол бойы да балдарла кожо олордын эткен катогында јынгылап туратан. Јуукта јаңы болгон воскресникте, чибн кезерде, школдын ончо комсомолдорыла кожо иштеген.

Садакованын кийнинде бир канча комсомолдор сөс айттылар. Олордын бирүзи куучынын мынайда божотты:

— Мен Чымдашевити јакшы билерим. Же бис, комсомол балдар, кезикте онын бир кезек јастыра кылыктарын көрүп тура, оны токтотпой жадыс. А Учур дезе күчтү ле, билеркек ле болуп турар. Же андый да болзо, ол јакшы нөкөр. Оны школдон до, комсомолдон до чыгарбас. Баштап тарыйын ого сөслө кезедү эдер. Онон көрөр.

Анайда айдала, јерине отурып алды. Онон сөсти Учурла кожо јаңыс партада отурган кызычак алды.

— Нөкөрлөр, — деп, ол куучынын баштады. — Чымдашев Учурдын јакшы да, јаман да кылык-јаңы көп. Учур комсомол. Энези фермада иштеп јат. Учур фермага келгенде, энезине, ферманын өскө дө улузына болужып јат. Кажаа-таскак арчып, керек дезе јаан улусла кожо өлөң тартып турган учуралдар бар. Школдо ончо балдардын ортозында Учурдан өскө јакшы фото согуп турган балдар јок. Ол ок өйдө ондо көп једикпестер бар.

Онон Учурдын једикпестерин тоолоп, учында шүүлтезин айтты:

— Чымдашевити, мен сананзам, комсомолдон чыгарарга јарабас. Же онызы ого болужып турганы эмес. Ол сегизинчи классы божодоло, эмезе колхозына артар, эмезе үренип барар. Онызы бойында... Мен Суркуранын ла өскө дө нөкөрлөрдн шүүлтезиле јөп.

Мен сөс айтпаска санангам: көп улус куучындаган. Же Учурдын кылыгын, жүрүмин билип тура, ол керегинде унчукпай артарга јарабас.

Эжеровтын шүүлтезин арай жаратпай жадым. Же Учур жаш эмес. Карын келишпес жан-кылыкла тартыжардын ордына, ол дезде оны там бойы баштап, таркадып жат. Мен Учурды жакшы билерим. Ол тоң ло жаман үренчик эмес. Же эмди кайкап жадым... Шүүлтем: Чымдашевке сөслө кезедү берер.

Садакова Суркура кара-күрен чырайлу, коо сынду кыс. Ол комсорг болуп экинчи жыл иштеп жат. Шулмус та, өдүм де кижги. Бу ла Суркура бир жыл мененг озо он класс божоткон. Ненин учун анан ары үренип барбаганын чек билбей жадым.

— Слердин школго келип, үредүчи болуп иштей бергенигерди бис жакшы уткып жадыс — деп, ол бооро күскиде айткан. — Күч болзо, бис слерге болужарыс. Жагыс ла иштегер.

Чын да, ол өйдөн бери Суркура меге анчадала газеттер чыгарарына, балдарла ойын өткүренине жаан болужын жетирген. Ол бойы да балдарла кожо омордын эткен катогында жыгылап туратан. Жуукта жагы болгон воскресникте, чиби кезерде, школдын ончо комсомолдорыла кожо иштеген.

Садакованын кийнинде бир канча комсомолдор сөс айттылар. Омордын бирүзи куучынын мынайда божотты:

— Мен Чымдашевити жакшы билерим. Же бис, комсомол балдар, кезикте онын бир кезек жастыра кылыктарын көрүп тура, оны токтотпой жадыс. А Учур дезде күчтү ле, билеркек ле болуп турар. Же андый да болзо, ол жакшы нөкөр. Оны школдон до, комсомолдон до чыгарбас. Баштап тарыйын ого сөслө кезедү эдер. Онон көрөр.

Анайда айдала, јерине отурып алды. Онон сөсти Учурла кожо жагыс партада отурган кызычак алды.

— Нөкөрлөр, — деп, ол куучынын баштады. — Чымдашев Учурдын жакшы да, жаман да кылык-јагы көп. Учур комсомол. Энези фермада иштеп жат. Учур фермага келгенде, энезине, ферманын өскө дө улузына болужып жат. Кажаа-таскак арчып, керек дезде жаан улусла кожо өлөң тартып турган учуралдар бар. Школдо ончо балдардын ортозында Учурдан өскө жакшы фото согуп турган балдар јок. Ол ок өйдө ондо көп једикпестер бар.

Онон Учурдын једикпестерин тоолоп, учында шүүлтезин айтты:

— Чымдашевити, мен сананзам, комсомолдон чыгарарга јарабас. Же онызы ого болужып турганы эмес. Ол сегизинчи класс-ты божодоло, эмезе колхозына артар, эмезе үренип барар. Онызы бойында... Мен Суркуранын ла өскө дө нөкөрлөрдin шүүлтезиде јөп.

Мен сөс айтпаска санангам: көп улус куучындаган. Же Учурдын кылыгын, јүрүмин билип тура, ол керегинде унчукпай артарга јарабас.

бас кылыгы керегинде куучын өткүрүп, алтындый баалу ойини жылытып жадыс.

Онын кийинде Мамай Укашевич бойынын шүүлтезин чыгара айтты:

— Менин шүүлтем жагыс: Чымдашевити шкодон чыгарар... Арткан балдар мыны чын ондозын. Кем мынайда Учур чылап кылынар, онын жери шкодо эмес. Менин сөзим ол ло.

Директордын мындый шүүлтези ончозын кайкадып салды. Же ол ок өйдө ончозы бу ла шүүлтеден өскө шүүлте этпей тургандар.

— Кудаай, бу кайткан уул? — деп, Учурла кожо үренип турган бир кезек балдар шымыраныжат.

— Чын ла шкодон чыгарар керек — деп, бир канча кыстар айдыжат.

— Школдон не чыгарар, жок мен жөпсинбей жадым — деп, кандый да уулчак үнденет.

Жуунда колхозтын партийный организациязынын качызы Жадагай Санакович Эжеров база болды. Ол сөс алып, ончозынын алдына чыгала, Учур жаар бурылып, куучынын баштады:

— Чынынча айтса, Чымдашевити кылык-жагы эмес. Мындый каршулу иштерди алдында колхозтын өштүлери өткүргөн. Же олор колхозтын классовой өштүлери болгон. Онызы жарт. А бүгүнкү күндөрдө не болуп жат? Колхозтын өштүлери жок. А Чымдашев? Чымдашев колхозко жаан каршу эдерге амадаган. Колхозтын стенгазедин жыртып, кемнен де камааны жокко оны жагыртып, акту улусты каралап баштаган... Же Бухаровко ачынзын. А газет бурулу ба?.. Жок. Айдарда, менин айдарга турганым, Учур Чымдашев көп неме ондобой жат. Ол комсомол. Менин шүүлтем: онын комсомол болотон ады жок... Же онызын комсомолдор сананзын.

Айдарда, ол Учурды шкодон чыгарары жанынан шүүлте этпей, жагыс ла комсомолдон чыгарар деп айтты. Шүүлтени ээчий шүүлте чыкты. Андый да болзо, Чымдашевити шкодон чыгарары директордон ло үредүчилерден камаанду. Мыны көрүп, билип отура, куучын айтпаска болбос. Же бу өйдө Учурдын энези Жүстүк сөс алды.

— Мен бүгүн уулымнын кылыгын билип, ичи-буурым уяттан күйүп туру... Бу сен кайттын, балам? Улуста сенин не керегин бар? Улуста не берижи жадын?.. Айлыга келерин, мен сеге бирүни берерим — деп, сөзин учына жетире айтпай, Жүстүк жерине отуруп алды. Ол көзинин жажын арчып, уулына кекенип отурды.

— Мере сөс беригер — деп, школдын комсомольский организациянын качызы Садакова Суркура жериен турды. — Мен

Эжеровтын шүүлтезин арай жаратпай жадым. Же Учур жаш эмес. Карын келишпес жаңг-кылыкла тартыжардын ордына, ол дезде оны там бойы баштап, таркадып жат. Мен Учурды жакшы билерим. Ол тоң ло жаман үренчик эмес. Же эмди кайкап жадым... Шүүлтем: Чымдашевке сөслө кезедү берер.

Садакова Суркура кара-күрен чырайлу, коо сынду кыс. Ол комсорг болуп экинчи жыл иштеп жат. Шулмус та, өдүм де кижн. Бу ла Суркура бир жыл менен озо он класс божоткон. Ненин учун анан ары үренип барбаганын чек билбей жадым.

— Слердин школго келип, үредүчи болуп иштей бергенигерди бис жакшы уткып жадыс — деп, ол бооро күскиде айткан. — Күч болзо, бис слерге болужарыс. Жагыс ла иштегер.

Чын да, ол өйдөн бери Суркура меге анчадала газеттер чыгарарына, балдарла ойын өткүрерине жаан болужын жетирген. Ол бойы да балдарла кожо олордын эткен катогында жыгылап туратан. Жуукта жаңы болгон воскресникте, чибн кезерде, школдын ончо комсомолдорыла кожо иштеген.

Садакованын кийнинде бир канча комсомолдор сөс айттылар. Олордын бирүзи куучынын мынайда божотты:

— Мен Чымдашевити жакшы билерим. Же бис, комсомол балдар, кезикте онын бир кезек жастыра кылыктарын көрүп тура, оны токтотпой жадыс. А Учур дезде күчтү ле, билеркек ле болуп турар. Же андый да болзо, ол жакшы нөкөр. Оны школдон до, комсомолдон до чыгарбас. Баштап тарыйын ого сөслө кезедү эдер. Онон көрөр.

Анайда айдала, жерине отуруп алды. Онон сөсти Учурла кожо жагыс партада отурган кызыкчак алды.

— Нөкөрлөр, — деп, ол куучынын баштады. — Чымдашев Учурдын жакшы да, жаман да кылык-жаңы көп. Учур комсомол. Энези фермада иштеп жат. Учур фермага келгенде, энезине, ферманын өскө дө улузына болужып жат. Кажаа-таскак арчып, керек дезде жаан улусла кожо өлөн тартып турган учуралдар бар. Школдо ончо балдардын ортозында Учурдан өскө жакшы фото согуп турган балдар жок. Ол ок өйдө ондо көп жедикпестер бар.

Онон Учурдын жедикпестерин тоолоп, учында шүүлтезин айтты:

— Чымдашевити, мен сананзам, комсомолдон чыгарарга жарабас. Же онызы ого болужып турганы эмес. Ол сегизинчи класс-ты божодоло, эмезе колхозына артар, эмезе үренип барар. Онызы бойында... Мен Суркуранын ла өскө дө нөкөрлөрднн шүүлтезиле жөп.

Мен сөс айтпаска санангам: көп улус куучындаган. Же Учурдын кылыгын, жүрүмин билип тура, ол керегинде унчукпай артарга жарабас.

— Мен сананзам, Учурга бу жууннын кийнинде бойы керегинде тын сананар керек. Комсомолдор Учурды бойынаг ийде салбай јат. Онызы јакшы Оны Учур билип, сананар керек.

Ол кун Чымдашеви комсомолдон чыгарбадылар. Је тугей ле ачу, кородшту болды. Учур клазына киреле, узак отурган. Онын костори кып-кызыл болды. Костинг јажы караннаг јерге тужкени јангы билдирди.

Јуун божоордо, Јадагай Санакович меге жууктап айтты:

— Је, Эркин Базарович, керек кандый? Чымдашев ачу болды ба?

— Слерге ачу болды ба? — деп, кайра сурадым.

— Ачу, ачу, Эркин Базарович. Је канайдар. Ол бистинг ле уренчик ине. Бугун уренчик, эртен јит колхозчы болор.

— Онызы сурекей чын — деп, мен каруу јандырдым. — Мен слерле јоп.

Тун тадыра кирип калтыр. Чап-чанкыр жылдыстар мызылдажып ла турды. Айдын очомик чогы јерди јарыдып ла турды. Ыраак-ыраакта, арканын агашту ла бурункий келтегейинде, койон тотылдайт. Јастын серун эзини селт этире устинег томон согуп турды.

Јастын јылу кундери ле кожо школдын катогы кайылып, урелип турды. Тужте тоштын усти шуурмакталып, кайылып, тунде дезе ойто ло тонуп калат.

Уреду јылдын учы там ла жууктап турды. Бистинг «А» класстын балдары класстан класска кочорго бастыра кучин салат.

— Тана, сенде јаныс ла орус тилден торт чыгарга јат — деп, бу кундерде журналды коруп айттым. — Калганчы кундерде база кичеен ле. Уредуци сеге бешти тургузардан маат јок.

— Меге торт то болзо, кем јок — деп, Тана унчукты. — Орус тилле уренерге меге сурекей куч.

— Је онызы бойында — дедим. — Ногон географиядан јакшы кичеенгедий эмтир. Математикадан кем јок.

Чынынча айтса, классный часта мен кажы ла баланын уредузи керегинде јаан куучын откурдим. Уренчиктер менин куучынымды сурекей јилбиркеп уккандар.

— Уреду јанынаг мен слерле калганчы катап куучын откурп јадым — деп, олорго айттым. — Мынаг ары слер бойгар билигер. Класстан класска кочори — слердин амаду. Ого со јоктон једеригер. Јаныс ла кичеедуни бош салбагар.

— Кем јок, Эркин Базарович, бис быјыл кочо берерис — деп, Сарбанов Укаа айдат.

— Учинчи жылга слерди кем артыратан — деп, куучынга Тана Чекурашева кирижет.

— Кериктенбе, Тана, — деп, Ногон унчугат. Ол Танага кандый да сүүнчилү, эрке көрөт. Олордын ортозында жылу куучын бар. Жураарынын урокторында бой-бойына өгдү карандаштар берижип, өп-жөп журангылаар.

Жастын күндери там ла жылып, узаган сайын, балдардын школ жаар кирер күүни жок. Керек десе айылдарына да кирбес болор.

— Удабас јер кургај берзе, бис мячик ойноор эдибис — деп, Тана Чекурашева куучындайт.

— Кышкыда бөлінгени аайынча ойноп, маргыжар эдибис — деп, Эмчин сүүнет.

— Эмчиннинг айтканы чын, балдар, — деп, мен јөпсиндим. — Бис кышкыда канча айылдар сайын үлелгенис, јайгыда анайда ла болор. Кажы ла кижі бойынын командазында јаан иштер өткүрер... Эзенде де анайда болор.

Бејинчи «А»-нын балдары бооронг бери урокто до, перемде де тын табыштанбас, баштактанбас болуп, нак үренгилей берген.

Амыраар күн болды. Күн ајас. Айландыра кырлар кыпкызыл кееркедилү турат. Анчадала марал чечектеп турза. Кырлар чек ле кызыл јалбышла јалбырап тургандый. Меес јерлерге барзан, јүзүн-јүүр чечектер баштарын јайкагылап турат.

— Слер бисле кожо Байарыга барып келереер бе? — деп, бистинг школдын бир канча балдары менен сурадылар. — Үредү јыл божоп јат. Бис ончобыс амырап, ойноп аларга турус.

— Барып келбей а — дедим.

— Бис аш-курсақты белетеп алганыс. Мячик, футбол бар — деп, Ногон айтты. — Байарынын јалагында уулдар футбол ойноор деп куучындашкан.

— Чын да, уулдар футбол ойнозо, бис мячик ойноорыс — деп, Тана сүүнди.

— А слер бисле футбол ойноороор бо? — деп, Укаа јилбиркейт.

— Јок, Эркин Базарович бисле кожо мячик ойноор — деп, Тана куучынга кирижет.

Ол бойынча бис Байарыга барарга куучындажып алдыбыс. Байарыга бир-эки ле частын бажында једип келдис. Бу кобынын ичи элбек. Қолхоз мынан көп элөң чаап, обоолор тургузып алат.

Байарынын оозында тектир јерлер бар. Ол јерлерден колхоз өлөң этпей јат. Мында јаскыда койлор откорып јат.

Бир бөлүк кызычактар ла уулчактар мячик ойноп баштадылар. Арткан уулдар футбол сүрүп баштады. Эки-үч бала от салып, курсак кайнаттылар.

Талтүш боло берерде, балдар барып сууга јунунып, келип ажанып баштадылар. Күннинг чогы изү, онын учун кезик уулчактар майкаларын, кезиги колплаттарын бажына эптү этире салып алган ажангылап отурат.

Ичкери өзөктө аш үрендеген кыра јадат. Аш јангы-јангы ла јерден ууттап, өзүп келеткени билдирет.

Кайда да јуукта, сары тегенектү таштарда, таленко эдет. Оркөлөр шанкылдайт. Орө бийикте тейлеген айланып, «тыйык-тыйык» деп үнденип, айланып турала, ырада уча берет.

Өзөктөги кыраны көрүп отурала, Тана сурады:

— Балдар, слер Өскүс-Уул керегинде чөрчөк билерсер бе?

— Өскүс-Уул керегинде чөрчөктөр көп — деп, Укаа айтты. — Је бажынан ала айтсан, таныш болзо, билдире берер.

Тана Өскүс-Уул керегинде чөрчөгін айдарга белетенип ийди. Јанында јаткан ак платты алала, күннинг чогы тыг өтпөзин деп, бажын јаап алды.

— Је уыгар. Айса өскө чөрчөк. Бу чөрчөкти меге энем айдып берген — деп, Тана куучынын баштады. — Озо, озо чактарда Алтайда ада-энези јок Өскүс-Уул јуртаган. Онын үйи ары көрзө, ай кеберлү, бери көрзө, күн кеберлү. Өскүс-Уулда бир карган ат бар болгон. Је јер кыралап, аш чачайын дезе, ол аттыг чыдалы јетпей турды.

Бир катап Өскүс-Уул јер чакпыжап, арыйла, чөйгөнгө чай азып ичерге сананган. Суу кайнап келерде, бир бай келди.

Өскүс-Уул дезе чөйгөнин оттон чыгарала, отты јөңлө базырып, өчүрип салды. Чөйгөнгө чай салып, собурып отурды.

Бай мыны көрүп, кайкап сураган:

— Өскүс-Уул, бу казанын от јокко канайып кайнап јат?

Өскүс-Уул чайды аяагына уруп, ичет.

— Күнге кайнап турбай. Соок сууны урала, тургузып салза, күннинг изү чогына кайнап јат.

— Меге бу казанынды сатсан — деп, бай сурады.

— Күнге кайнаар казанымды өлзөм дө сатпазым — деп, Өскүс-Уул айтты.

Учында бай айтты:

— Је алтын јетен акча берейин, сат.

Өскүс-Уул ого јөпсинип, казанын байга садып ийген. Бай кижн чөйгөнди алала, айлы јаар мантаткан. Акыр, чай азып ичер деп, јолой сананган эмтир. Чөйгөнгө сууны урала, таштын

бажына тургузып салды. Сакыган ла сакыган. Күн ашканча чай кайнабаган. Бай ачынала, эртезинде Өскүс-Уулга келген. Келзе, Өскүс-Уул таардан аттың жаш богын төгүп, анан алтын акчалар таап отурган эмтир. Бай мыны кайкап сурады:

— Бу сен нени эдип отуруң?

Өскүс-Уул каруун берди:

— Аттың богынан алтын акчалар жууп отурум.

Бай көрүп турза, ат турды. Онын куйругынын алдына таар буулап салтыр. Жаан удабады, ат боктоп ийди. Бай көрүп турганча ла, алтын жалтырт эдип, таарга түже берди.

Бай ыраакта келип жадарда, Өскүс-Уул эки тегерик акчаны куйруктың төзине жапшырала, таарды алдына буулап салган болгон.

— Адыгды сат — деп, бай сурады.

— Жок, мен сатпазым. Онын ордына атка толтырым — деп, Өскүс-Уул айдып отурды.

Бай Өскүс-Уулдың карган адын алала, ого жиит ат берди. Ол айлына келеле, карган атты сулала аайы-бажы жок азырады. Куйругына жаан таар буулап салды. Же аттың бир таар богынан кандый да акча чыкпады. Учунда карган ат өлүп калды.

— Өскүс-Уул мени төгүндөгөн. Мен оны өлтүрерим — деп, бай кекенген. Келзе, Өскүс-Уул байагы атла кыра сүрүп жатты. Же байдың кайкаганы бууда турган каргаа болды.

— Сен мени төгүндөгөн, Өскүс-Уул? Мен сени өлтүрейин деп келдим — деп, бай казырланды.

— Же оноң өлтүргейиңер. Озо баштап бистин айылга баралык — деп, Өскүс-Уул жөптөди. Оноң ол бууда отурган каргааны алала, сыймап айтты:

— Учуп жан. Жеделе, айт: удабас бистин айылга улус келер. Эттү көчө, чай азып, калаш быжырып салзын деп, үйиме айт.

Өскүс-Уул каргааны божодып, оноң кыра сүрди. Саат ой өткөн соңында, байла кожо айлына келди. Бай көрзө, төрдүн бажында бууда байагы каргаа отурды.

Өскүс-Уул үйин адылып баштады:

— Сен жаңыс ла эттү көчө, чай аскаң! Калаш быжырган! А арбадан жаңы талкан не этпеген? Боорсок не быжырбаган?

— Бу сен канайып туруң, Өскүс-Уул! Сен каргаага көчө, чай азып, калаш ла быжырып салзын деп айттың не! Сен каргааны мекелеп болбозың. Сен нени айткан, ол оны ла жетирген эмтир. Бу эки кулагымла уккам — деп, бай куучынга киришти.

Чынынча айтса, Өскүс-Уул эки түнөй каргаа тудала, бирүзүн айылга артыргызып, кандый курсак белетеп саларын үйине жакып салган. Экинчи каргааны бойыла кожо апарган болгон.

Ажанып божогон соңында, бай Өскүс-Уулдың каргаазын жүс

алтын акчала садып алды. Жанып отурала, жолдын талортозын өдүп, каргаага айтты:

— Айлыма жеделе, семис мал өлтүрүп, үстү-жуулу эт кайнатсын, алама-шикир курсак белетеп салзын деп уйиме айдып бар.

Анайда айдала, каргааны божодып ийди. Бай жанып келзе, каргаа да жок, айлында улус мал да өлтүрүп, көчөлү эт те кайнатпаган, алама-шикир курсак та белетеп салбайтыр.

Бу өйдө Өскүс-Уул айлынын ичин коштоп алала, өскө жерге түргөн көчө берген. Жаңы жерге көчүп келеле, база ла кыра сүрүп, аш салып, ырысту журтай берди.

Чөрчөк божой берерде, балдар бир канча учугушпай отурдылар: байла, кажызы ла Өскүс-Уул керегинде санангылап жат.

— Жакшы чөрчөк — деп, Укаа айтты. — Бу чөрчөкти мен укпагам.

— Өскүс-Уул сагышту турбай — Ногон жөмөшти.

— Сүмелү — деп, Эмчин унчукты.

— Өскүс-Уул керегинде база чөрчөк бар. Айдайын ба? — деп, Тана күүнзеди.

— Жок онын ордына ойнооктор — деп, балдар үн алышты.

Олор жер сайын жүгүрүшүт. Тананы көрзөм, ак-чоокыр көбөлөк сүрүп, балдардан ырай бертир.

Онын жажыл-чоокыр платьеэи эзинге токтомы жок элбиреп турды. Кап-кара чачы жайылып турганы ыраактан да иле көрүнөт. Укаа, чалкойто жадала, күнге күйүп жаткан кижи, тура жүгүрди. Ол ак чамчазын жүгүрүк бажына кийип, Тананын кийининен ары жүгүрди. Жаңыс көбөлөкти экүлөп сүрди.

— Укаа жажыл-чоокыр көбөлөгүн сүрүп ле баштады — деп, олорды көрүп, Ногон унчукты. — Жараш көбөлөк.

Ногоннын куучынын угуп, оны не керек айтканын билбей калдым. Санаамда, чала күйүнгөн бе айса күнүркеген бе деп сезип калдым.

— Олор экү удабас ла көбөлөкти тудуп алар — деп, Эмчин, келтегей көзин жумуп, Ногонго айтты. — Былтыр олор анайып көп көбөлөктөр туткан. Танада көбөлөктөрдүн альбомы бар... Сен көргөн бедин?

— Жок — деп, оозын бырыйтып, Ногон унчукты.

Чын да, Укаа ла Тана ак-чоокыр көбөлөкти тудуп алгандар. Ого коштой Тананын оң колында жүзүн-жүүр чечектер болды. Оны ого Укаа үзүп берген. Тана ла Укаа коштой баскылап келетти. Колдорун сарбандадып, Укаа нени де куучындайт.

— Туку аралдын жаказында чечектер бар эмтир — деп, чечектерин жалбак таштын үстине салып, Укаа айтты. — Олордын жыды да жараш. Онын учун анда көбөлөктөр көп учуп жат.

Тана тудуп алган ак-чоокыр көбөлөгүн кычырып турган бичигинин ортозына салды.

— Бу быјыл туткан көбөлөктөрдиг энг јаражы — деп, Тана куучындайт. — Удабас мынанг јараш көбөлөктөр болор.

— Оны кайдарга көп тудар — деп, Ногон унчукты. — Маркалар јууган болзонг. Олор көп солундарды көргүзип јат. А көбөлөктөр? Нени де көргүспей јат.

Тана Ногон јаар кыйгастанып, кылчас эдип көрди. Онон чала чичке үниле айтты:

— Көбөлөктөр дө көпти айдып јат. Марканы улус јурап, будып јат. А көбөлөктөрдиг жүзүн-јүүр эдип кем будып турган деп. Кем де эмес. Ар-бүткенненг бойлоры андый. Олордың канаттарында көп јилбүлү журуктар бар деп, сен билбей јадын.

Тананын калганчы сөстөри Ногонго јарабады ошкош: ол туура көрди. Јүзи билер-билдирбес кызарып чыкты. Кулактары десе күннинг јаркыны өткүрө анан артык кып-кызыл көрүнөт.

Укаа Тананын адаанын алгандый айтты:

— Сен чилеп ончо балдар јангыс ла маркаларды јууза, анда ненин јилбүзи бар эди.

Ногон нөкөрининг анайда айдарын сакубаган. Танала кожо јангыс та партада отурза, кезикте Ногон ого ненин де учун кыйгастанып турарын бойы да билбейт. Байла, Тана Укаала экү эптү учун андый. Айса Тана Ногонло качан да јакшы куучындашпай јат деп билдирип турган. Јок, Тана олордың кажызыла ла куучындажып, ойноп јат. Ногон бойы да Тананы канча кире јурайтан эди. Мен оны көл катап көргөм. Је оны блаап аларга бир де катап кичеенбегем. «Јураза — јурагай» — деп, ичимде сананатам.

— Ногон, сен кийнинде бу көбөлөктөрдөнг алып, түнгей ле јураарын не — деп, Укаа ајдат.

— Јурабай а — деп, онызы каруузын јандырат.

Кайда да ыраак јокто, Байарынын арка келтегейинде, күүк эде берди. Онын үни ыраак-ыраакка јангыланып турганын угарга да јакшы.

— А слер, Эркин Базарович, күүк керегинде куучын билерер бе? — деп, Укаа меге баштанды.

— Јок — сагыжыма кирбейт — деп айттым.

Укаанын айдыжыла болзо, күүк ненин учун камык јерди јангыландыра эдип јатканы мындый болтыр:

Озо чактарда Алтайда ончо куштар јайзанг тудуп аларга јуун эткендер. Јуунга ончо куштар келгендер, је олордон јангыс ла күүк деп куш келбеген. Күүкке бир катап, экинчи катап элчи ийгендер. Келбеген. Јангыс ла үчинчи элчи барарда, келген. Келерде, куштар сурагандар:

— Жуунга не келбеген, күүк? Не болгон?

Күүк боро канаттарын жайа тудуп, айткан эмитир:

— Мен жаш балалу. Баламды артыргызатан куштар жок болгон. Онын учун келбегем.

Мыны уккан куштар түп-шүүлте эттилер:

— Баланды артырар куш жок болзо, бу кажы ла куш баланды азырап жүрзин. А сен дезе агаштар сайын учуп, бастыра Алтайга, агаш-ташка күнкүлдеде эдип жүр. Унинг жаңыланып, ал жүректерге томулып турзын. Анайып ла жүрер куш бол.

— Бот онын учун күүктинг уни кижининг көксине томулып жат — деп, Тана куучынга жара киришти. — Жаш балазын «өскө куштар азырап турган учун «Көк сөөк», «Көксүт», «Жаш балам» деп комудап жүрери ол эмитир.

— Керек дезе кезикте каткырып та ийери бар. Ачузына чыдашпай турганы ол деп улус айдыжат.

— А күүк тегин де өскүс бала болгон деерде — деп, Ногон аланзып сурады. — Оны билеринг бе, Тана?

— Билбей а. Ол керегинде ачымчылу чөрчөк база бар. Же оны айтса, кижининг ичи ачыр — деп, Тана айтты.

— Айтса, айтпа — деп, Ногон жөпсинди.

Үредү жыл божоп калды. Бистинг класстын балдары ончозы алтынчы класска көчтилер. Божогон күн эртезинде бис бир күннинг походына барып жүрдис. Походко жаңыс ла бежинчилердин балдары эмес, же анайда ок өскө дө класстын балдары база барып жүрдилер.

— Эркин Базарович, — деп, походтон келген күн эртезинде меге Чырышев Эмчин куучындажарга келди. — Бис эмди канайдарыбыс?

— А не болды? — деп, мен кайкай бердим.

Эмчин тумчугунын алдын онг колынын карызыла жыжа согуп, мен жаар сакылталу көрүп отурды.

— Эм келер күскиде слер бисти үретпес деп укканыс. Ол чын ба?

Уулчак не керегинде сурап турганын билип ийдим. Эмчин, өскө уулчактарга көрө, кижиге сүрекей бүдүнкөй ле ачык-жарык. Оны кезикте жаңыс та бистинг класстын балдары эмес, өскө дө класстардын үренчиктери сүүйтен. Онын бажына черткен эмезе ийде салган балдар качан да табылбас.

— Чын, Эмчин, чын — деп, ого каруу жандырдым. — А не болды?

— Жок, тегин ле.

— Андый сости кемнен уктын?

— Ончо улус айдыжып жат... Слерди директор эдип өскө жерге ийип жаткан дежет. Бу ла күндерде энем база анайда куу-

чындап отурган. Жок, Эркин Базарович. Үредүчи ле болуп иштеген болзо, жакшы болор эди деп, слерди көп улус айдыжат.

— А не, мен ологорго тын жарагам ба?

— Та — деп, Эмчин унчукты. — Же анайда улус ла айдыжып, «Үредүчи ле болуп иштеген болзо, кайдар» деп короdogылап жат.

Аланзылу ла куучын. Улус мени та директор болуп иштеп болбос деп айдып турган, та кандый. Та тооп айдып турган, та өчөгилеп турган. Кем билер оны. Кайкап ла отурдым.

Эмчин эрмек айдарга оозын ачкалакта, мастерскойго Ногон ло Укаа кирип келдилер. Олор бис экүнийн жаныбыска базып келип, эзендежерге колын сундылар. Олор мынайда качан да этпегендер. Бу мынызы не болотон? Канайдар база, экилезиле кол тудужып эзендежерге келишти.

Сарбанов Укаа үнин эмеш жоондодо айдып турды. Какпаков Ногоннын үни, ого көрө, анан жоон деп билдирет. Же кажызынын ла үни школдон божоголы төрт-беш күнге канайда кубула берди эмеш. Уулчактар бойын эмеш жаандада тудуп турганы иле болды. Бежинчиге эки жыл отурбаган болзо, эмди жетинчиге көчүп, чын да, үн кубулар өйн једип келген деп иженер эди. Олор экүге көрө, Эмчиннийн үни ол ло бойы.

— Уулдар, Эркин Базарович эм иштебес деп улус айдыжып жат. Ол керегинде айтсам, Эркин Базарович бүтпей отуры.

— Чын, чын, блар, — деп, Ногон унчукты. — Байа ла ада-энем база ла анайда куучындажып турган эди.

— Бистин классный руководитель кем болгой не? — деп, Укаа комудаган айасту сурады.

Андый да болзо, үренчиктердин де, ада-энелердин де мен керегинде куучыны чын. Не десе, бу жуукта мени аймононын заведующийи өскө школго директор эдип ийерис деген. Ол куучынды Мамай Укашевич билер. Үредүчилер де билер. Айдарда ол керегинде куучын бистин журтта тын өдүп турганы ол болор.

Аймононын заведующийи ол тушта айткан:

— Эркин Базаровичти бис жакшы билерис... Ол кичеенкей. Айдарда директор болуп иштеер аргазы бар. Беш жыл институтта үренген.

Ол тушта мен өскө школго барарына күүн-күч жок јөпсинип ийгем. Ол күннен бери бир ле недеге өткөн. Эмди менин үреткен үренчиктерим оны угуп алып, менен сурап тургандары ол болтыр.

— Чын, чын, балдар, — деп, учында јөпсинип, айттым. — Мени өскө школго ийип јадылар. Барып јадым... Кем жок, анда бир эмеш иштейле, ойто келерим...

— А бис сегисти божодып алзабыс, трактористтин ле шо-

фердын үредүзине барарыс — деп, кенетийин Ногон унчукты.

— Онызы сүрекей жакшы — дедим. — Жаңыс ла жакшы үрө-
нөр керек. Колхоз эмди үредүге улусты талдап ийер жоп тургу-
зып алган. Оны ундыбагар, нажылар.

— А бистин керектеристи кем башкараар? — деп, Эмчин со-
нуркады.

Эмчиннинг көстөринде кандый да аланзылу санаалар бары
билдирет. Ол меге үренип калган. Айдарда, айса болзо, менин
ёскё жерге иштеп барарымды угала, озолондыра комудап
отурган.

Эмчинле коштой Укаа отурган. Ол до кайкаганду болды. Же
менин санаамда, ол мен керегинде сананбай туру деп билдирди.

— Чын ла, слер жүре берзеер, бис баштап алган ойындарыс-
ты канайдарыс? — деп, Укаа отурган жеринен тура жүгүрп,
сурады.

— Бис ол жанынан чек ле сананбаганыс — деп, Ногон
унчукты.

— Бу керекти слер таштабагар. Омөлөжип класстыг ла
школдын стенгазеттерин чыгарып туругар. Ого коштой, эн ле
учурлузы: класста «Нажылыктын библиотеказын» ононг ары
байыдып апарыгар... Бу керегинде мен слерле мында куучын-
дашкам... Же слерге, уулдар, база катап жакып жадым: баштап
алган ончо иштерди таштабай, ананг ары улалтыгар.

Уулчактар унчукпай отурдылар. Учында Эмчин сурады:

— А айылдар сайын бөлинип алала, ойногон ойынысты ка-
найдарыс, Эркин Базарович?

— Бу ойын ончозынан жилбүлү — дедим. — Оны таштаба-
гар. Листоктор божодорын ундыбагар.

— А бу ойындарды кем башкараар? — Ногон жилбиркеди.

— Билбезим... Учур баштагай. Ары-бери үренип барбаза.
Эмезе Чекурашева Тана. Мен бодозом, ол слердин чыдуурга
чыдаар.

— Же, кыстар оны баштап болбос — деп, Укаа үнденди.

Анайып куучындажып отурдыс. Чынынча айтса, бу калганчы
куучын деп мен де, уулчактар да билип, табылу ла отурдыс.
Мастерскойдын ичинде серүүн. Онын жаан эмес көзнөктөри өт
күре июнь айдын изү күни чалып турды.

Беш час боло берерде, Чымдашев Учур келди. Ол бир канча
книгалар тудунып алтыр. Ончозы орус тилдин болгодый.

— А, Учур, бери отур — дедим. — Күскиде чай азып ичип
туратаныс. Эмди андый байрам жоголгон. Кем мында бурулу?

Уулдар жиркиреде каткырыжып, мени айландыра отуруп
алдылар. Ончозына ла жайым, же жаңыс ла Учурда жүк бар.
Ол — экзамендер.

— Же мен эмди школго иштебес болорым, Учур. Өскө школго ийип жат — деп, Чымдашев келерде, айттым. — Бот, эмди бис ончобыс баштап алган керектеристи мынаң ары канайда өткүреристи куучындаштыс.

— Учур, бис сени Эркин Базаровичтин ордына тургузарыс — деп, Ногон айтты. — Же үредүчи болбозын ла. А бот бистин ойындарысты сен башкарып ийеринг.

— Ээ, слерди — деп, Учур өрмектенди. — Мен сегисти ле божотсом, жакшы болзын, уулдар, — деерим. — Мен үренип барбайтам ба? Жок туру. Мени колхоз база үредүгө ийип жат... А мен барарым.

— Же сени кандый үредүгө ийер деер оны — деп, Ногон бүтпей отурды. — Жакшы үредүлү улусты ийер деп олордо жоп барын ундыба, Учур.

— Онызы чын, Ногон, — деп, Учур айтты. — Же кече ле Жадагай Санакович Эжеров бойы мениле куучындашкан. Ол мени зооветтехникумга ийерис деп айткан. Малдын эмчизи болорго үренип барарым. Колхоз ийер. Эмди жаңыс ла экзамендерди табыштырып ийзем, өскөзин анаң билзин.

— Эжеров сенле куучындашкан туру — деп, Укаа да бүтпеди. — Ол сени бригадирле урушкан деп жакшы билер ине. Же тегин айдып жадым.

— Ол мени бойы кычырып алала, узак куучындашкан. Энем база жөпсинип жат. Бар үрен деген.

— Сени кижжи аайлабас — деп, Ногон унчукты. — Бир көрзө кузнец болорго турар. Бир уксан, малдын докторы болорго турум деер.

— Бот малдын докторы болорым — деп, Учур чокумдап айтты.

— А не барбас, не үренбес — деп, мен куучынга кириштим. — Бистин Чанкыр-Өзөктин балдары ончозы үренер учурлу. Ончозы үредү алып, кайда ла иштеер аргалу. Төрөл колхозына иштезе, анаң артык неме жок.

Анайып бис узак куучындаштыс. Менин уулдардан айрылар күүним жок болды. Олор, ол тоодо ончо балдар, керек десе үредүчилер — ончозы менин эн жуук нажыларым деп бодолот. Санаамда, олор жогынан менин жүрүмим жылбүлү эмес болор эди.

Күннинг калганчы чогы жерди жылыдып, кырлардын өрө там ла чыгып, ажар өйи жеде бертир. Мен уулдарла кожо тышкары чыгып, мастерскойдын эжигин жаап, айттым:

— Же жакшы болзындар, уулдар... Түлкүүрди ол ло жадаачы жерге салып жадым. Үренигер, иштенигер, ырысту жүригер.

Мен школдо июнь айдын учына јетире иштедим. Ончо үредүчилер амырап бардылар. Школдо јангыс ла Мамай Укашевич ле мен арттым. Мамай Укашевич школ ремонттоорго район јаар барып, будуктар ла өскө дө керектү немелер алат. Ончо керектү немелерди белетеп алза, школдо јаан эмес ремонт болор деп, ол мында куучындап турган.

— Слер, Эркин Базарович, өскө школго барарынаг мойножып ийген турбайыгар. Кече районодо андый табыш уктым.

— Јок, өскө школго барбазым. Мында ла иштеерим дегем.

— Ижигер эрте божозо, отпускка баргайыгар — деп, директор айтты.

Ончо үредүчилер мыны сүрекеј јарадып уккандар. Мыны јаратпаган кижі јангыс. Ол — мен. Школды эбиреде чеденнин эски агажын алып, штaketник кадаары бачым иш эмес. Ого коштой бу ишти меге јангыскан бүдүрерге келижип јат.

— Штaketниктер бар болгон болзо, бооро ло кадап салатан неме не ол — деп, Мамай Укашевич меге ајдат. — Ол тушта балдар да ончозы школдо. Иштинг ле урокторында кадагылап салар эди.

Онызы чын. Штaketникти јуукта јангы ла экелген. Эрте экелген болзо, бу иш бежинчи «А» да класстан өдүп барбас эди.

Эмди меге күнүн ле школдын јанында такылдап, штaketниктер кадаар ой келишти.

Бир күн эртен тура иштенип јатсам, Чырышев Эмчин велосипедтү мантатканча келди. Ол менле јакшылажып, камык ишти јангыскан эдип јатканымды көрүп, айтты:

— Бу слер, Эркин Базарович, не јангыскандыра иштеп јадыгар? Өскө үредүчилер јок по?

— Ончо үредүчилер амырап барган, Эмчин, — дедим. — Мени эмеш иштезин деп, школ до, колхоз то сураган.

Ол күн Эмчин меге талтүшке јетире штaketник кадажып, столмолордын орозын казышты. Јайгы күн изү чалып турды. Бис экү чамчаларысты суурып алып, күннин чогына јакшызынып, иштенип ле турдыс.

Талтүштинг кийнинде менин болушчыларым көптөй берди. Озо ло баштап Сарбанов Укаа, ононг Қакпаков Ногон, керек дезе Чекурашева Тана ла бир канча кызычактар, оморды ээчий Чымдашев Учур ла тоолу уулдар келди.

— Бу слер не келдигер?.. Эмди үредү бар эмес. Кем кижі тайгада, кем-кем райондо, кем-кем кайдаар да јуре берген деп сананып тургам — деп, мен кайкап айттым.

— Јок, бис ончобыс мында, Эркин Базарович, — деп, Қак-

паков Ногон үнин јаандадып айтты. — Тайгалаарга да, кайда-кайда болорго до биске бй жедер.

— Бот слердин јаныскан иштеп турганыгарды кайкап јадыс. Эртеден биске не айтпаганыгар? — деп, Укаа сурады.

— Бис ишке белеи. Маскалар, кадулар кайда? Бери беригер. — Учур айтты.

Јаан удабады, иш көндүгө берди. Тана баштаган кызыкчактар столмолордын оролорын казып баштады. Эмчин ле Укаа штaketниктерди килейте структадылар. Учур ла мен кададыс. Ногон дезе штaketниктер тажып, ары-бери жүгүрип турды.

Күн суу ичин өдүп баштады. Туулардын көлөткөлөри јаандап, билдирбезинен төмөн түшти. Суунун шуулты тудуш ла угулат. Кайда да күүктин үни јаш жүрекке эрке томулып, јыгкылдап турат. А бистин иш көндүгип ле јат.

— Мен айттым не, Эркин Базарович, — деп, штaketникти кадап, Учур куучындайт. — Бистин сегизинчинин балдары ончозы көчөр деп. Је мен орус тилден жүк арайдан ла калдым. Эмеш ле болзо, күске артар эдим. А анда кижии оны та табыштырып болор, та јок.

— А мен сени табышгырып болбос деген бедим? — деп, Чымдашевтен кайра сурадым.

— Јок. Је мен слерге айткам... Качылар кижиге бүдер эмес.

— Ненин учун бүтпей јат?.. Бүдүп јат, Учур, бүдүп јат.

— Онызы андый ла — деп, Учур јөпсинди.

Күн кырга отура берди. Кырлардын көлөткөзи серүүн эзин ле тынып баштады. Талтүштин кийнинде бистин иш тын болды. Онын да учун јолды төмөн бараткан Бухаров јолдон кыйгырды:

— Мынайда иштейтен болзогор, иш удабай божойтон туру.

— Болушчылар көп тө, иш араай не өтсин — деп, айттым.

— Слердин болушчыларыгар сүрекеј јакшы! — деп, ол айдала, айлы јаар басты.

Чын да, менин болушчыларым сүрекеј јакшы. Онын учун олордон кижии нени јажыар?

— А билереер бе, балдар? — деп, мен ологго айттым. — Мен өскө школго иштеп барбазым. Мында ла иштеерге артып јадым. Ол ок алтай тилден үредерим. Иштин де урокторын өткүрерим. Уктаар ба?.. Мында ла иштеерим.

— О, кандый јакшы! — деп, Укаа кыйгыра салды. — Бис эзенде анан артык иштеерис.

— Чын ла ба? — деп, Ногон кайкады.

— Чын, чын! — деп, тыгыда айттым.

— Уредүчи төгүн не айдар деп турун — деп, Учур унчукты. Айткан сөс, аткан ок. Ол ло божогон.

— Бүтпей турган кижі жок — Тана унчукты.

Энир кире берди. Балдар айылдары жаар жандылар. Ончызынын алдында Укаа ла Тана барып жатты. Олорды ээчий Ногон, Эмчин, Учур ла өскө дө балдар.

Менин жаныма Сырга Сузановна базып келди.

— Иштег амырап качан барар, Эркин? — деп, ол сурады. — Мен бодозом, иш эртен-сонзун ла божоп калар.

Ол ненин де учун меге эрке ле жалакай көрүп, жымжак үн-ле куучындап турды. Онын кап-кара чачы жардына жайыла тү-жүп калганын көрөргө дө эптү болды.

Орой энир де болзо, је школдын көзнөктөрнининг үстинде боро кушкаштар чыйкылдажып турдылар. Анчадала олордын азатпайлары табыштанат. Олордын үнин угуп, Сырга Сузановна айдат:

— Кандый жараш чыйыкташ угулып жат... Менин көзнөгим-нин үстинде бир де табыш жок. А мен дезе азатпайлардын та-быжын угарга сүрекей сүүп жадым... А сен, Эркин Базарович, олорды сүүп жадыг ба?

Мен Сырга Сузановнанын ол айтканын жакшы ондоп, акту күүнимненг айттым:

— Сүүп жадым... Анчадала азатпайларды... Мен бодозом, эзенде олор слердин көзнөгөрдиг үстинде сүүнчилү чыйкылда-жып өзөрин бойыгар көрөригер.

— Чын ба! — деп, Сырга Сузановна сүүнди.

67 акча

ГОРНО-АЛТАЙСК · 1977